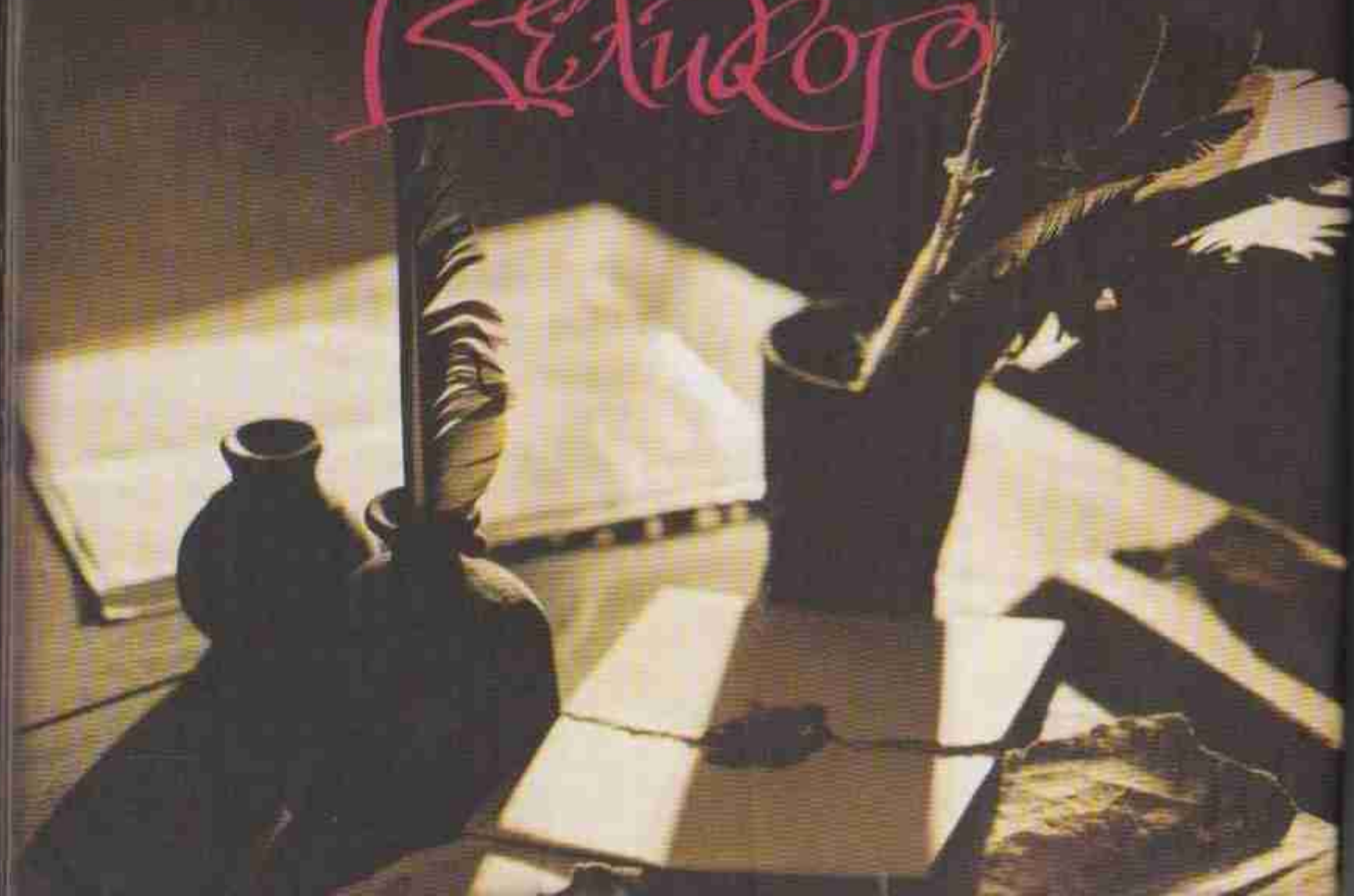

Валерий Сивиландов

Росбида и
Ренспросбида
Борзана
Рендого

ВАЛЕРІЙ СТЕПАНКОВ

**РОЗВІДКА І КОНТРОЗВІДКА
БОГДАНА ВЕЛИКОГО**

(1648–1657 pp.)

**ВИДАННЯ ТРЕТЄ, ПЕРЕРОБЛЕНЕ
ТА РОЗШИРЕНЕ**

Кам'янець-Подільський

2008

ББК 67.9(4 Укр) 301.162 г
С34

Рецензенти:

- Мицик Юрій Андрійович** – доктор історичних наук, професор;
Брехуненко Віктор Анатолійович – доктор історичних наук, професор;
Чухліб Тарас Васильович – доктор історичних наук.

Степанков В.С. Розвідка і контррозвідка Богдана (Великого С34 1648–1657 рр.). - Кам'янець-Подільський, 2008.– 264 с.
ISBN 978-066-96-959-9-4

На основі аналізу документів та наукової літератури автор висвітлює складний процес становлення й особливості функціонування української розвідки й контррозвідки та їх роль у боротьбі за незалежність України у період найвищого піднесення революції XVII ст., коли її очолював Богдан Хмельницький, а саме: 1648–1657 рр.

Теоретичні положення і фактичні дані книги можуть бути використані при підготовці лекційних курсів з історії України, спецкурсів для курсантів та слухачів вузів СБУ і МВС, відповідних факультетів військових вузів. Вона викличе інтерес у вчителів історії, студентів історичних факультетів і в усіх тих, кому мила історія нашої Вітчизни, хто цікавиться маловідомими сторінками славного минулого України.

ISBN 978-066-96-959-9-4

© В.С. Степанков, 2008

© Медобори-2006, 2008

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО.....	7
ПЕРЕДМОВА.....	9
Розділ 1. Джерела та історіографія проблеми.....	13
Розділ 2. Формування сторожово-розвідувальної служби у козацькій Україні (кінець XVI – перша половина XVII ст.).....	41
Розділ 3. Утворення української держави. Організація розвідки й контррозвідки: об'єкти, цілі, форми й методи діяльності	65
Розділ 4. Діяльність розвідки у сфері організації повстань і проведенні диверсійних актів	101
Розділ 5. Заходи по збору розвідувальної інформації та дезінформації командування Речі Посполитої.....	137
Розділ 6. Становлення контррозвідки та основні напрямки її діяльності	183
ВИСНОВКИ.....	210
ПРИМІТКИ.....	212
ДОДАТКИ.....	259

**СВІТЛИЙ ПАМ'ЯТІ МОЇХ БАТЬКІВ
СТЕПАНКОВА СТЕПАНА ФЕДОРОВИЧА
ТА МОДИНОЇ КАТЕРИНИ ВСЕВОЛОДІВНИ
ПРИСВЯЧУЮ...**

ВСТУПНЕ СЛОВО

Запропонована широкому читачеві книга, по-своєму є унікальною. По-суті, у ній вперше в історіографії зібрано, проаналізовано та узагальнено величезний документальний матеріал, що розкриває захоплюючі сторінки формування й діяльності спецслужб молодій Українській державі, що постала у полум'ї революції 1648 р. Період гетьманату Богдана Великого дозволяє простежити еволюційний шлях, який пройшли розвідка і контррозвідка, визначити головні віхи їх розвитку і реконструювати коло завдань, що вирішувалися в ході проведення тих чи інших операцій.

Для книги характерний широкий загальноісторичний контекст викладу матеріалу. Її автор, аналізуючи форми та методи діяльності спецслужб, не упустив головного – висвітлення ролі розвідки і контррозвідки у захисті національних інтересів України у переломний період її історії. Адже революція XVII ст. внесла докорінні зміни у плин суспільно-політичного життя нашої Батьківщини. Саме за гетьманату Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) здивована Європа побачила, що на терені українських земель з'явилася нова держава, яка вела відчайдушну боротьбу за незалежність. Біля її витоків стояла титанічна постать Богдана Великого, котрий створив одні з кращих у Східній Європі розвідку й контррозвідку.

Розглядаючи діяльність спецслужб України в ті часи, автор показує їх виключно оборонний характер. Адже

вона спрямовувалася лише на захист національних інтересів держави й не виступала зняряддям агресії щодо сусідів. Пріоритетні напрями роботи зосереджувалися насамперед на протидії спробам противника її знищити чи перешкодити конструктивній праці по конституюванню основних інституцій політичної системи.

Хоча праця й суто історична, автор пише не тільки для науковців, бо фактична адреса твору – сьогодення України, таке буремне й не менш драматичне, ніж її минуле. Саме у відповіді на запитання, якою повинна бути сьогодні розвідка та контррозвідка незалежної Української держави – теоретична та практична цінність видання.

Валерій Смолій,

Лауреат Державної премії України,
академік Національної академії наук України,
директор Інституту історії України НАН України

ПЕРЕДМОВА

До кінця 80-х рр. ХХ ст. історична наука в Україні обходила мовчанкою ряд важливих проблем національно-визвольних змагань українського народу, спрямованих на розбудову незалежної держави, а відтак і функціонування її інституцій. Одночасно у свідомості українців, починаючи зі шкільної лави, формувався комплекс політичної недолугості української нації, неспроможної на самостійне державне життя. Тому не випадково не лише пересічний українець, але й представник інтелектуальної еліти (за винятком вузького кола істориків-професіоналів) часто щиро вірив у «бездержавність» історичного минулого Вітчизни, що негативно позначалося на розвитку почуттів патріотизму, формуванні національної гідності, самоповаги й гордості. А їх слабкість чи навіть відсутність серед значної частини населення, як показав досвід державного будівництва 90-х рр. ХХ- початку ХХІ ст., став одним із серйозних деструктивних факторів на шляху до утвердження незалежності України.

Правда, з кінця 80-х рр. в історіографії розпочався бурхливий процес переосмислення минувшини, що не завершився й нині, який потребує не лише відмови від нав'язаних науці ідеологічних догм і схем, але й одночасно бережливого ставлення до її позитивного доробку. Лише за такої умови, а також при глибокому вивченні різноманітних джерел, творчої спадщини науковців різних шкіл і напрямків відкривається шлях до об'єктивного,

на основі принципу історизму, висвітлення суті тієї чи іншої проблеми. Сказане повною мірою стосується дослідження історії української розвідки й контррозвідки. На жаль, у вітчизняній і, наскільки нам відомо, у зарубіжній історіографії до кінця 80-х рр. ХХ ст. вона не ставала об'єктом комплексного вивчення. Лише у 90-х рр. ХХ- початку ХХІ ст. ситуація змінилася на краще. З'явилося ряд праць, автори яких намагалися висвітлити формування національних спецслужб та їх роль у визвольних змаганнях середини XVII ст. 1994 р. побачило світ перше видання даної праці, яка під назвою «Становлення розвідки й контррозвідки та їх роль у боротьбі за незалежність України у середині XVII ст. (1648–1657 рр.)» увійшла як нарис до виданої разом з професором В.С. Сідаком книги «З історії української розвідки та контррозвідки (нарис)». Наступного року вийшло її друге видання. Пройшов час. З'явилося чимало робіт, які вносять корективи у розуміння сутності тогочасних подій й дозволяють глибше збагнути значущість витворених спецслужб у захисті національних інтересів України. Внаслідок пошуку в архівосховищах й рукописних відділах наукових бібліотек Польщі вдалося виявити окремі джерела, які доповнюють (уточнюють) окремі сюжети їхньої діяльності. Внаслідок чого й визріла ідея третього видання (окремою книгою) даної роботи.

Хронологічні межі дослідження охоплюють час з кінця XVI ст. (початку формування розвідувальної служби козацтва) й до смерті Б. Хмельницького – фундатора Української держави й творця її спецслужб. У центрі уваги автора – становлення розвідки й контррозвідки, їх організаційний устрій, кадри; об'єкти, цілі, методи й напрямки діяльності; роль у боротьбі за створення незалежної держави. Така постановка проблеми була зумовлена існуючим у науці недостатнім рівнем знань її суті й потребою осмислення місця спецслужб у процесі творення держави та захисті її інтересів.

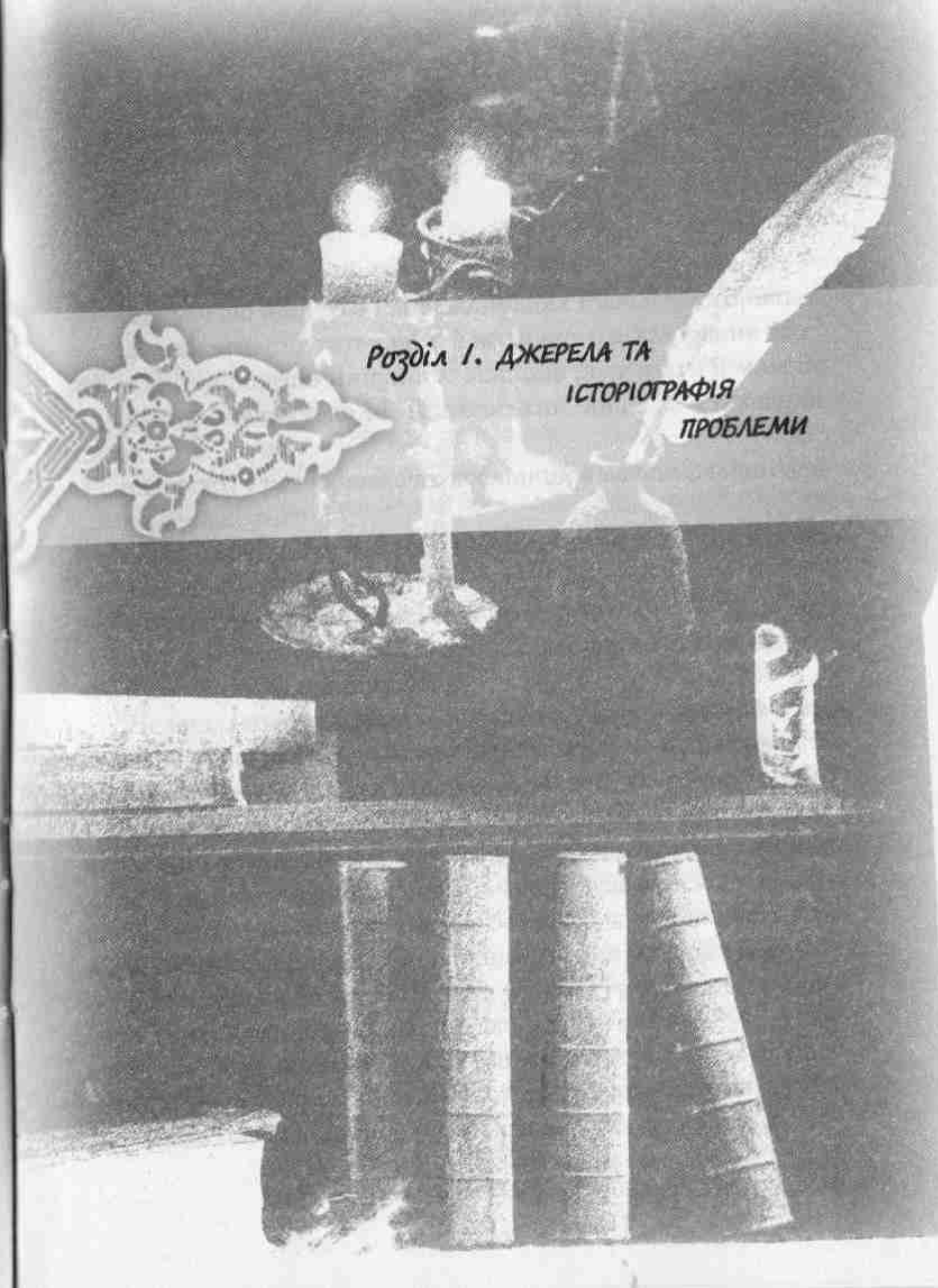
Автор свідомо відмовився, як від спокуси, надати змісту роботи присмаку сенсаційності, так і від надмірної популяризації викладу, бо насамперед намагався з'ясувати суть поставленої проблеми, домогтися максимально можливого тотожного й всебічного відтворення процесів і подій. З цією метою була вивчена значна кількість неопублікованих (у тому числі вперше введених до наукового обігу) джерел, а також археографічних публікацій. І лише спираючись на критичний аналіз одержаної у такий спосіб інформації, висловлював судження й спостереження, робив висновки. Зауважимо, що наявна в Україні та за її межами база джерел не дозволяє з необхідною глибиною висвітлити ряд аспектів діяльності розвідки й контррозвідки. Тому окремі питання й надалі залишаються відкритими, а то й нез'ясованими. Ще одне зауваження: датування подається за новим стилем.

Виносячи на суд читача свою книгу, котра у свій час стала, повторимо, першою спробою комплексного вивчення становлення й діяльності розвідки й контррозвідки в роки гетьманату Богдана Великого, автор далекий від думки, що вона остаточно вичерпує усе коло аспектів порушеної в ній проблеми. Він також свідомий того, що висловлені ним міркування й висновки не можуть претендувати на доконечну істину. Ґрунтовне й об'єктивне дослідження ролі спецслужб в національно-визвольних змаганнях народу за створення незалежної Української держави у середині XVII ст. потребує подальшого вивчення.

Поява цієї книги стала можливою, дякуючи фінансовій підтримці керівництва Канадського інституту українських студій (КІУС) при Альбертському університеті. За що щиро дякую його директору доктору Зенону Когуту; директору Центру досліджень історії України ім. Петра Яцика доктору Франку Сисину, його заступнику доктору Сергію Плохію

й адміністраторці КІУС пані Христині Когут. Висловлюю шире почуття вдячності засновницям Меморіального фонду ім. Нестора Печенюка – сестрам пані Ярославі та пані Соні Печенюк. Отримані кошти дозволили мені працювати в архівах й рукописних відділах бібліотек Польщі, а також зробити необхідні ксерокопії документів і наукових праць.

Висловлюю вдячність проф., док. іст. наук Сергію Копилову, доц., канд. іст. наук Надії Савчук, канд. іст. наук Віталію Михайловському й доктору Ренаті Круль (Краків) за зроблені на моє прохання ксерокопії джерел, монографій і статей в архівах і бібліотеках Варшави, Вроцлава, Кракова, Гданська, Москви й Санкт-Петербурга.

I

Відомо, що однією з найважливіших проблем історичної науки є досягнення тотожного й всебічного відтворення фактів, подій і процесів минулого. Успішно розв'язати її можна, як слушно зауважував М. Ковальський, лише за виконання необхідних умов:

- наявності у розпорядженні дослідників максимальної бази першоджерел;
- обов'язковості критичного і систематичного підходу до джерел та їх інформації;
- зіставлення джерельних свідчень;
- неупередженості й об'єктивності дослідника, відсутності будь-якої тенденційності¹.

Не випадково на перше місце тут поставлено відомим ученим існування максимуму джерельної бази, оскільки наявність у ній істотних прогалин створює серйозні, часто незборимі, труднощі дослідження тієї чи іншої проблеми; позбавляє науковців можливості досягти більш-менш повної картини у відтворенні історичних подій, змушує вдаватися до припущень тощо. Це застереження має безпосереднє відношення до висвітлення становлення й функціонування розвідки й контррозвідки у середині XVII ст., коли у полум'ї революції утворилася Українська держава, як спадкоємниця княжої Русі. Адже в умовах перманентної агресії ззовні, жорстокої міжусобної боротьби другої половини XVII ст. майже повністю загинули матеріали Генеральної військової канцелярії гетьманського ар-

хіву та полкових канцелярій². Лише дуже незначна їх частина (переважно у формі копій) зберігається в архівосховищах й рукописних відділах наукових бібліотек України та відповідних установ сусідніх держав, зокрема Литви, Польщі й Росії. Як підкреслював Ю. Мицик, «(дуже мало збереглося джерел, що походять з табору українських повстанців, а основна маса документального матеріалу, на якому ґрунтуються сучасні дослідження, належить перу тих, хто вогнем і мечем придушував Національно-Визвольну війну)... Ми не маємо на сьогодні жодного програмного документу для внутрішнього вжитку повстанців, жодного протоколу козацьких рад, як Генеральних, так і вузького кола членів уряду тощо»³. Не збереглися також літературно-публіцистичні твори, щоденники, мемуари представників української державної еліти, котрі боролися за незалежність і соборність України. За таких обставин доводилося шляхом цілеспрямованої евристики відкладених у них комплексів джерел по крихті віднаходити потрібну достовірну інформацію. Відзначу також, що у виданих протягом ХІХ–ХХ ст. українськими, російськими й польськими археографами публікаціях документів, епістолярій (листів) та наративних (розповідних) джерел також є окремі важливі відомості про українську розвідку й контррозвідку.

Джерельну базу дослідження становлять неопубліковані (документальні й розповідні) матеріали 14 фондів архівів і рукописних відділів бібліотек України, Польщі й Росії, близько 60 опублікованих збірок документів, епістолярій та наративних джерел, включаючи іноземні, а також матеріали усної народної творчості. Завдяки працям А. Барабоя, А. Бевза, С. Борового, В. Брехуненка, І. Бутича, З. Вуйціка, Я. Дзирі, Ю. Казимерського, А. Керстена, М. Ковальського, І. Крип'якевича, М. Кучернюка, В. Маєвського, Ю. Мицика, М. Нагельсько-

го, Д. Наливайка, М. Петровського, С. Плохія, А. Пшибося, І. Сварника, Ф. Сисина, І. Франка, В. Чаплинського, Ф. Шевченка, Т. Яковлевої та інших науковців з'ясовано походження, закономірності й особливості формування джерельної бази революції, процесу державотворення, внутрішньої і зовнішньої політики уряду Б. Хмельницького; її повноту, склад, структуру, ступінь відображення об'єктивної дійсності, інформаційну вартість та вірогідність інформації. Тому обмежуся короткою характеристикою найголовніших джерел, які проливають світло на різні аспекти проблеми, що досліджується.

Особливо важливу роль відіграють документальні джерела. Для дослідження цілей і об'єктів розвідки й контррозвідки, форм, методів та ефективності їх діяльності найбільшу інформаційну цінність мають розпорядча документація органів державної влади України та Речі Посполитої (насамперед публічно-правові акти гетьманів і полковників); матеріали поточного діловодства (особливо судово-адміністративних установ Польщі); епістолярна документація офіційного чи напівофіційного характеру (у першу чергу Б. Хмельницького і полковників); дипломатичні матеріали (на жаль, із численних звітів українських дипломатів дослідникам вдалося виявити поки що лише один – послів до Криму восени 1654 р.)⁴. Серед розпорядчої документації опосередковане відношення до з'ясування форм діяльності розвідки мають «універсали-заклики» Б. Хмельницького до мешканців України підніматися на боротьбу проти польського панування, а також польських селян, щоб повставали проти шляхти, які у збірці «Документи Богдана Хмельницького» віднесені до числа сумнівних чи фальсифікатів⁵. Поділяю міркування Ю. Мицика, що «універсал до польських селян» (весна 1651 р.) й універсал від 24 березня 1652 р., що закликав мешканців

козацької України готуватися до війни проти Речі Посполитої, є достовірними⁶.

Щодо розпорядчої документації Речі Посполитої першорядне значення мають універсали короля й сенаторів до Війська Запорозького й українського населення, спрямовані на розкол національно-патріотичних сил, відрив від Б. Хмельницького представників еліти, козацтва, селянства. З-поміж них варто згадати універсали Яна Казимира до «черні» і козаків від 5 і 7 серпня 1649 р., у яких Б. Хмельницький оголошувався зрадником Речі Посполитої й ворогом «руського народу»⁷. З універсалами подібного змісту до українців звернулися в кінці лютого 1654 р. знову король і литовський польний гетьман Я. Радзивілл⁸. Зрозуміло, що для нейтралізації цих дій з боку польського уряду гетьманом вживалися відповідні заходи.

Серед джерел поточного діловодства (за умови його відсутності з боку українських органів влади) доцільно виділити матеріали польського судочинства над учасниками української революції (у першу чергу «конфесати» – протоколи допитів) й скарги шляхти на дії повстанців, а також приказів і місцевих органів влади Московії («відписки», «розпитувальні розмови», «доповіді»). Важлива роль серед них належить «конфесатам», яких вдалося виявити понад півсотні (разом із свідченнями захоплених у полон татар). Особливу цінність має інформація, висловлена Я. Концевичем (липень 1648 р.)⁹, Х. П'яткою (серпень 1649 р.)¹⁰, В. Колаковським (червень 1651 р.)¹¹, Я. Лисковичем, Я. Татарем, Войцехом з Гротовичів, М. Скибою, Войцехом з Слупі, Я. Косарчиком (червень 1651 р.)¹² та А. Ворожбиловичем (червень 1651 р.)¹³. Разом з даними полонених татар і козаків (насамперед С. Марченка у квітні 1653 р.)¹⁴ вони проливають світло на окремі аспекти організації розвідувальної служби, цілі, форми й методи її діяльності,

шляхи формування агентурної мережі, проведення диверсійних актів; дають підстави висловити гадку про існування у Чигирині керівного розвідувального органу; дозволяють встановити велике значення діяльності направлених емісарів у підготовці повстань українських селян і міщан влітку 1648 р. й польських – весною 1651 р. Ще одне спостереження. Аналіз окремих «конфесат» козаків (полковника Олексія у серпні 1648 р.¹⁵, корсунського сотника Калини у листопаді 1648 р.¹⁶, п'яти невідомих козаків під Сокалем у травні 1651 р.¹⁷, десяти козаків у червні 1651 р.¹⁸ та інших) підтверджує свідчення інших джерел, що «вирвані» у них під час тортур відомості часто мали дезінформаційний характер, насамперед у питаннях місцезнаходження військових підрозділів, їх чисельності, планів командування, взаємин українського уряду з іншими країнами тощо.

Вивчення книг судово-адміністративних установ Польщі, в першу чергу скарг шляхтичів, дозволяє констатувати позитивну роль козацьких розвідувальних загонів влітку – восени 1648 р. у розгортанні Національної революції на землях Волині й Галичини («маючи між собою за сотників козаків, перших убивць шляхти»¹⁹, «приймавши компанію з названими ребелізантами-козаками»²⁰, «козаків покровних при собі маючи»²¹ тощо), а також виявити існування зв'язків між урядом Б. Хмельницького й окремими шляхтичами, котрі отримували від гетьмана «привілеї і паспорти козацькі», як ото Г. Угерницький²².

Інший характер інформації подають матеріали приказів і місцевих органів влади Московії. З них довідуємося, що воєводи систематично відправляли до козацької України посланців до Б. Хмельницького переважно з розвідувальною метою («для провідування відомостей»). Це не було секретом для гетьмана

і тому під час розмови з посланцями путивльських воєвод В. Бурим і М. Антоновим у вересні 1649 р. висловив гостре невдоволення подібним родом діяльності московитів: «Почав він, гетьман, їх лаяти і називати лазутчиками: «їздите ви не для з'ясування справи, (а) для вивідування...»²³ Враховуючи подібний стан справ, Б. Хмельницький подавав їм відповідну інформацію про справи у козацькій Україні та свої взаємини з іншими країнами. Тому до використання цих джерел, як і до польських, слід підходити з позицій їх критичного аналізу.

Які сторони досліджуваної проблеми дозволяють з'ясувати «відписки», «розпитувальні розмови» та «доповіді»? На відміну від матеріалів польського судочинства, вони в основному торкаються не діяльності розвідки, а контррозвідки. Так, з них дізнаємося про успішне перехоплення козаками у травні — червні 1648 р. посланців московських воєвод, котрі їздили до брацлавського воєводи А. Кисіля з приводу вступу московського війська у межі козацької України для надання допомоги полякам²⁴; попередження єрусалимським патріархом Паїсієм у кінці 1648 р. Б. Хмельницького проявляти пильність у справі охорони власного життя²⁵; організацію замаху на гетьмана у першій половині 1651 р.²⁶; наміри польського уряду схилити на свою сторону вище православне духовенство й патриціат ряду міст влітку 1651 р.²⁷; існування постійного зв'язку між Чигирином й розвідниками у Польщі у першій половині 1652 р.²⁸

Чимало важливих відомостей містять епістолярії, які займають проміжне становище між документальними і розповідними джерелами²⁹. Вивчення численних листів Б. Хмельницького засвідчує його глибоке і всебічне знання не лише внутрішньо-, але і зовнішньополітичних справ Речі Посполитої, що дозволяло успішно розв'язувати складні проблеми як боротьби за незалежність і соборність Української держави, так й утвердження

її самостійності на міжнародній арені. Безперечно, в цьому була велика заслуга роботи не одного десятка розвідників у Польщі й Литві. Вони промовляють, що вже влітку 1648 р. гетьману вдалося добитися організації оперативного надходження інформації від сотників і полковників про дії противника. Характерним у цьому відношенні є повідомлення 8 серпня 1648 р. хотмизькому воєводі С. Болховському про хід переговорів з А. Кисілем: «До нас присилают о мир просячи, але ми їм до кінця не вірим, яко хитрим людем... Поглядимо, якую комісію схотят з нами міти: там оттул, с Пулці пишут до нас, просячи о мир і о вгоду, а тут по ближних городох, где наша Рус православний християне живут, імаючи стинают і rozmaитії муки задают...»³⁰.

Порубіжні полковники були зобов'язані уважно пильнувати за найменшим пересуванням польських підрозділів у прикордонних районах. Так, у листі до кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського від 20 квітня 1649 р. гетьман підкреслював: «Нехай сам Бог буде свідком, що ті, які були спочатку і до кінця нашими сусідами, як **маю відомість** (виділено мною — В. С.), не залишають свого задуму, бажаний мир порушують, висилають розвідку і дають привід нашому війську, яке, бачачи це все, **мусить нас повідомляти** (виділено мною — В. С.). Щодо Федоренка, Стапка та інших полковників, про яких в. м., м. пан, пишеш, вони повинні бути пильними, тому що в. м., м. пан, з військом своїм до нас наближається всупереч умові, укладеній з милостивими панами комісарами»³¹.

Вчасність і високий рівень вірогідності одержуваної інформації дозволяли українському урядові у більшості випадків задалегідь розгадувати підступні плани ворога. Наприклад, щодо укладеного з польськими послами перемир'я у Переяславі у кінці лютого 1649 р. Б. Хмельницький у листі від 10 квітня 1649 р. до кримського старшини Антимира зазначав: «А потім вони при-

слали до нас п. Киселя з п'ятьма сенаторами і просили вічного перемир'я, сподіваючись нас обдурити і, як раніше, тримати в своїх руках; але їм Господь Бог в цьому не допоможе...»³². У листі до А. Кисіля від 13 травня звертав його увагу на нещирість у переговорах польської сторони: «Але дуже нас всіх дивує те, що Польща утримує такі великі війська, завербовані і коронні, і тому все наше Військо Запорозьке непокоїться і боїться, щоб, не дай Боже, не закінчили цю комісію так, як рік тому: тут про згоду, а тут про що інше думали»³³.

Аналіз листів українських полковників (за підрахунками Ю. Мицика за час з 1648 по 1654 рр. їх збереглося 44 одиниці³⁴) дозволяє стверджувати, що вони приділяли велику увагу збиранню різноманітної політичної та воєнної інформації, яку, в разі потреби, негайно відсиляли до Б. Хмельницького. Так, М. Кривоніс, не гаючи часу, відіслав у 20-х числах липня 1648 р. до гетьмана посланця сендомирського воєводи В.Д. Заславського С. Колонтая³⁵. З листів брацлавського полковника Д. Нечая від 22 березня 1649 р. до С. Лянцкоронського і брацлавського старости П. Потоцького видно, що він завчасно одержав відомості («ми почули», «дізналися ми») про зосередження ворожих полків під Баром і намір їх командування розпочати наступ на Брацлав³⁶. У листі переяславського полковника А. Романенка від 21 квітня 1649 р. до київського полковника Г. Ганжі є унікальна звістка (на яку першим звернув увагу В. Сергійчук) щодо обов'язку полковників повідомляти керівництво сусідніх полків про одержану інформацію щодо задумів і дій противника: «Якож і повинність наша військова до того завжди приводить, щоб ми один одному про вісті повідомляли» (виділено мною – В. С.)³⁷.

Важливі дані про дії українських розвідників зберігають листи, «реляції», «авізи» й «новини» польських, українських

і литовських панів, яких збереглося кілька тисяч одиниць. Вони дають можливість:

- вияснити роль Б. Хмельницького в організації розвідки й контррозвідки, котрий брав безпосередню участь у розробці розвідувальних операцій, приймав розвідників, підтримував зв'язок з окремими агентами;
- встановити наявність організованих таємних поставок (через довірених осіб) олова, пороху й зброї із Західного регіону України війську у травні – червні 1648 р.;
- уточнити свідчення інших джерел про масштаби підготовки «емісарами» антипольських повстань селян і міщан у травні – червні 1648 р., весною 1651 р., у Сіверській Україні в кінці 1652 р., а також визначити їх роль в організації антишляхетського повстання у червні 1651 р. селян Краківського воєводства, наявність зв'язків їх керівника Л. Костки-Наперського з Б. Хмельницьким;
- встановити глибину проникнення розвідників, форми, методи й ефективність їх діяльності під час Пилявецької, Збаразько-Зборівської та Берестечкової кампаній;
- висвітлити організацію проведення окремих диверсійних актів у тилу ворога протягом 1648–1651 рр.;
- доповнити інформацію інших джерел про підбір розвідувальних кадрів, мотиви їх діяльності, рівень професійної майстерності;
- виявити ефективність дій розвідки у справі організації дезінформації польського командування під час Корсунської, Пилявецької, Збаразько-Зборівської та Берестечкової кампаній;
- з'ясувати основні напрямки контррозвідувальної діяльності, зокрема у справах збереження воєнних і політичних таємниць, розкритті антигетьманських змов.

У документах станово-представницьких органів Речі Посполитої (матеріали сеймів і сеймиків) знаходимо, хоча небагато, зате досить цінну інформацію про дії розвідників. Так, в ухвалі Галицького сеймику 17 червня 1648 р. зверталася увага шляхти на небезпеку заходів козацьких «шпигунів» в організації повстань місцевих селян і міщан³⁸. Серед матеріалів роботи Варшавського сейму (грудень 1650 р.) є звістка про арешт у польській столиці трьох українських розвідників, один з яких, Верещака, служив камергером Яна Казимира³⁹.

Документи дипломатичного характеру (міждержавне листування, договори, дипломатичні інструкції, посольські звіти й донесення) проливають світло на окремі сторони дипломатичної боротьби Української держави за свою незалежність, яка не могла вестися без наявності у Б. Хмельницького достовірної інформації про характер міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі. Зрозуміло, що її збором займалися, крім розвідників, посли й посланці, котрі часто направлялися українським урядом у сусідні країни, насамперед до Речі Посполитої, Московії, Кримського ханства, Валахії, Молдавії, Османської імперії тощо. Однак, як уже відзначалося раніше, вдалося виявити лише один звіт до Кримського ханства, через що дослідники позбавлені можливості з'ясування розвідувального аспекту діяльності членів посольств.

Дипломатичне листування гетьмана промовляє про приділення ним великої уваги збереженню у таємниці військових і політичних планів. Зразком цього може слугувати зміст листа від 25 вересня 1649 р. до трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці: «Але ми не могли одержати жодної звістки про стан справ у Трансільванії, і ми вже думали, що надія нас обманула, і зневірилися в першому намірі вашої найяснішої високості.

Проте ми так довго вели війну з поляками, поки сам король, ідучи на допомогу, потрапив у облогу і почав серйозно просити миру. Коли він дав гарантії, ми визнали за доцільне відступити від давнього наміру... Крім того, ми знаємо, що вчинено обман, а не мир... Багато іншого наш посол-писар з іншим (послом) оголосить усно; хай ваша найясніша високість дасть йому повну віру»⁴⁰. У деяких з листів можна побачити опосередковану інформацію про успішні дії контррозвідки, зокрема викриття нею підступних дій королівського посла Я. Смяровського весною 1649 р.⁴¹

Польські дипломатичні матеріали засвідчують намагання урядових кіл Речі Посполитої внести розкол у лави української державної еліти, ізолювати козацьку Україну на міжнародній арені. В окремих з них містяться фрагментарні дані про дії української розвідки. Наприклад, у таємній реляції посланця А. Кисіля до Б. Хмельницького (травень 1649 р.) відзначався той важливий факт, що гетьман «все знає, що робиться у Польщі, завжди має відомості»⁴². Пізніше, посланці коронного підканцлера, побувавши у Чигирині, підкреслювали: «Хмельницький знає все, що у Варшаві робиться, і має таких, котрі доносять йому про найменшу подію»⁴³.

Московські матеріали інформують нас про окремі таємні послуги царю Олексію Михайловичу генерального писаря І. Виговського, спроби польського уряду схилити на свій бік верхівку православного духовенства влітку 1651 р. Важливе значення мають відомості про розкриття змов проти гетьмана у червні й листопаді 1653 р.⁴⁴

Із змісту українсько-турецького договору, укладеного, очевидно, у 1650 р., дізнаємося про право українського уряду мати у Стамбулі свого резидента⁴⁵, котрий, зрозуміло, не міг не займатися збором необхідної інформації.

Названі документальні джерела зберігаються в архівосховищах України, Польщі та Росії. В Україні їх найбільша колекція знаходиться у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника: фонди № 4 (Баворовських), № 5 (Оссолінських), № 103 (Сапегів). Великий масив джерел розсіяний по архівах і рукописних відділах наукових бібліотек Польщі – Архіві головному актів давніх у Варшаві: фонди № 3 (Архів Коронний Варшавський), № 4 (Коронна метрика), № 7 (Архів Скарбу Коронного), № 553 (Архів Радзивіллів), № 559 (Архів Замойських); Воєводському державному архіві м. Гданська (рукописи № 300.29/129–300.29/136); Воєводському державному архіві м. Кракова: фонди № 452 (Архів Пінощі), № 453 (Архів Сангушка), № 465 (Зібрання Русецьких), а також рукописних відділах бібліотек Польської академії наук у Кракові і Курніку, бібліотеці Вроцлавського університету (рукопис № Акц.1949/440), бібліотеці Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві, бібліотеці Ягеллонського університету (м. Краків) і бібліотеці (музею) Чарторийських у Кракові. Частина цих матеріалів у формі копій, фотокопій і мікрофільмів знаходиться у Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) (ф. 1230, Ф. КМФ № 15), Національній бібліотеці України ім. Вернадського (ф. П, спр. № 13698–13716), Львівській науковій бібліотеці (ф. МР № 2, 39–41, 50, 55). Книги судово-адміністративних установ Польщі зберігаються у фондах ЦДІА України (м. Київ) (№ 11, 25, 28) та ЦДІА України (м. Львів) (№ 1, 5, 7, 9, 13, 15).

Цінний матеріал міститься у фондах Посольського, Малоросійського і Сибірського приказів Центрального державного архіву давніх актів Росії. Насамперед це фонди № 79 (зносини Росії з Польщею), № 123 (зносини Росії з Кримом), № 124 (Малоросійські справи), № 210 (Білгородський, Московський

і Приказний столи Розрядного приказу). Автор скористався двома багатими колекціями їх копій, перша з яких зберігається в Інституті рукописів НБУ (м. Київ) (фонд П, спр. № 15425–15487, 15539–15541, 15545–15548, 15550–15556, 15557–15561, 15564–15570), а друга – в Архіві Інституту історії України Національної академії наук України (справи № 7–11, 17–20, 30–36, 53–57).

Серед археографічних публікацій цих джерел найціннішими є видані у 1961 р. І. Бутичем та І. Крип'якевичем «Документи Богдана Хмельницького (1648–1657)», а також «Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657» (К., 1998). Слід назвати й такі важливі збірки, як «Акты Московского государства» (Т. 1–2), «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (Т. 3, 10), «Архив Юго-Западной России» (Т. 4, Ч. 3; Т. 6, Ч. 3), «Воссоединение Украины с Россией» (Т. 1–3), «Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.», «Жерела до історії України – Руси» (Т. 4–6, 12, 16), «Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов» (Т. 1–2), а також публікації польських археографів А. Гельцеля, А. Грабовського, Ю. Казімерського, В. Маєвського, М. Нагельського, С. Охманн-Станішевської та С. Щотки.

Крім документальних, широко використано й наративні джерела, які можна поділити на такі групи: літературно-публіцистичні твори, щоденники й мемуари, літописи й хроніки⁴⁶. Так, літературно-публіцистичні твори (С. Базановського, Я. Бялобоцького, Я. Битомського, А. Кисіля, С. Кушеля, П. Рушеля, й анонімних авторів «Дискурсу про сучасну війну козацьку чи хлопську», «Шляхтич до шляхтича про козацьку війну» та багатьох інших), які знайшли висвітлення у працях Ю. Мицика та Д. Наливайка⁴⁷, дозволяють з'ясувати причи-

ни успішної діяльності емісарів Б. Хмельницького у справі організації повстань не лише українських, але й польських селян і міщан.

Чимало важливого матеріалу про діяльність української розвідки зберігають щоденники польських і українських шляхтичів, котрі захищали інтереси Речі Посполитої (Я. Михайловського, А. М'ясковського, В. М'ясковського, М. Остророга та багатьох анонімних авторів). Оскільки події у них фіксувалися через короткий час після їх здійснення, то, на відміну від спогадів, відзначаються більшою точністю й достовірністю⁴⁸. Наприклад, у щоденнику В. М'ясковського (січень – березень 1649 р.) знаходимо дані про перехід на бік українців окремих осіб зі складу польського посольства⁴⁹. Я. Михайловський занотував факт схоплення (очевидно 12 серпня 1649 р.) жовнірами неподалік від Білого Каменя «двох циганів, третього русина, шпигунів Хмельницького»⁵⁰. Інформація подібного змісту зберігається і в інших щоденниках.

З численної мемуарної літератури (Г. Боплана, С. Вежбовського, А. Віміні, Я. Голліуша, М. Ємьоловського, І. Єрлича, Б. Маскевича, С. Освенціма, А. Радзивілла та інших авторів) найважливіше значення мають роботи С. Освенціма та А. Радзивілла. Наведений С. Освенцімом матеріал дозволяє розкрити масштаби діяльності розвідки у справі підготовки повстання польських селян і міщан у 1651 р., проведення диверсійних актів. Він же проливає світло на діяльність розвідників, спрямовану на дезінформацію польського командування й здобуття відомостей. Звертає увагу на себе свідчення цього джерела про безпосередню участь українського гетьмана в інструктуванні розвідників, котрі засидалися до ворожого табору⁵¹. Мемуари литовського канцлера А. Радзивілла дають цінну інформацію про диверсійні акти розвідників у кінці

листопада 1648 р., організацію Б. Хмельницьким широкої агентурної мережі у Речі Посполитій, його заходи по введенню в оману польського командування, підготовку польним гетьманом М. Калиновським замаху на життя вождя Національної революції тощо⁵². В інших роботах мемуарного характеру знаходимо лише опосередковану інформацію про діяльність української розвідки у середині XVII ст.

Порівняно мало даних про функціонування розвідки й контррозвідки містять літописи й хроніки. З-поміж українських літописів (С. Величка, Г. Граб'янки, М. Гунашевського, «Короткого опису Малоросії», Самовидця, Ф. Софоновича та інших) найбагатший на них літопис С. Величка. З його змісту дізнаємося про успішні заходи Б. Хмельницького взимку і весною 1648 р. щодо дезінформації польської розвідки стосовно своїх політичних задумів; приділення ним великої уваги організації військової розвідки, сторожової служби, підготовки повстання селян і міщан влітку 1648 р.; спробу М. Калиновського організувати вбивство керівника Української держави⁵³. Існуюча в літописах і хроніках польських, литовських, кримських, французьких, італійських, німецьких і єврейських авторів (А. Віміні, анонімного автора подільської «Віршованої хроніки», Н. Ганновера, С. Грондського, В. Коховського, Мехмеда Сенаї, А. Кояловича, Я. Рудавського, С. Твардовського, С. Темберського, Е. Франціска, П. Шевальє, Я. Юзефовича) інформація стосується переважно діяльності розвідників у справі організації повстання в Україні влітку 1648 р., виступу польських селян у червні 1651 р., введення в оману польського командування під час боїв під Корсунем і Пилявцями.

Окремі дії Б. Хмельницького у справі збереження державних таємниць та організації повстання народних мас у 1648 р.

зафіксувалися і в усній народній творчості, зокрема у думах «Дума про Хмельницького та Барабаша», «Хмельницький і Василь Молдавський»⁵⁴.

Отже, аналіз наявної джерельної бази свідчить про неможливість відтворення цілісної картини організації й функціонування розвідки й контррозвідки Української держави у середині XVII ст., тому немало аспектів цієї проблеми продовжують залишатися нез'ясованими. У ряді випадків через низький рівень репрезентативності використаних джерел доводилося вдаватися до припущень, що не могло не позначитися негативно на ступені вірогідності окремих теоретичних положень і висновків даного історичного дослідження. Впадає в очі також нерівномірність розподілу джерел у хронологічному плані – чітко простежується тенденція до їх зменшення з другої половини 1651 р. Тим не менш вони дозволяють в основних рисах з'ясувати об'єкти діяльності розвідки; її цілі, форми, методи й результати роботи; роль Б. Хмельницького у налагодженні функціонування цього підрозділу державного апарату, його внесок у справу виборення незалежності Україною. Помітно гірші справи (через вузькість джерельної бази, її фрагментарність) з дослідженням діяльності контррозвідки, внаслідок чого вдалося лише висвітлити, і то у загальних рисах, її окремі аспекти.

Торкнемося також з'ясування найголовніших здобутків історичної науки у вивченні цієї проблеми. Як на думку автора, однією з характерних рис української історіографії з кінця XVIII до початку XX ст. була недооцінка нею розробки питань державного будівництва у середині XVII ст., зумовлена впливом кількох факторів. По-перше, розвиток українського суспільства відбувався в умовах іноземного панування, внаслідок чого в його самосвідомості сформувався стереотип негативного

ставлення до держави взагалі. По-друге, дія цього фактора у поєднанні із слабкорозвинутою у ментальності інтелігенції національною державною ідеєю зумовила нерозуміння нею значення держави ні у минулому українського народу, ні у його майбутньому. По-третє, для представників народницького напрямку (утвердився у другій половині XIX ст.) єдиним критерієм при оцінці історичних явищ і подій був «інтерес трудового народу», народна воля і народний добробут⁵⁵.

Тому не дивно, що функціонування державних інституцій взагалі, а розвідки й контррозвідки зокрема, не ставало об'єктом наукового дослідження, внаслідок чого про них знаходимо лише окремі згадки. Так, в «Історії Русів» і праці Д. Бантиш-Каменського «История Малой России» є дані про знання Б. Хмельницьким планів противника, його заходи у справі організації повстань населення у 1648 і 1651 рр., натяки на добре поставлену військову розвідку⁵⁶. Вперше на основі вивчення різноманітних джерел виділив успішні дії українських розвідників у справі дезорганізації польського командування під час боїв під Корсунем і Пилявцями М. Костомаров у монографії «Богдан Хмельницкий». Він же підкреслив важливу роль діяльності гетьмана у підготовці повстань селян і міщан влітку 1648 р.; показав існування зв'язку між Б. Хмельницьким і Л. Косткою-Наперським; відзначив уміння гетьмана зберігати у таємниці свої плани тощо⁵⁷. Деякі відомості (переважно опосередкованого характеру) про дії розвідників наводяться у працях В. Коховського та П. Куліша⁵⁸. П. Жукович першим звернув увагу на визначний вклад козацького гетьмана Я. Неродовича-Бородавки у розвиток військової розвідки⁵⁹.

Видатний дослідник козацтва Д. Яворницький вперше з'ясував основні принципи організації сторожової служби за-

порозького козацтва, спрямованої на запобігання раптовості нападів з боку кримських татар. Хоча викладений автором матеріал переважно стосується XVIII ст., тим не менш, очевидно, не помилимося, коли відзначимо, що основні її форми зародилися ще у другій половині XVI ст. У першу чергу це стосується діяльності розвідувальних роз'їздів (бекетів), які для завчасного попередження населення про небезпеку вдавалися до передачі цієї інформації шляхом візуальної (дим) чи звукової (постріл) сигналізації. Учений також звернув увагу на наявність у козаків під час походів постійної розвідки і використання ними найсуворіших заходів для збереження у таємниці свого просування (аби «ні сорока, ні ворона не могла ні бачити, ні чути»)⁶⁰. Польський дослідник К. Шайноха слідом за М. Костомаровим підкреслював важливе значення розвідників у здобутті українцями перемоги під Корсунем 26 травня 1648 р.⁶¹

Незважаючи на формування з початку XX ст. у вітчизняній історіографії державницького напрямку, проблема діяльності розвідки продовжує залишатися за межами наукових інтересів дослідників. Навіть у фундаментальній праці М. Грушевського «Історія України – Руси» зустрічаємо лише фрагментарні згадки про заходи гетьмана для збереження державних таємниць; його вміння вводити в оману вороже командування; спроби польського уряду організувати проти нього змови. Одночасно спостерігається певна недооцінка ролі розвідників у підготовці народного повстання влітку 1648 р., а також проведення воєнних операцій⁶². Скептично ставився до свідчень джерел про дії розвідників С. Томашівський⁶³. У роботах І. Крип'якевича та О. Переяславського, присвячених історії українського війська, наводяться (на жаль, скупі) відомості про роль розвідувальних чат у походах, одержання командуванням вірогідних відомостей про місце перебуван-

ня противника⁶⁴. Радянські дослідники 30-х рр. К. Осипов і М. Петровський, характеризуючи діяльність Б. Хмельницького, не обійшли увагою його заходи на царині розбудови військової розвідки⁶⁵. І. Іванцов опосередковано торкнувся діяльності козацької розвідки у повстанні 1637–1638 рр.⁶⁶. Окремі дані про розвідувальні дії чат й окремих осіб (переважно під час воєнних кампаній 1621, 1648–1651 рр.) знаходимо у працях польських істориків Т. Корзона, Ф. Равіти-Гавронського, В. Томкевича, Ю. Третьяка і Л. Фраса⁶⁷.

У 50-х рр. у вітчизняній історіографії утверджується офіційна концепція Визвольної війни і возз'єднання України з Росією, серцевину якої становив комплекс теоретичних постулатів, сформульованих у сумнозвісних «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією». Цей документ націлював науковців не на вивчення складних процесів національно-визвольної боротьби за незалежність українського народу, а на розгляд так званої проблеми «возз'єднання України з Росією». Відповідним чином були зміщені акценти в оцінках визвольної боротьби. Так, провідна роль у ній відводилася не козацтву, а селянству; червоною ниткою проходила думка про її успішне завершення рішенням Переяславської ради, а відтак й визначалися її хронологічні межі 1648–1654 рр.; обґрунтовувалися ідеї меншовартості українського народу та месіанської ролі Росії (теорія «старшого брата»). Істотного перекручення зазнала характеристика Б. Хмельницького, про якого створювався міф, як про палкого поборника «возз'єднання братніх народів», й одночасно замовчувалася його титанічна державотворча діяльність. Отже, концепція Визвольної війни, яка панувала в історіографії до кінця 80-х рр., унеможлилювала з'ясування найважливішого – процесу державотворення, внутрішньої політики уряду

Б. Хмельницького та його боротьби за незалежність і соборність України.

Незважаючи на несприятливі обставини, у працях окремих дослідників все ж приділялася, хоч і незначна, увага висвітленню діяльності української розвідки. Так, у фундаментальному дослідженні І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» відзначалися: знання гетьманом планів уряду й командування Речі Посполитої та його вміння вдало приховувати власні наміри; важлива роль емісарів у підготовці повстань українських селян і міщан влітку 1648 р., а польських – у червні 1651 р.; заходи по дезорганізації противника, посіяння у його лавах панічних настроїв; вдалі операції військових розвідників тощо⁶⁸. У працях О. Апанович, В. Легкого, О. Лоли, Д. Мишка, Л. Полухіна, Є. Разіна, А. Строкова, В. Тисса з'ясовувалися (інколи опосередковано) окремі сторони функціонування військової розвідки, переважно протягом 1648–1649 рр.⁶⁹. В. Грабовецький, О. Компан, В. Легкий, П. Михайлина розкрили важливу роль розісланих Б. Хмельницьким розвідувальних чат й окремих агентів у розвитку національно-визвольної та соціальної боротьби влітку й восени 1648 р.⁷⁰ О. Компан та І. Міллер довели, що повстання селян і міщан Краківського воєводства у червні 1651 р. спалахнуло не без підготовчої агітації українських розвідників, направлених сюди Б. Хмельницьким⁷¹. Роботи М. Алекберлі, Г. Василенка, В. Голобуцького пролили світло на деякі сторони процесу становлення українського розвідувального мистецтва протягом останньої третини XVI – першої половини XVII ст., його значимість для успішного завершення Хотинської війни⁷².

Наприкінці 60-х рр. видатна українська дослідниця О. Апанович у праці «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» чи не вперше в українській історіографії виділила розвідувальну

діяльність українського війська в окремому науковому проблему⁷³. Наприкінці 70-х рр. М. Кучернюк започаткував комплексне дослідження різних аспектів діяльності розвідки у середині XVII ст. (1648–1654 рр.): збір відомостей, організація поставок зброї і продовольства українському війську у травні – червні 1648 р.; агітаційна діяльність агентів тощо⁷⁴. Н. Рацба вперше в історіографії глибоко дослідив дії українських розвідувальних загонів на території Молдавії під час Хотинської кампанії⁷⁵.

З кінця 80-х рр. окреслився якісно новий етап у розвитку української історичної науки, однією з характерних рис якого став підвищений інтерес до національно-визвольних змагань народу у середині XVII ст., функціонування різних інституцій Української держави, зокрема її розвідки. Ю. Мицик присвятив окрему розвідку аналізу діяльності розвідників Богдана Великого⁷⁶. О. Апанович, досліджуючи козацтво як збройні сили України кінця XVI – першої половини XVII ст., дійшла висновку, що воно створило «постійну військову охоронно-захисну та розвідувально-сторожову систему оборони кордонів України»⁷⁷. В. Сергійчук звернув увагу на важливе значення збору розвідувальних даних для проведення козаками успішних морських походів проти Туреччини у першій третині XVII ст., висловив слушне зауваження, що «на рівні цимог були сторожові і прикордонна служби, розвідка»⁷⁸. Він же присвятив спеціальну працю діяльності розвідки Української держави середини XVII ст. – «Розвідка Богдана Хмельницького», у якій показав, що розвідка української армії виникла й організаційно утвердилася на основі використання традицій і досвіду розвідки Запорозької Січі. Не можна не погодитися з висловленим автором міркуванням про Б. Хмельницького як її талановитого стратега й тактика. На основі аналізу джерел автор зробив важливий висновок: «Організація розвідки

вважалася одним із важливих обов'язків козацької старшини». Торкнувся В. Сергійчук і таких аспектів проблеми, як підбір розвідувальних кадрів, проведення диверсійних актів у тилу ворога тощо⁷⁹.

Діяльність розвідки стає темою окремих досліджень Д. Веденєєва та А. Василика. Д. Веденєєв спромігся визначити головні напрямки і засоби здобуття розвідувальної інформації Військом Запорозьким кінця XVI – першої половини XVII ст.; звернув увагу на створення певної системи агентурної розвідки у складі головного координаційного органу (гетьман, військова канцелярія), котрий узагальнював інформацію агентів та виробляв для них відповідні інструкції. Поділяю міркування автора, що окреслилася тенденція до переходу від системи тимчасових доручень до запровадження постійних резидентур⁸⁰. А. Василик, відзначивши, що «неперевершена розвідка» Б. Хмельницького з'явилася не на порожньому місці, показав використання ним здобутків розвідувального мистецтва козаків кінця XVI – першої половини XVII ст. Поза його увагою не залишилася помітна роль в її організації таких соратників гетьмана, як М. Кривоніс та І. Богун. Відзначив він також існування взаємодії українських розвідників з розвідниками інших країн на теренах Польщі, Чехії, Моравії, Сілезії, Австрії⁸¹. Ю. Джеджула, приділивши основну увагу з'ясуванню таємної дипломатії Б. Хмельницького, дійшов висновку, що за кілька років гетьману вдалося створити одну з найкращих у Європі розвідок. На його думку (з якою важко не погодитися), вона широко використовувала методи «глибокого занурення» й масового збору інформації, вміло вела «психологічну війну» з противником. Автор висловив також слушне міркування про організацію гетьманом ефективно діючої служби внутрішньої безпеки⁸².

Окремих аспектів діяльності розвідки торкалися у своїх працях й інші автори. В. Щербак дослідив роль розвідувальних загонів й окремих розвідників у підготовці повстань 1630, 1637-1638 рр.⁸³; В. Степанков – повстань українських селян і міщан у 1648-1649 рр., а польських – у 1651 р.⁸⁴ В. Замлинський показав важливість заходів Б. Хмельницького у справі обереження у таємниці політичних і військових планів, дезорганізації ворожого командування⁸⁵. Досліджуючи хід боїв під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями, І. Стороженко слушно звернув увагу на вміле використання гетьманом тактичної і стратегічної розвідок⁸⁶. В. Смолій і В. Степанков встановили, що організація розвідки і контррозвідки посідала важливе місце у державотворчій діяльності Б. Хмельницького⁸⁷. І. Свешніков, розглядаючи розвиток Берестечкової кампанії, не обійшов мовчанкою помітної ролі української розвідки в організації повстань поспільства на терені польських земель⁸⁸.

У другій половині 90-х рр. XX- початку XXI ст. продовжувалося дослідження функціонування української розвідки й контррозвідки. Так, Д. Веденєєв порушив проблему функціонування розвідувально-дозорної служби козацтва⁸⁹. В 1995 р. побачила світ праця Ю. Джеджули «Таємна війна Богдана Хмельницького», основу якої склали раніше опубліковані автором статті з даної проблеми. Він вперше розкрив важливу роль діяльності розвідників у сфері міжнародних відносин Української держави⁹⁰. У своїх роботах торкнулися висвітлення функціонування розвідки й контррозвідки, з'ясування її ролі у реалізації планів Богдана Великого В. Сергійчук та В. Степанков⁹¹. Т. Чухліб, розглядаючи розвідувально-сторожову службу, акцентував увагу на вміле ведення гетьманом «психологічної війни з противником»⁹².

Окремих аспектів діяльності розвідки вчені торкалися опосередковано, досліджуючи іншу проблематику. Наприклад, С. Леп'явко, вивчаючи козацтво 60-90-х рр. XVI ст., не обходив мовчанкою і їх розвідувальної діяльності⁹³. О. Гуржій, С. Комарницький, В. Корнієнко, Д. Сагайдак та П. Сас, аналізуючи діяльність гетьмана П. Сагайдачного, відзначали важливу роль розвідки у проведенні козаками військових операцій упродовж другого десятиріччя XVII ст. й особливо у Хотинській кампанії 1621 р.⁹⁴ І. Стороженко звернув увагу на вдале використання розвідки Б. Хмельницьким у кампаніях української армії 1648-1652 рр.⁹⁵ В. Смолій і В. Степанков розкрили визначальну роль гетьмана в утворенні спецслужб, висвітлили їх функціонування як складової української політичної системи.⁹⁶

Польська історіографія 50-60-х рр. (праці Є. Віслоцького, З. Вуйціка, Ю. Казімерського, В. Чаплинського, С. Щотки) довела факт проведення Б. Хмельницьким широкомасштабної операції по підготовці повстання польських селян у червні 1651 р.⁹⁷ А. Керстен встановив, що захоплення О.Л. Косткою-Наперським Чорштинського замку у червні 1651 р. було складовою частиною українсько-трансільванських задумів оволодіння Краковом⁹⁸. Він же у роботі, присвяченій висвітленню діяльності підканцлера Г. Радзейовського, дійшов висновку, що Б. Хмельницький мав «своїх інформаторів у найвищих колах, знав не лише про перебіг сеймів, про що не було важко, але і зміст нарад сенату»⁹⁹. Я. Качмарчик також звернув увагу на одержання українським гетьманом точної і швидкої інформації з Варшави, розіслання ним емісарів до Польщі і Литви¹⁰⁰. Опосередковані дані про українських розвідників можна знайти і в праці Я. Відацького¹⁰¹. Окремі відомості, що проливають світло на їхні дії першої половини XVII ст. і в час

гетьманату Б. Хмельницького, знаходимо на сторінках книг В. Бернацького, М. Гавенди, В. Длуголецького, Р. Романського, В. Серчика, К. Шледзінського й М. Франза.¹⁰²

Отже, зроблений історіографічний огляд свідчить про зростання інтересу науковців до вивчення діяльності української розвідки й контррозвідки у середині XVII ст. Однак, як правило, він носить переважно вибіркового характеру. Внаслідок чого їхня увага привертається здебільшого до висвітлення ролі розвідки у підготовці повстань українських селян і міщан у травні-червні 1648 р., а польських – у травні-червні 1651 р., а також до дій військових розвідників у 1648 р. Помітні успіхи у з'ясуванні форм і методів розвідувальної роботи. У зв'язку з чим доводиться констатувати, що продовжує існувати чимало аспектів цієї проблеми, які потребують подальшого дослідження. У даній книзі на основі аналізу комплексу джерел робиться спроба комплексного вивчення організації й найголовніших напрямків діяльності розвідки й контррозвідки (за винятком таємної дипломатії) у їх нерозривному зв'язку з процесом становлення Української держави та її боротьбою за незалежність і соборність. Принагідно зазначу, що автор далекий від думки, що нею вичерпується все коло питань цієї актуальної, важливої і разом з тим дуже складної проблеми, а висловленим міркуванням носять доконечний характер.

**Розділ 2. СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ
І СТОРОЖОВО-РОЗВІДУВАЛЬНОЇ СЛУЖБИ
У КОЗАЦЬКІЙ УКРАЇНІ В КІНЦІ XVI –
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.**

...у козацькій Україні в кінці XVI – першій половині XVII ст. ...

II

Остання третина XVI ст. не лише становила собою важливий етап формування козацького стану, але й започаткувала утворення зародків майбутньої Української держави. Протягом цього часу сталося злиття, придніпровського боярства/рицарства з козацтвом, яке зумовило його перетворення з прикордонної промислово-військової спільноти в суспільний стан¹. У зв'язку з цим прискорився розвиток наріжних принципів його соціальної організації, що носили демократичний характер. Серед них у першу чергу варто назвати: рівність у праві користування землею й сільськогосподарськими угіддями; право вступу до його лав осіб незалежно від соціальної, національної чи релігійної приналежності; участь в органах самоуправління тощо². Поділяю слухне зауваження О. Компан, що власне козацтво «більшою мірою, ніж будь-хто до нього, опустило ідею свободи з небес на землю»³.

Наймовірніше саме на 90-ті рр. XVI ст. – перше десятиліття XVII ст. припадає завершення процесу витворення у південному регіоні класичного типу українського козака як лицаря-трудівника, готового зі зброєю в руках відстояти особисту свободу й право власності на освоєні землі й сільськогосподарські угіддя. Так трапилось, що в «усталених уявленнях про козака перша його іпостась, тобто виробничо-трудова, геть затінюється другою, воїнською; звідси поширене отожднення козацтва з лицарством, зовсім невиправдане з соціально-економічного погляду. Насправді ж вільний труд на вільній землі невіддільний від самої суті козацтва і становить одну з його фундаментальних рис. Навіть у Запорозькій рес-

публіці, в Січі, власне, перебував лише військовий гарнізон, тоді як основна маса козаків жила в передмістях і паланках, займалася трудовою діяльністю і за відповідним сигналом стікалася до Січі, щоб взяти участь у поході чи у вирішенні важливих справ»⁴. У принципі вільне господарювання на вільній землі означало не що інше, як ведення господарства протофермерського типу. Не дивно, що закріпачені чи феодално залежні від панів селяни, починають вбачати в ньому реальний суспільний ідеал і в їх свідомості закріплюється «уявлення про козака як людину, вільну від будь-яких обов'язків перед паном і державою (крім військового); але яка користувалася особливими імунітетними правами (особиста свобода, право на володіння землею, своя юрисдикція тощо)»⁵.

Формування козацького стану відбувалося в епіцентрі Великого кордону (рубежу між європейською і неєвропейською цивілізаціями), охопленого полум'ям боротьби з татарсько-турецькими завойовниками⁶. Тому козакам доводилося поєднувати працю зі збройною боротьбою. Навіть у північних районах Брацлавщини (Східного Поділля), як помітив австрійський посол Е. Лясота у 1594 р., для захисту від нападників у полях споруджувалися невеликі будиночки з бійницями, а кожен селянин, «йдучи на польові роботи, завжди має рушницю на плечі і шаблю чи тесак на поясі»⁷. У цій боротьбі козацтвом створюється оригінальна військова організація, складається самобутня система управління, командування, розвивається військове мистецтво⁸. Провідну роль у цьому процесі відіграла Запорозька Січ – військово-політичний центр козацтва. Становлячи собою федерацію курінних одиниць, об'єднаних військовою юрисдикцією, вона з кінця XVI ст. починає перетворюватися у політично-державну одиницю у формі демократичної республіки⁹. Так, на теренах козацької

України розпочалося становлення інституцій національної держави.

Однією з найголовніших функцій Запорозької Січі був захист краю від агресії Кримського ханства, внаслідок чого приділялася велика увага створенню розвідувально-дозорної системи стаціонарно-мобільного типу¹⁰. Для несення прикордонної служби й збору необхідної інформації, як з'ясував чудовий знавець історії запорозького козацтва Д. Яворницький, використовувалися редути, бекети, фігури й могили¹¹. У степу, на кордонах запорозьких земель, зводилися тимчасові чи постійні земляні, а іноді з дерев'яними конструкціями укріплення, в яких розташовувалися козацькі розвідувальні роз'їзди (бекети, пікети)*. З часом ці пости розвинулися у редути, що становили собою замкнуті польові укріплення для самооборони, житло для козаків та стайню для коней¹². Безперечно, вони споруджувалися за певною системою, оптимальною для несення сторожової служби. Тому кожен бекет ніс її у чітко визначеному місці (переважно на традиційних шляхах просування противника, переправах через річки тощо), що дозволяло завчасно помітити появу татар.

Для спостереження за місцевістю козаки використовували як старовинні кургани, так і насипані свої («роблені могили»), причому лише на останніх зводили укріплення й ставили гармату. Оскільки ланцюг курганів простягається з нижнього Подніпров'я до Карпат (першим це помітив львівський дослідник О. Мацюк), то, на думку І. Стороженка, він засвідчував існування в Україні цілої системи попередження, в якій Січ була форпостом¹³. Інше питання, що в силу багатьох обставин далеко не завжди вона ефективно спрацьовувала. Серед

* Відомий дослідник Запорозької Січі М. Слабченко ці пункти для спостереження за рухом татар називав бекетами. На його думку, постійні бекети становили собою своєрідні форти.¹²

запорожців з плином часу склалася традиція: щоб не вводити в оману своїх товаришів і мати можливість відрізнити їх від татар, на курган завжди вискакував лише один козак, на противагу татарам, котрі вибиралися на нього купою¹⁴.

О. Апанович висловила міркування, що винаходом козацтва була оригінальна система сигналізації для попередження населення про наближення татар – своєрідний світловий телеграф¹⁵. З цією метою біля кожного спостережного пункту споруджувалися фігури – споруди з бочок. Для неї бралася 20 просмолених бочок з одним днищем і 1 бочка без дна. Спочатку ставили 6 бочок, перевертали їх насторч, розташовували колом і зв'язували просмоленими канатами; на перше коло у такий же спосіб розміщали друге коло з 5 бочок; на друге – третє з 4 бочок; на третє – четверте з 3 бочок; на четверте – п'яте з двох. На самий верх ставили бочку без дна. Внаслідок такого розташування усередині фігури зверху до низу виникала порожнеча, яка поливалася смолою. Над верхньою бочкою розміщали залізний прут з блоком; на останній накидали довгу мотузку, один кінець якої опускався зовні, другий, до якого кріпився залізний дріт з великим, вимоченим у селітрі віхтем соломи чи мочала, – у порожнечу фігури. Як тільки сторожові козаки помічали, що татари виступили у похід, підїжджали до першої фігури, хапали за зовнішній кінець мотузки, витягували з середини бочок віхоть з соломи чи мочала, запалювали і знову опускали усередину фігури, яка відразу ж спалахувала і давала знати козакам інших фігур про небезпеку. Коли ворог з'являвся біля бекетів, тоді козаки запалювали другу фігуру, а якщо переходив кордон і вступав у козацькі українські землі – третю¹⁶. Для передачі інформації про наближення татар використовувався також звуковий сигнал – постріл з гармати.

Для одержання відомостей про чисельність і плани татар широко використовувалося розсилання невеликих розвідувальних загонів з метою захоплення «язика». Важливим джерелом політичної та військової інформації ставали свідчення захоплених у полон татар чи турків. Так, за даними Е. Лясоти, у 1593 р. козаки, дізнавшись від полонених про зосередження турецько-татарських підрозділів у Білгороді, раптово напали на них і розгромили¹⁷. Безперечно, чимало цінних відомостей козацьке командування отримувало від колишніх невільників, визволених під час походів чи яким вдавалося втекти з лютої неволі. Д. Веденєєв слушно спостеріг, що в процесі формування «розвідувально-дозорної системи відокремилася особлива категорія командного складу козацтва – т. зв. «польові ватажки», котрі очолювали козацькі розїзди або диверсійно-розвідувальні загоны. Вони були висококваліфікованими командирами, чудово могли орієнтуватися на місцевості, в тому числі і в ночі, маскуватися в степних умовах, вести бій з переважаючими силами ворога, знали його мови і тактику дій в умовах степового театру війни».¹⁸

Здобутий досвід розвідувальної діяльності проти турецько-татарських нападників частково міг бути використаний і в боротьбі з новим ворогом – Польщею, яка у 1569 р. прибрала до своїх рук майже усі етнічно українські землі. Намагання її уряду шляхом незначних поступок у 70–80-х рр. XVI ст. (визнанням прав і привілеїв незначної частини козаків, узятих на службу – реєстрових) поставити під контроль формування козацького стану зазнало невдачі. Тому у 1590 р. сейм Речі Посполитої прийняв постанову, спрямовану на ліквідацію козацтва. Вона передбачала залишення на Запорожжі лише реєстрових козаків; призначення для них полковників і сотників тільки з-поміж шляхти;

заборону контактів з іншими країнами; суворе розпорядження місцевим органам влади уважно пильнувати за тим, щоб із сіл і міст ніхто не наважувався вирушати на Низ й одночасно не приймати звітіля козаків без наявності у них «паспорта» від свого сотника і т. п.¹⁹. Цей наступ на козацтво збігся у часі із юридичним запровадженням кріпацтва на території Брацлавського і Київського воєводств («Новий» Литовський статут 1588 р.) і наданням сеймом права королю роздавати панам «українські пустелі» за Білою Церквою. Все це разом й привело до вибуху могутнього козацького повстання 1591–1596 рр.

На жаль, виявлені джерела дають дуже скупу, фрагментарну й в основному опосередковану інформацію про діяльність козацької розвідки. Їх аналіз дозволяє висловити припущення, що першорядного значення нею надавалося збору інформації військового характеру: чисельності, часу і напрямку просування польсько-литовських підрозділів. З цією метою розсилалися роз'їзди, використовувалися свідчення «язиків», полонених, мешканців сіл і міст. Рідше практикувалася засилка розвідників до ворожого табору з метою вивідання планів польсько-литовського командування. Але все ж вони там діяли. Так, коли у травні 1596 р. польний тетьман С. Жолкевський, переслідуючи повстанців, вислав їм у тил за Дніпро підрозділи кам'янецького староости, то, довідавшись про це, два українських розвідники негайно залишили польський обоз й повідомили про це своє керівництво. Вчасно отримана інформація дозволила йому зірвати ворожий намір²⁰.

Тим не менш, дослідження розвитку воєнних дій у 1595–1596 рр. нашттовхує на думку, що, по-перше, керівники окремих з'єднань повстанців (С. Наливайко, Г. Лобода, М. Шаула

та інші) часто не мали необхідних даних про задуми й місце перебування противника; по-друге, вони не обмінювалися наявною у них інформацією і, по-третє, за винятком С. Наливайка, недооцінювали ефективність діяльності польських розвідників. Внаслідок цього втрачали ініціативу, керовані ними полки повстанців діяли неузгоджено, потрапляли у пастки, зазнавали поразок.

Цінні відомості збереглися про окремі аспекти диверсійної діяльності С. Наливайка, його відношення до збереження у таємниці власних задумів. Наприклад, він розробив й блискуче реалізував план, за словами одного із сучасників подій, «нечуваний у Польській короні, який мабуть виношував давно», – захоплення сильно укріпленого замку подільського міста Гусятин. Підійшовши на чолі близько 4 тис. повстанців з Подільського, Брацлавського, Волинського і Руського воєводств ранком 20 липня 1594 р., він направив до місцевого урядника Кржидовського знайому йому особу – Грибовського (який раніше служив у швагрів Калиновського – Лешньовського і Радецького) з товаришем, котрий попрохав від імені Лешньовського і Радецького приготувати сніданок для панів і зустріти їх за містом. Нічого не підозрюючи, урядник хутко виконав це розпорядження і сам виїхав їм назустріч, потрапивши до рук С. Наливайка «та кількох сот переодягнутих людей з його війська, що ховалися в різних місцях». Негайно «частина з них великим входом вбігла в замок через відчинені двері, інші вдерлися по драбинах через вали»²¹. Поснідавши, С. Наливайко забрав зброю – гармату, 150 сміговниць з гаківницями, 200 півгаків з рушницями, 10 півбочок пороху, 500 куль до гармат, чимало грошей й різноманітного майна магната. Прихопив також привілеї на спадкові маєтки М. Калиновського – Гусятин, Лісківці, Загір'я, Вишнів,

Гуменці, Супрунівці, Броницю з селами, що «належали до цих всіх маєтків»²².

З метою зібрання інформації, сам, переодягнувшись, відвідував ті чи інші міста. Так, за даними одного з джерел, він побував і в Олиці: «Ви думаєте, що я не був у замку? Був... переодягнутий слугою. Адже коли ви нещодавно повернулись з обозу, то віддали потримати верхового коня хлопчу, який носив дрова на кухню. Це був я і тому я знаю, що там робиться». Всі остовпіли, вражені сміливістю цієї людини».²³

Умів С. Наливайко й тримати у таємниці свої плани. Як доносили польські розвідники, «жодному полковникові не звіряється, що за годину має вчинити». Про майбутні задуми говорив: «... де кину нагайку, там і піду... Давно би я по світу не ходив, якби хто відав, куди я маю обернутися»²⁴.

Незважаючи на поразку, повстання 1591–1596 рр. відіграло надзвичайно важливу роль у розвитку козацького стану, його військового мистецтва (включаючи розвідку) та формуванні зародків державних інституцій. Адже саме у цей час вперше виразно стало проглядатися становлення у визволених районах Правобережної України територіального управління під козацькою юрисдикцією; започатковується новий етап еволюції козацтва – масового переходу внаслідок «покозачення» до його лав селян і міщан; з'явилися перші симптоми захисту козаками релігійних інтересів православних мешканців України²⁵.

Ці нові тенденції і явища знайшли бурхливий розвиток протягом першої чверті XVII ст. Офіційна документація урядових установ Польщі переповнена скаргами на «домове сва-вілля» козацтва, яке не «підлягало жодній владі». Тому на початку 1609 р. сейм приймає постанову «Про запорозьких козаків», яка зобов'язувала створену комісію і корон-

ного гетьмана навести серед них «порядок», бо не визнають влади і юрисдикції панів і урядників, мають своїх гетьманів й іншу форму «своєї справедливості», чинять наїзди на міста тощо²⁶. Одночасно відбувалися надзвичайно інтенсивні процеси колонізації південного і східного регіонів України та масового покозачення селян і міщан. Сейм 1613 р. констатував той факт, що «цілі села знімаються від своїх панів»²⁷. За підрахунками В. Марочкіна, динаміка скарг панів Київського воєводства на втечі селян і міщан виглядала так: у 1607 р. – 89, 1609 р. – 98, 1613 р. – 143, 1618 р. – 229, 1624 р. – 234 скарги²⁸. Джерела фіксують прагнення селян і міщан стати козаками: «все живе прагне до їх куп», «привласнюють козацькі права»²⁹. Намагання здобути козацький імунітет, як справедливо відзначав В. Смолій, стає загальноукраїнським явищем³⁰. Внаслідок чого, як свідчать люстрації Київського воєводства за 1616 і 1622 рр., абсолютну більшість населення його Південного регіону (Білоцерківське, Богуславське, Канівське, Корсунське, Переяславське і Черкаське староства) становили козаки, котрі утверджували у землеробстві принцип індивідуальної власності³¹.

Саме цей регіон Наддніпрянщини (козацька Україна) – південніше умовної лінії Тетіїв–Біла Церква–Київ–Переяслав–Лубни–Миргород – перетворюється у територіальне ядро формування нового, власне українського, державного організму, інституції якого розвивалися на основі і за зразком запорозьких. Так, тут відбувається становлення козацького самоуправління, судочинства, військової організації, внаслідок чого влада польського уряду починає набирати формального характеру³². Одночасно відбувалося неухильне розширення території козацької України, оскільки покозачене населення прилеглих до неї районів Київського і

Брацлавського воєводства запроваджувало козацькі порядки. З цього погляду красномовним є зроблене у 1625 р. визнання короля Сигізмунда III: «Вже зовсім призабувши віру й підданство, козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою. Вся Україна в їх руках, шляхтич невільний у своєму домі, у містах і містечках й.к.м. все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони...»³³. Поряд з іншими інституціями у козацькій Україні формувався й власний адміністративно-територіальний устрій, ідеї якого виношувалися з кінця XVI ст.³⁴ Щоправда, до укладення Куруківського договору з Річчю Посполитою (осінь 1625 р.) не знаходимо даних джерел про його існування. Лише під час складання 6 тис. козацького реєстру гетьманом М. Дорошенком оформляється 6 полків як військово-територіальних одиниць з центрами у Чигирині, Переяславі, Білій Церкві, Корсуні, Каневі та Черкасах. У першій половині 30-х років розпочалося становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського та Яблунівського полків³⁵.

Таким чином, козацтво стало виконувати історичну місію «національного речника українського народу»³⁶. Його зміцнення сприяло посиленню ефективності боротьби проти Османської імперії та Кримського ханства. Особливо успішними були походи у першій чверті XVII ст., які в основному організовувалися і проводилися під керівництвом неперевершеного стратега й тактика, славнозвісного гетьмана П. Сагайдачного. Цілком зрозуміло, що при цьому приділялася велика увага як збору інформації про місце перебування і сили противника (з цією метою постійно розсилали з табору у різні напрямки розвідників), так і збереженню у таємниці власного пересування. За даними Д. Яворницького, «просуваючись дуже повільно, вони

йшли переважно вночі, вдень же зупинялися у глибоких балках, великих байраках і дрібних чагарниках. У дорозі вони вдавалися до самих рішучих заходів обачності: не розпалювали вогнів, не курили люльок, не дозволяли їржати коням, зав'язували їм морди платками, мотузками чи ремінцями, намагалися розмовляти між собою стримано, впівголосу чи навіть зовсім пошепки для орієнтації у місцевості брали з собою так званий нюрнберзький квадрант, тобто різновид компасу»³⁷.

Аналіз успішних чорноморських виїздів у 1601–1604, 1606, 1612–1617, 1620–1626 рр.³⁸ переконливо свідчить, що вони не проводилися наосліп, а старанно готувалися заздалегідь з високопрофесійним знанням справи. Причому першорядного значення надавалося з'ясуванню шляху до об'єкта походу, його географічного розташування, системи укріплень, чисельності й озброєності залоги тощо. А домогтися цього без копіткого систематичного збору відповідної інформації було просто неможливо. Найцінніші відомості про чорноморські укріплення, звісно, надходили з перших рук – утікачів та звільнених осіб з турецької неволі, зокрема галерників. Джерела зафіксували кілька випадків (їх було, безперечно, значно більше), коли невільники-веслярі самі піднімали на турецьких кораблях повстання, захоплювали їх і поверталися в Україну. Так, одне з найбільших відбулося восени 1627 р. на флагманській галері адмірала Касимбека у порту Метеліно (о. Лесбос), очолюване подолянцем, уродженцем м. Бар М. Якимовським. Перебивши охорону, вони дісталися півдня Італії, звідтіля через Рим прибули до Кракова і влітку наступного року ступили на рідну землю³⁹.

Не можна не погодитися з думкою В. Сергійчука, що кожен черговий похід «збагачував знання про море, про турецькі порти, про найнебезпечніші курси і небезпечні місця. Накопичувалися

знання про морські та теренові умови на турецьких узбережжях, про силу противника та його слабкі сторони»⁴⁰. Чимало інформації козаки одержували від захоплених «язиків» і полонених вояків. Гадаю, що не помилюся, припустивши, що значну її частину здобували розвідники, котрим вдавалося проникнути у приморські міста-фортеці Кримського ханства. Підставою для подібного міркування може слугувати зміст листа великого коронного гетьмана С. Конєцпольського від 13 серпня 1643 р. до гнєзненського архієпископа, в якому повідомляв, що із Запоріжжя вже двічі присилали козаки до нього, сповіщаючи, що в Криму готуються до війни проти Речі Посполитої; він же наказав їм «послати шпигунів і ловити язиків»⁴¹.

Ця постійна боротьба із загрозою з Півдня вдосконалювала форми й методи розвідувальної діяльності, сприяла накопиченню надзвичайно цінного досвіду. Відомо, що ним прагнуло скористатися і польське командування, коли справа доходила до конфліктів Речі Посполитої з Кримом і Портою чи Московією. Особливо незаміними виявлялися козаки як провідники, зв'язківці, розвідники. Наприклад, коли 10-тисячна польська армія потрапила у другій половині вересня 1620 р. у катастрофічне становище під Цецорою, то великий коронний гетьман С. Жолкевський направляв саме козаків із завданням пробратися через ворожі позиції і пронести листи до короля з проханням надіслати допомогу⁴². Досконало оволоділи козаки і майстерністю проведення розвідки боєм, яку зокрема продемонстрували у війні Польщі з Московією у 1610 р. «Прикметно, що в бойових сутичках під цим містом (Біла – В.С.) проявилися деякі особливості кавалерійського бою запорожців, – зауважує П. Сас, – а саме – герць, тобто індивідуальний або груповий поєдинок, в якому брали участь обмежене число вершників з обох протиборствующих сторін.

Метою таких поєдинків, зазвичай, була насамперед розвідка боєм морального стану та бойової готовності противника; зав'язання вступного бою з подальшим втягненням у нього головних сил; застосування комбінованих тактичних воєнних хитрощів. Отже, козаки, які приховано наблизилися до Білої, послали поперед себе кілька десятків герцівників, котрі зав'язали поєдинок з кінним загоном противника. Після взаємного підкріплення обома сторонами герцівників і короткого бою в такому складі, козаки почали удавано відступати, заманивши противника до розташування головних козацьких сил, що прирєкло його на поразку»⁴³.

Важливою віхою у формуванні козацького стану, розвитку національно-політичної самосвідомості українського народу, воєнного мистецтва його армії стала Хотинська війна 1621 р. Серйозно збагатила вона й форми діяльності розвідки, в чому, до речі, велика роль належала запорозьким гетьманам Я. Нєродовичу-Бородавці та П. Сагайдачному. Звертає увагу на себе діяльність першого з них у справі формування українського війська весною 1621 р. З цією метою вперше в історії козацтва вдався до масового розсилання по містах і селах Київського й Брацлавського воєводств емісарів із закликами вливатися до складу козацьких полків для боротьби з «ворогами Св(ятого) Хреста». У джерелах знаходимо згадку, що у 1620 р. (ймовірніше у 1621 р.) вони «по українських містах» «вербували козаків» звертаннями такого змісту: «Хто хоче за християнську віру бути посадженим на палю, четвертованим, колесованим, стятим і у муках загинути за Хрест Св(ятої) віри, хто цієї смерті не боїться, нехай іде з нами! Отут Бог і Пречиста мати, не слід смерті боятися»⁴⁴.

Цей захід приніс блискучий результат: селяни і міщани масово вливалися до козацьких лав. Цікаве визнання оче-

видця ксьондза Оборницького: «Охорони, Боже, тутешніх католиків, малочисленних і плохих! Нема куди тікати: всі нас облишили. Міста, волості спустошені козаками. Людей нема: що живо тільки, пішло в козацтво»⁴⁵. На середину червня чисельність українського війська, котре зібралось на раду у Сухій Діброві, становила понад 40 тис. чудово озброєних вояків. «Якби і польське військо було так добре озброєне, – відзначав у щоденнику польський офіцер Я. Собеський, – то могло б помірятися з найсильнішою у світі піхотою»⁴⁶. Виступаючи на ній, Я. Бородавка підкреслив: «Перед військом Запорозьким трясеться земля польська, турецька і цілий світ»⁴⁷. Успішно діяла й розвідка. Як з'ясували О. Гуржій та В. Корнієнко, «саме завдяки Сагайдачному мистецтво розвідки низовиків на той час досягло порівняно високого рівня. Його спостерігачі знаходилися практично в усіх стратегічно важливих пунктах, зокрема і в місцях розташування польських вояків. Як свідчать архівні джерела, одним з них був поручник пан Забузький-Волосовець. Його викрили тільки після того, як полякам потрапив до рук лист із Чигирина, в якому тому висловлювалася подяка від імені гетьмана за надані відомості про обстановку під Жванцем. Військо Запорозьке постійно отримувало необхідну інформацію щодо дій і чисельності ворожих армій і завдяки цьому могло діяти на випередження»⁴⁸.

Крім того, козацький гетьман вперше в історії українського війська вдався до тактики використання численних розвідувальних загонів не лише з метою збору інформації, але й для нав'язування турецько-татарським роз'їздам боїв. З якою метою? По-перше, для того, щоб дезорганізувати турецько-татарське командування щодо місцезнаходження

головних сил армії; по-друге, змусити ворога рухатися по спустошеній території; по-третє, загальмувати швидкість пересування противника й забезпечити вчасність з'єднання українсько-польсько-литовських армій. Дослідники П. Жуківич і Н. Рашба встановили, що похід українських полків до Хотина через терени Молдови був не наслідком свавілля Я. Бородавки, а відбувався в узгодженні з планами короля і командування військових сил Речі Посполитої⁴⁹. Їхня раптова поява у першій половині серпня у Молдавії викликала тут масову паніку. За даними щоденника Псевдо-Любомирського, «всі волохи від Дністра й Пруту повтікали за Сучаву аж у Семигородські гори»⁵⁰.

Майже одночасно у кількох місцях почалися бої українських розвідувальних підрозділів (окремі з яких дійшли до Ясс і Сучави) з татарами і турками. Так, один із них затримав рух кримського війська, і після кровопролитного бою хан запросив допомоги в султана, котрий направив йому з підрозділами і 25 гарматами Ногай-пашу, Інбалсалія, Хасан-пашу й айдинського бея. Завчасно дізнавшись про їх наближення, козаки зуміли без особливих втрат відійти до головного обозу. Невмирущою славою вкрила себе чата (чисельністю від 260 до 460 осіб), яка зайняла позиції біля переправи через Прут. Менша її частина засіла у печері з одного боку ріки, а більша – окопалася у лісі з іншого. Оскільки татари нічого не могли з ним вдіяти, то їм на допомогу з усім військом вирушив сам Осман II. Ті, котрі перебували у печері, зустріли турків сильним вогнем із самопалів. Щоб не гаяти часу, султан наказав викурити їх з печери димом. Було розпалено біля неї вогнище і незабаром українці почали виходити, а їх на місці вбивали яничари.

Іншим був перебіг подій на протилежному березі Пруту. Щоб вибити козаків із зайнятих позицій, Хаджекі-паша майже

цілий день вів по них сильний гарматний вогонь, але успіху не мав. Тоді султан направив проти вояків яничарські роти, а сам сів біля намету на пагорбі, чекаючи на звістку про перемогу й нагороджуючи тих, хто «повертався з головами невірних». Але українці стояли на смерть і відбили наступи Хаджекі-паші. Тоді Осман II кинув проти них яничарські підрозділи сілістрійського бейлербея Кіор Хусейна-паші, але і він змушений був залишити поле бою. Пізньої ночі, коли зайшов місяць, українці вирішили прориватися з оточення, розділившись на два загони. Коли турки почали їх наздоганяти, то знову з'єдналися й билися, поки майже всі не полягли. Яничарам вдалося захопити лише 30 (ймовірно поранених) вояків, котрих, вражений їх богатырським опором і розлютований великими втратами (загинуло кілька тисяч турків), султан розпорядився потягти на шматки перед своїм наметом. Не без підстав німецький хроніст Каспар Тенде порівняв їх подвиг з подвигом спартанців біля Фермопіл. 30 серпня авангард української армії на чолі з полковником М. Дорошенком прибув під Хотин, а через день сюди з'явилися її основні сили. 2 вересня підійшли турецько-татарські війська. Повністю поділяю зауваження Н. Рашби, що день затримки основних османських сил на берегах Пруту дозволив українській армії прорватися до Хотина на день раніше від ворога⁵¹.

Бої під Хотином протягом вересня продемонстрували чудове вміння українського командування (тепер на чолі війська уже стояв гетьман П. Сагайдачний) організовувати й проводити раптові нічні напади, що засвідчувало наявність добре налагодженої розвідувальної діяльності. Одночасно вони сприяли одержанню цінних відомостей про сили ворога, порядок розташування його підрозділів. Особливо ефективними виявилися нічні рейди 17, 18, 19, 22 і 24 вересня⁵². Сучасники

звернули увагу й на панування в українському обозі високої дисципліни, що сприяло збереженню військових таємниць. За визнанням секретаря командуючого польсько-литовсько-українських військ К. Ходкевича Ш. Старовольського, хоча козаки «з сіл і містечок наших зібрані і не мають жодної освіти, тим не менш у своїх обозах мають дисципліну стародавніх римлян, а військовою мужністю і знанням військової справи не уступлять жодній нації у світі»⁵³.

Здобутий досвід боротьби з турецько-татарськими військами, зокрема організації нічних рейдів, успішно використовувався українцями і в наступні роки. Мало кому відомо, що саме подвиг невеликого козацького розвідувального загону (чисельністю до 20 осіб) врятував восени 1633 р. населення Подільського Подністров'я від спустошення 25-тисячним турецько-татарським військом Абази-паші. Події розвивалися таким чином. Зазнавши невдачі в бою під стінами Кам'янець-Подільського з польським військом С. Конєцпольського (в складі якого перебувало 1250 запорожців), Абаза-паша подався 22 жовтня у напрямку Студениці, де зачинилося кілька сотень козаків і міщан. Вона була атакована підрозділами Іпшір Мустафи і Сулеймана-аги. Протягом трьох діб містечко мужньо захищалося, але не змогло вистояти. Зруйнувавши його, турки попрямували далі, маючи на меті пограбувати Подністров'я й набрати ясиру. У цей час С. Конєцпольський розпустив чутку про наближення 15 тис. козаків. Абаза-паша не повірив би їй, якби згадуваний козацький розвідувальний загін не проник уночі до турецького обозу і, захопивши «язика», не відкрив по ньому вогонь із самопалів, викликавши таким чином страшену паніку. Скориставшись нею, українці повернулися щасливо до свого обозу. Злякавшись можливого зіткнення з основними силами козацького

війська (якого насправді не було), Абаза поспішно вирушив до Могилева-Подільського і в його околицях переправився через Дністер до Молдавії⁵⁴.

Велику майстерність демонстрували українські розвідники під час війни Речі Посполитої з Московією у 1632–1634 рр. (окремі козацькі полки взяли у ній участь у складі польської армії). Секретар литовського гетьмана К. Радзивілла Я. Москозловський у щоденнику занотував цікавий епізод захоплення 27 вересня 1633 р. українцем «язика»: «Непомітно перепливши річку... лежав у воді, біля берега, і коли підійшов до води один московитянин, – схопив його за волосся, втяг у воду і так з ним переплив назад». Характеризуючи загартованість козацьких вояків, він відзначав: «Шкіра на їхньому тілі, як кора на дереві, презирство до життя повне...»⁵⁵.

Відбувалося збагачення досвіду організації розвідувальної діяльності Війська Запорозького і в його боротьбі з Річчю Посполитою. Окремі свідчення джерел дозволяють зробити припущення, що серед жовнірів коронного війська перебували особи, котрі служили інтересам козацької України, вчасно передаючи важливу інформацію про наміри польського командування. Такий випадок мав місце під час воєнної кампанії 1625 р., коли обмануті у своїх сподіваннях козаки, очолювані гетьманом М. Жмайлом, знову взяли за зброю. Наприкінці жовтня близько 20 тис. українців стали табором біля гирла р. Цибульник неподалік м. Крилів. Сюди ж підійшла майже 20-тисячна польська армія при 30 гарматах під проводом С. Конєцпольського. 29 жовтня вона атакувала український табір. Кровопротитна битва тривала увесь день, і лише вечором, зазнавши серйозних втрат, польські підрозділи відступили. Наступного дня польське командування розпочало підготовку

генерального наступу. І в цей час гайдук Сивницький зумів вислизнути з польського табору й повідомити М. Жмайла про ворожий намір. Враховуючи слабкі сторони обраного для табору місця, козацька рада вирішила відступити. І козацький гетьман спромігся непомітно для поляків увечері зняти армію з позицій і ранком розташувати її у «міцному місці, в густому лісі, між болотами і дніпровськими озерами» в урочищі Ведмежі Лози біля Курукового озера⁵⁶. Отже, завдяки вчасно одержаній від розвідника інформації, вдалося уникнути серйозної небезпеки і зайняти надзвичайно вигідну позицію, що в кінцевому рахунку дозволило вистояти у боях і добитися укладення договору, умови якого зафіксували компроміс обох сторін.

У 30-х рр. суперечності між козацькою Україною і Польщею досягли раніше небаченої гостроти, свідченням чого стали повстання козаків і поспільства у 1630, 1635, 1637–1638 рр. Ця відчайдушна боротьба за козацькі вольності й права «руського народу» сприяла збагаченню як військового мистецтва в цілому, так і розвідки зокрема. Насамперед відзначу вперше зафіксоване у джерелах використання керівниками повстань 1630 і 1637–1638 рр. у широкому масштабі емісарів, котрі розсилалися у різні райони з універсалами-закликами до селян і міщан підніматися на боротьбу. Так, С. Конєцпольський в одному із листів весною 1630 р. відзначав: «Видало відразу ж свавільство універсали, що йдеться про віру і всякий, хто був коли-небудь козаком і хоче ним залишитися, повинен приєднуватися до війська, обіцяючи всі вільності давні...»⁵⁷. За даними інших джерел, козацький гетьман Т. Федорович закликав братися до зброї, «хто був козаком, і тих, хто ним хоче бути, щоб усі прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських рятували»⁵⁸. Особливу цінність для

нас має визнання захопленого до полону соратника і друга гетьмана, що «Тарас, козацький гетьман, написав до всієї України і до іншої Русі всієї, щоб всі, хто є віри грецької, йшли до Війська Запорозького й боронилися проти ляхів»⁵⁹. Отже, керівник козацького повстання звертався не лише до населення козацького району, а й інших земель України. Завдяки цьому заходові, чисельність українського війська швидко зростала («почали ся купити зевсюд») і на середину травня вже сягала кількох десятків тисяч осіб⁶⁰.

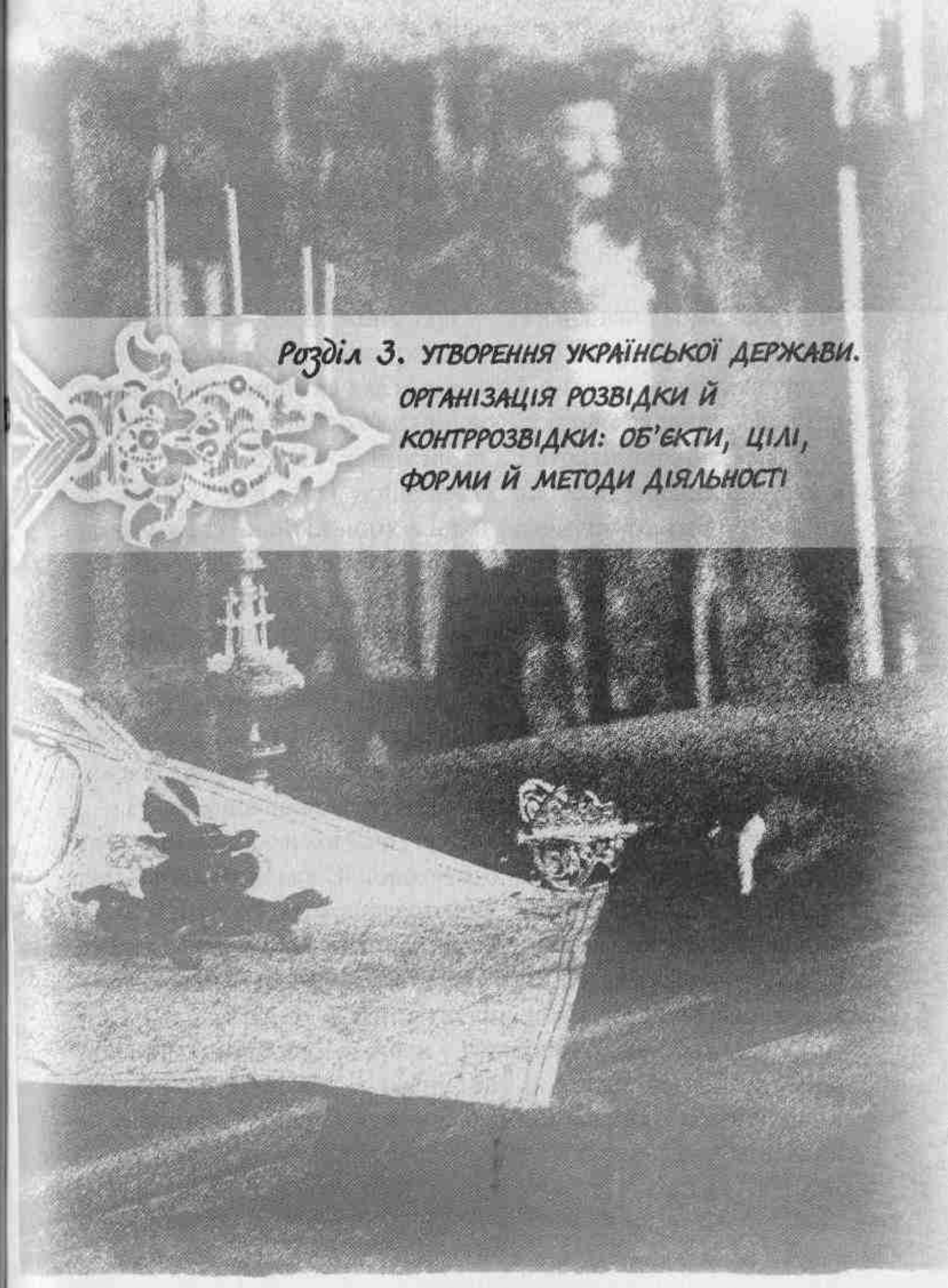
Коли спалахнуло повстання у 1637 р., його керівник П. Бут (Павлюк) уже у липні звернувся з універсалом до поспільства (усіх, хто називає себе козаком) збиратися на Запоріжжі⁶¹. Восени його наказний гетьман полковник К. Скидан неодноразово розсилав емісарів зі своїми універсалами до мешканців козацької України, закликаючи приєднуватися до повстанців. Так, 11 жовтня він звернувся до жителів Снетина, Сенчі, Лохвиці, Глинська, Ромен й інших міст і містечок із закликом братися до зброї проти «ляхів» – «ворогів християнського руського народу, нашої давньої грецької віри» й збиратися до його табору⁶². 27 листопада послав універсали до «козаків і черні» Корсуня і Стебліва, переконуючи їх у необхідності вчинити спротив ворогу, котрий наступає⁶³. Як відзначав 10 грудня брацлавський воєвода, «універсали Скидана по містечках, містах і селах один за одним літають, щоб удень і вночі, кінні й піші всі згромаджувалися і до нього прибували»⁶⁴. З універсалами подібного змісту звертався до населення і гетьман П. Бут. В одному з них від 15 грудня закликав його негайно прибувати до військового табору: «Хто хоче називатися нашим товаришем, тепер же візьміться за віру християнську і золоті вольності наші, на які кров'ю заслужили... (Поляки) церкви спустошили, дітей, жінок по селах витягли»⁶⁵.

Ще більшого розмаху підготовча робота проводилася штабом українських повстанців (гетьманом Я. Острянином, полковниками К. Скиданом, Д. Гунею та іншими) весною 1638 р. Як видно з універсалу Я. Острянина (березень), у них подавалася інструкція готувати повстання таємно: читати листи під присягою «між людьми своїми добрими»⁶⁶. Польний гетьман М. Потоцький у листі від 17 червня до С. Конєцпольського зауважував, що посланці були розіслані по містах і селах «всієї України», щоб збиралися до них і «панів своїх, ляхів били»⁶⁷. Вперше в історії національно-визвольної боротьби кінця XVI – першої половини XVII ст. знаходимо у джерелах свідчення, що повстання готувалося не лише у межах традиційно козацького регіону, а, що особливо важливо, на терені майже усіх етнічно українських земель. За визнанням ксьондза С. Окольського, котрий перебував у цей час у польському війську, були відправлені емісари у Волинь, Поділля та Покуття, «спонукаючи до війни народ і шляхту грецького (православного – В. С.) віросповідання»⁶⁸. І, що характерно, дуже часто розвідниками, які пробиралися з універсалами-закликами до різних куточків України, ставали священники, монахи й навіть монахині⁶⁹. Не виключаємо, що до виконання цієї важливої, але вкрай небезпечної місії залучалися жебраки, кобзарі та бандуристи⁷⁰.

Вдалося виявити також кілька джерел, що засвідчують в цілому успішну діяльність українських розвідників у справі одержання інформації про становище польського війська, плани його командування тощо. Так, згадуваний С. Окольський у щоденнику занотував той факт, що восени 1637 р. козаки знали про все, що робиться у польському війську⁷¹. Анонімний автор донесення з України (2 грудня 1637 р.) констатував: «через шпигунів» керівництво повстанців дові-

далося про чисельність жовнірів⁷². Десь на світанку 16 грудня до повстанців перейшов якийсь челядник, котрий повідомив про наявні польські сили⁷³. Цього ж дня, під час Кумейківської битви українські розвідники запалили у тилу ворога солому у Кумейках, щоб за допомогою диму ускладнити його дії⁷⁴. І все ж доводиться констатувати, що Павлюк припустився грубої помилки, коли, або недооцінивши роль розвідки у виявленні якісного складу й місця розташування противника, або проігнорувавши її дані, вирішив атакувати (маючи 10 тис. вояків проти 15 тис. жовнірів⁷⁵) ворожі позиції, які попереду надійно прикривалися «непролазними болотами»⁷⁶. Українці билися з винятковою відвагою і зневагою до смерті. За визнанням М. Потоцького (командував польською армією), «було таким упертим і затятим те хлопство, що не лише жоден з них не хотів запросити миру, а навпаки, лише кричали, щоб один на одному померти... котрим не вистачало стрільби і зброї, били жовнірів голоблями»⁷⁷. Все ж, внаслідок переваги, особливо в кінноті, кращої військової виучки, прорахунків Павлюка, польська армія здобула перемогу, хоча з її боку, за визнанням С. Окольського, було «пролито занадто багато шляхетської крові»⁷⁸.

Отже, в умовах становлення зародків державних інституцій відбувалося й формування підвалин розвідки, діяльність якої спрямовувалася на захист військово-політичних інтересів Війська Запорозького, а відтак і козацької України.

*Розділ 3. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.
ОРГАНІЗАЦІЯ РОЗВІДКИ Й
КОНТРРОЗВІДКИ: ОБ'ЄКТИ, ЦІЛІ,
ФОРМИ Й МЕТОДИ ДІЯЛЬНОСТІ*

III

Внаслідок досліджень науковців з'ясовано комплекс причин спалаху Української революції у 1648 р. У зв'язку з цим зверну увагу лише на два моменти. По-перше, політика уряду Речі Посполитої щодо України носила колоніальний характер і на середину XVII ст. призвела до втрати українським суспільством своєї еліти, усунення українських міщан з провідної ролі у житті найбільших міст й розвитку торгівлі, розколу духовенства на православне й греко-католицьке, гальмування розвитку мови, культури, національної самосвідомості. По-друге, у сфері економічних відносин прийшли у непримирнену суперечність інтереси козацького типу господарства (домінувало у козацькій Україні) і фільварково-панщинного, яке протягом першої половини XVII ст. стрімко поширювалося із західних регіонів у південні й східні¹.

Революція почалася на початку 1648 р. захопленням повстанцями Запорозької Січі і проголошенням Б. Хмельницького гетьманом Війська Запорозького. До кінця травня провідну роль у процесі державотворення відіграло Запоріжжя, де виник невеликий визвольний район, почалося формування національної армії й було висунуто програму автономії для козацької України. З кінця травня, коли козацьке повстання почало стрімко переростати у революцію, воно втрачає свою роль². Протягом літа – осені 1648 р. проходив надзвичайно інтенсивний процес руйнування польських і становлення українських державних інституцій: центральних і місцевих

органів влади, території, судових установ, адміністративно-територіального устрою, армії, нової соціальної структури. І до кінця року вже існувала республіканська за формою правління й унітарна за устроєм Українська держава³. Як зауважує сучасний польський історик М. Франз, «Повстання Богдана Хмельницького у жодному випадку не було нагадуванням про давні права і привілеї війська реєстрового, не було бунтом у захист люду, аби вберегтися від несправедливого феодалного визиску, чи навіть вимогою за права і честь скривдженого Хмельницького. Була це кривава війна домова, спрямована проти законного володільця цих земель, Речі Посполитої, яку вели збунтовані піддані, охоплені ідеєю руської мови і православної релігії, котрі вирішили домогтися влади. Хотіли розірвати польсько-литовську державу, відриваючи від неї українні землі, створити власний організм державний, суспільний, релігійний»⁴. Відрадно, що окремі польські дослідники, попри певну непослідовність, все ж почали визнавати, що зміст боротьби українців полягав в утворенні власної держави.

Одночасно відбувалося формування ядра державної еліти, яке, на жаль, відставало від темпів державотворення, що негативно позначилося на політичних наслідках кампанії 1648 р. Не можна не згадати тут політики Б. Хмельницького протягом травня – серпня, спрямованої на розширення соціального складу еліти за рахунок залучення до її лав панства, яка зазнала повної невдачі. Лише з грудня стала підтримувати політику гетьмана верхівка православного духовенства, й митрополит С. Косов почав виступати одним з репрезентантів нової держави⁵. За таких обставин еліта формувалася головним чином з козацтва й шляхти, котра взяла участь у революції. У залежності від підходу до розв'язання питань державного будівництва, внутрішньої і зовнішньої політики серед неї виз-

начилися радикальне, національно-патріотичне й помірковане угруповання.

Очоливши боротьбу різних прошарків суспільства, Б. Хмельницький та його соратники на перших порах не мали на меті добиватися незалежності для України, а висунули у травні 1648 р. ідею створення автономної козацької держави у складі Речі Посполитої, яка викликала поширення серед польської й української шляхти чуток про задуми гетьмана «титулюватися Руським князем» й «заснувати Руську монархію»⁶. Тому відомий дослідник В. Липинський мав усі підстави назвати цю політику козацьким автономізмом⁷. Залишаючись у її полоні, українська еліта припустилася найбільшій політичній помилки у середині XVII ст. – замість того, щоб укріпитися на західних кордонах (як це радили полковники М. Кривоніс і П. Головацький), 21 листопада 1648 р. пішла на укладення під Замостям перемир'я з Польщею, яке передбачало визнання верховної влади короля і повернення армії на територію козацької України⁸.

Повертаючись до Києва, Б. Хмельницький почав усвідомлювати згубність прийнятого рішення і залишає під своєю владою територію Брацлавського, Волинського, Подільського і Чернігівського воєводств. Переосмислення результатів і уроків боротьби дозволило йому протягом першої половини 1649 р. чітко сформулювати національну державну ідею – створення незалежної держави в етнічних межах України. У чому полягали її основні положення? По-перше, розвиваючи міркування І. Борецького, П. Беринди, З. Копистенського, обґрунтував ідею національної самобутності українського народу та його права на створення держави на терені «всієї Русі і України». По-друге, проголосив невіддільність утвореної держави владі польського короля, обґрунтовуючи таким чином її незалежність від Речі Пос-

политої. По-третє, засвідчив право спадкоємності Української держави на території княжої Русі, що перебували тепер у складі Речі Посполитої й де проживало українське населення⁹.

Розгортання національно-визвольної боротьби відбувалося у тісному взаємозв'язку з соціальною боротьбою. Генератором соціальної активності селянських мас виступав козацький ідеал, тому «покозачення» набрало загальноукраїнського характеру. На кінець липня 1648 р. вона вийшла за межі типового повстання й вперше в історії охопила більшість території України (а до листопада – решту районів) й супроводжувалася масовим винищенням панів й орендарів незалежно від їх національності й віросповідання. Незважаючи на виразно окреслені грабіжницький і розбійницький аспекти боротьби, її жорстокість, що часто досягала крайніх меж, все ж основний її зміст полягав не в них, а в ліквідації існуючої системи соціально-економічних відносин, виборенні особистої свободи, права власності на землю й угіддя. У зв'язку з цим вважаю, що протягом липня – серпня вона переросла у Селянську війну, що тривала до середини 1652 р., й яка відіграла важливу роль у становленні нової моделі соціально-економічних відносин молодій державі¹⁰.

Однією з особливостей формування держави стала винятково важлива роль зовнішньополітичного фактору. Для успішної боротьби з однією з наймогутніших країн Європи уряду Б. Хмельницького потрібно було, по-перше, нейтралізувати діяльність польської дипломатії, спрямованої на створення антиукраїнської коаліції і, по-друге, знайти союзників. Тому з перших місяців революції гетьман приділяв особливо велику увагу зміцненню міжнародного становища козацької України. Було укладено військово-політичний союз з Кримським ханством, вживалися заходи до налагодження дружніх взаємин з Московією, Трансильванією, Османською імперією,

Молдавією, Валахією тощо¹¹. Зокрема, весною 1649 р. гетьман схилив князя Трансильванії Д'єрдя Ракоці до захоплення Кракова «столиці Королівства Польського»¹².

Зважаючи на складність геополітичної ситуації, Б. Хмельницький з кінця 1648 р. почав проробляти проект можливого прийняття московської чи турецької протекції. І це не випадково. Аналіз міжнародних відносин дає підстави стверджувати, що виникнення незалежної Української держави могло привести не лише до серйозної зміни співвідношення сил у Східній і Південно-Східній Європі, але й до порушення зафіксованої Вестфальським договором системи міжнародних відносин, що утворилася у Європі внаслідок Тридцятирічної війни. І як не парадоксально, найбільшим противником (за винятком Речі Посполитої) незалежності України був її союзник – Кримське ханство. Його уряд усвідомлював, що поява на північних кордонах сильної держави означатиме крах традиційної зовнішньої політики ханства і покладе кінець найбільшому джерелу поживи – грабунку українських земель і торгівлі захопленими бранцями. Виходячи з цього, хан Іслам-Гірей вирішив проводити курс на збереження «рівноваги сил» у боротьбі України з Річчю Посполитою¹³.

Зрозуміло, що через відсутність інших союзників ця позиція Криму таїла смертельну небезпеку для справи виборення Україною незалежності, свідченням чого стали політичні наслідки Збарасько-Зборівської кампанії українсько-татарської армії влітку 1649 р. Рятуючи Річ Посполиту від воєнної катастрофи, хан пішов на переговори з королем й уклав наступально-оборонний союз, надзвичайно вигідний для Криму. Потрапивши у критичну ситуацію, гетьман змушений був 18 серпня піти на підписання Зборівського договору, який передбачав автономію для козацької України лише у складі Брацлавського, Київського і Чернігівсь-

кого воєводства; обмеження козацького реєстру 40 тис. осіб; повернення шляхти до маєтків і виконання на їх користь селянами і міщанами повинностей.

Ця серйозна політична невдача українського уряду поставила його перед розв'язанням вкрай складних проблем внутрішньої і зовнішньої політики, серед яких на чільне місце висувалося запобігання вибуху громадянської війни. Сотні тисяч селян і міщан прагнули зберегти здобуту волю й не допустити влади над собою «дідичних панів». Протягом 1650 р. масові антифеодальні виступи відбувалися у Брацлавщині, Чернігівщині, Ніжинщині. Брацлавський полковник Д. Нечай підтримував боротьбу селян і міщан проти відновлення польсько-шляхетських порядків у прикордонних районах Подільського воєводства, сприяв переселенню мешканців Західного регіону України на терени Брацлавщини. За визнанням одного з панів, «хлопи від Львова, Стрия, Устя таборами ідуть між Прутом і Дністром через Молдавську землю до Могильова, в Україну... ідуть щодня... Не думають хлопи біля Бара, а тим паче за Баром і в Подністров'ї нам жодних маєткових повинностей відбувати і панів своїх слухати чи у послушенстві у них залишатися»¹⁴.

За таких обставин Б. Хмельницький проводив виважену соціально-економічну політику. З одного боку, він видавав «захисні» універсали шляхті, наказував органам влади «жорстоко страчувати» усіх «свавільників», а з іншого боку – рішуче протидіяв відновленню магнатського землеволодіння; намагався не втручатися у взаємини панів з їх підданими, але й при цьому не допустити відновлення найгрубіших форм визиску останніх; не вдавався до масових репресій проти повстанців, уникав загострення стосунків з радикальним угрупованням старшини. Ця гнучкість дозволила йому успішно проводити

державний корабель повз небезпечні соціальні рифи й уникати громадянської війни¹⁵.

Важливе місце у політиці уряду займали питання зміцнення державних інституцій. Особливої уваги вимагала реорганізація територіально-адміністративного устрою, що була зумовлена необхідністю скорочення кількості полків. На початок 1650 р. ця складна проблема була успішно розв'язана. Сформовані 16 полків і в наступні десятиріччя склали територіальне ядро Української держави¹⁶. Ця невелика за територією (близько 180–200 тис. кв. км) і населенням (налічувала на 1648 р. близько 1,6–2 млн. осіб) держава межувала з сильними й агресивними сусідами, не маючи від них природних захисних бар'єрів й виходу до моря. Все це робило її геополітичне становище вкрай вразливим для нападу зовні й таїло небезпеку економічної блокади¹⁷.

Протягом другої половини 1649 р. і 1650 р. у цілому завершився процес творення головних інституцій Української держави, що було «найбільшим політичним досягненням українського народу по довгих століттях бездержавності й національного поневолення»¹⁸. Старшинська рада перетворилася в головний орган влади. Державний апарат очолив гетьман, авторитет якого неухильно зростав у мешканців козацької України. «Війни жодної зі своїми не мав і мати не буде, – повідомляв у кінці 1649 р. ротмістр С. Чарнецький, – бо всі (його) шанують як Бога; у воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському і Сіверському так управляє, як і в Чигирині»¹⁹.

Керівні військово-адміністративні посади займала генеральна старшина; на території полків – полкова старшина. Замість станово-шляхетської системи земських, гродських і підкоморських судів виросла мережа козацьких судів. Місце ліквідованого доменіального (за винятком монастирського)

судочинства зайняли сільські суди. Незмінним залишилося лише міське судочинство. Налагоджується функціонування державних органів у сфері збору податків з населення. Таким чином, вся повнота влади перебувала у руках не польського, а українського уряду.

Вдалося добитися зміцнення міжнародного становища Української держави, зростання її ролі як суб'єкту відносин у Східній і Південно-Східній Європі. Упродовж 1650- першої половини 1651 р. намагався створити разом зі Швецією й Трансильванією (її володарю обіцяв «польську корону») антипольську коаліцію. Як повідомляли 8 березня 1650 р. з Кам'янця-Подільського, веде переговори зі Швецією й з Д. Ракочі, намагаючись, об'єднавши сили «з трьох сторін, на нас наступати. Він сам з татарами хоче у глиб іти у Великопольшу з тієї причини, що чим далі буде у її глиб проникати, то все більше до нього всі хлопи приєднуюватимуться». Д. Ракочі хоче дати 100 тис. вояків для захоплення Кракова, а Швеція, аби почала «війну проти нас з боку Пруссії»²⁰.

І все ж подолати негативні наслідки кримсько-польського договору 1649 р. українському урядові було не під силу. Домагаючись створення антимосковської коаліції, Крим хотів уникнути участі у воєнних діях між Річчю Посполитою й Україною на боці останньої. Тому, коли у другій половині лютого 1651 р. польське військо вторгнулося у Брацлавщину, Іслам-Гірей під різними приводами затримував надіслання допомоги. Сам же він на чолі основних сил виступив на з'єднання з гетьманом лише в середині травня. Ця вичікувальна тактика володаря Криму та його протидія проведенню самостійних операцій Б. Хмельницьким позбавили останнього ініціативи й прирekli на пасивність (близько 100–110-тисячна українська армія тупцювала у районі Тернополя-Збаража) й дозволили королю

завершити мобілізацію величезної армії (близько 200 тис. жовнірів і озброєних слуг) та привести її під Берестечко²¹. Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що залишення Іслам-Гіреем 30 червня українського війська у бою під Берестечком трапилося не в силу безвихідності ситуації, а внаслідок переговорів хана з Яном Казиміром (які, до речі, можливо, велися навіть вранці цього трагічного для України дня²²), тобто виявилось закономірним наслідком реалізації політичних планів Криму.

Берестечкова катастрофа поставила козацьку Україну у надзвичайно складну ситуацію й змусила Б. Хмельницького піти на підписання 28 вересня 1651 р. Білоцерківського договору, який звів нанівець її політичну автономію й передбачав відновлення старої системи соціально-економічних відносин. Внаслідок цього різко загострилася внутрішньополітична ситуація, виникла загроза вибуху громадянської війни (за словами гетьмана, «Русі з Руссю»)²³. Вчасно зрозумівши цю небезпеку, він скасував умови договору і на початку червня 1652 р. розгромив вороже військо під Батогом. Ця блискуча перемога сприяла швидкому відновленню діяльності державних інституцій й ознаменувала виборення козацькою Україною незалежності. Гетьман визнав також соціально-економічні завоювання Селянської війни, що засвідчило її успішне завершення. Витворена у територіальних межах Української держави модель соціально-економічного ладу відкрила сприятливі можливості для розвитку продуктивних сил, культури, національно-політичної самосвідомості нації.

В горнилі боротьби за свободу і незалежність викристалізовувався новий тип особистості українця – вільнолюбивого, енергійного, з почуттям власної гідності, готового померти за свої ідеали. Це «були люди, які за характеристикою Гоголя, міряли відстані своїх мандрівок відрізками чутності пострілу і

з яких ніхто не бажав бути спостерігачем світової драми, а тільки її актором. Такі особи «вогняної душі» і стали суб'єктами барокової культури в Україні ...»²⁴ Ними і були борці за незалежну Україну у роки революції. Джерела зберегли сотні свідчень сучасників про їх мужність і самопожертву. Наведу лише один приклад. Литовський гетьман у листі до короля від 3 липня 1649 р. підкреслював, що захоплені у полон у бою під Загалем українські козаки «такими були затятими, що жоден не прохав зберегти життя. А взагалі добровільно кожен шию підставляв під смерть як за медом. І коли в'язнів питали: «По що ви сюди мужики прийшли?», то вони відповідали: «Та ж бачите, що не телята пасти; от пішли ляхів бити!»²⁵.

З цього часу вістря боротьби спрямовується у сферу досягнення визнання незалежності України з боку інших держав. За визнанням польського агента ксьондза Щитницького, «задум є у Хмельницького абсолютно і незалежно від жодного монарха панувати і всі ті землі мати у володінні, які починаються від Дністра, йдуть до Дніпра і далі аж до Московських кордонів...»²⁶. З кінця 1652 р. окреслився процес неухильного погіршення геополітичного становища козацької України, чому сприяли й прорахунки гетьмана у молдавській політиці. Влітку 1653 р. оформилася антиукраїнська коаліція в складі Речі Посполитої, Молдавії, Валахії та Трансильванії. Почали проявлятися й негативні наслідки руйнування економіки, що загрожувало паралізувати «військову боротьбу за незалежність Української держави»²⁷. Все це (більшою чи меншою мірою) впливало на розвиток Жванецької кампанії (осінь – зима 1653 р.), яка завершилася укладенням 15 грудня кримсько-польської Кам'янецької угоди. Щодо України вона передбачала не відновлення чинності Зборівського договору (як це часто стверджується в історичній літературі), а лише надання відповідних прав і вольностей козацтву. Крим погодився на

окупацію козацької України польським військом і повернення на її територію шляхти²⁸. Отже, воєнно-політичний союз з ханством став фатальним для збереження державної незалежності.

Різке погіршення внутрішньо- і зовнішньополітичного становища країни штовхало уряд Б. Хмельницького на пошук нових союзників. Особливого значення починає набувати українсько-московське зближення. І саме усвідомлення неможливості власними силами відстояти незалежність, домогтися возз'єднання українських земель у межах соборної держави змусило гетьмана та його соратників погодитися на принесення присяги 18 січня 1654 р. московському цареві. Наступні переговори завершилися укладенням договору, який передбачав збереження за Українською державою, витвореної в ході революції, форми правління, політичного устрою й інституцій влади, території, суду й судочинства, армії, фінансової системи, територіально-адміністративного устрою, моделі соціально-економічних відносин, повної незалежності у проведенні внутрішньої політики. Її суверенітет частково обмежувався у сфері зовнішньополітичної діяльності, а також зобов'язаністю виплачувати певну суму данини до московської скарбниці. За своїми формально-правовими ознаками договір швидше нагадував акт про встановлення між державами відносин номінального васалітету чи протекторату (М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, А. Яковлів).

З цього часу основна увага українського уряду приділяється визволенню Західного регіону та його возз'єднанню з козацькою Україною. Оскільки домогтися цього без розгрому Речі Посполитої було неможливо, на чільне місце висувуються завдання розладнання антиукраїнської коаліції, запобігання зближенню Польщі з Кримом і Портою й координації дій української і московської армій. Однак, розвиток міждержавних відносин,

незважаючи на зусилля української дипломатії, складався для України невдало. Зазнали невдачі спроби не допустити укладення кримсько-польського оборонно-наступального договору, що став реальністю влітку 1654 р. Не вдалося Б. Хмельницькому схилити московський уряд переглянути свої військові плани й вчасно надіслати на допомогу Україні військові сили для відбиття комбінованого наступу ворога із заходу і півдня²⁹.

Скориставшись пасивністю українсько-московського командування (очікуючи допомоги, гетьман втратив кілька місяців часу, сприятливого для проведення операцій), у листопаді перейшла у наступ польська армія. На початку січня 1655 р. вона об'єдналася з кримським військом й вирушила до Умані. Сталася кровопролитна битва 29 січня – 1 лютого під Охматовим, яка не визначила переможця. Польсько-кримське військо відійшло до Брацлавщини, де великий коронний гетьман С. Потоцький дозволив союзникам, як платню за надану допомогу, брати ясир. До кінця березня край перетворився у страхотливу руїну. При сприянні польських жовнірів було зруйновано 270 міст і сіл, 1 тис. церков, вбито щонайменше 10 тис. дітей і взято до неволі близько 200 тис. осіб. Як цинічно повідомляв чернігівський воєвода К. Тишкевич Б. Хмельницькому, «соте місце заледве цілим лишилося, людей і не запитуй – пішли у неволю і йдуть без ліку»³⁰. Такий жахливий фінал воєнної кампанії став важким ударом для гетьмана, він розвіяв його надії, котрі покладав на договір з Московією.

Весною 1655 р., проявивши дипломатичну мудрість, Б. Хмельницький спромігся розвалити антиукраїнську коаліцію, робить кроки до замирення з Кримом й координації дій проти Речі Посполитої зі Швецією. Для нейтралізації кримсько-польського союзу погодився на прийняття турецької протекції³¹. Діждавшись підходу московських полків, у липні

вирушив у похід. Дізнавшись під стінами Кам'янця-Подільського про початок шведсько-польської війни, не гаючи часу, подався до Львова й розпочав його облогу. На початку жовтня направив до західних кордонів Галичини корпус Д. Виговського і П. Потьомкіна, щоб поширити свою владу на весь західноукраїнський регіон. Здавалося, що його плани про возз'єднання українських земель у межах національної держави стають реальністю. Проте, зловісну роль (вкотре за час революції) відіграв зовнішньополітичний фактор: шведський король, намагаючись не допустити зміцнення Української держави, поставив вимогу залишити Західний регіон. Одночасно розпочав наступ хан Мегмед-Гірей. За таких обставин Б. Хмельницький вирішив відступити. Дорогою українсько-московське військо під Заложцями (14–15 листопада) і Озерною (20–21 листопада) було атаковане ордою. Однак, зазнавши великих втрат, хан пішов 22 листопада на укладення договору, що передбачав нейтралітет Криму у війні України і Московії з Річчю Посполитою (поширена у польській історіографії оцінка Озернянського договору як капітуляційного акту з боку України не витримує серйозної критики)³².

Наприкінці 1655 р. визначився ще один згубний для реалізації української державної ідеї фактор: Росія, налякана успіхами шведів у Прибалтиці, вирішила піти на зближення з Річчю Посполитою і наприкінці травня 1656 р. оголосила війну Швеції. Для захисту інтересів України Б. Хмельницький направив на московсько-польські переговори до Вільно посольство, яке, однак, не було допущене до них. Це був перший тривожний симптом, котрий засвідчував появу у царату намірів позбавити Україну державної самостійності й перетворити її у складову частину «своїх споконвічних володінь, що нібито за часів ще Київської Русі знаходилась під владою російської корони (дім Мономаха)»³³. А укладе-

ний на початку листопада Віленський договір проігнорував українські інтереси.

За таких обставин гетьман вніс істотні корективи до зовнішньополітичного курсу: розпочав пошук шляхів до створення із Швецією і Трансільванією коаліції. При цьому уважно пильнував, аби їх володарі зафіксували у текстах відповідних союзних договорів визнання Західноукраїнського регіону невід'ємною складовою частиною Української держави. Тому на початку 1657 р. українська сторона відхилила пропозицію шведського короля Карла X Густава укласти договір й вирішила, за словами шведського посла Г. Веллінга, «не вступати з королем у жодні переговори, поки в.кор.в. не визнає за ними права на свою стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їх мова, аж по Віслу»³⁴. Під час нових переговорів з послами Трансільванії та Швеції влітку цього ж року Б. Хмельницький знову підкреслив твердість наміру «отримати всю країну між Віслою і тутешніми місцями», яку нікому, незалежно від того, хто володітиме Польщею, не віддадуть³⁵.

Велику увагу гетьман приділяв зміцненню власної влади, що відображало прояв його «самодержавних, монархічних устремлінь»³⁶. Розуміючи небезпеку міжусобиць старшинських угруповань, він добився спочатку фіксації у договорі з Московією пункту про пожиттєвість гетьманської влади, а в останній рік життя реалізував ідею спадкоємності, що започаткувала володарювання в козацькій Україні династії Хмельницьких. Однак, його смерть 6 серпня 1657 р. стала важким ударом для молоді держави. Наступники виявилися не лише нездатними завершити справу розбудови незалежної соборної України, але своїми прорахунками занести її.

Отже, процес утворення Української держави відзначався своєю складністю: він відбувався у вкрай несприятливій міжна-

родній обстановці, в умовах постійної боротьби з агресією Речі Посполитої. У зв'язку з цим постає запитання: яку роль відігравали розвідка й контррозвідка у боротьбі за незалежність і соборність України? Аналіз виявленого комплексу джерел дає підстави стверджувати, що з самого початку Національної революції Б. Хмельницький, спираючись на традиції козацького розвідувального мистецтва, поряд з формуванням армії першорядного значення надавав організації розвідувальної служби. І вже протягом 1648 р. – першої половини 1649 р. визначилася, висловлюючись сучасною термінологією, її організаційна структура; об'єкти, цілі, напрямки, методи й прийоми діяльності, які в наступні роки отримували подальший розвиток, вдосконалювалися.

Важливо з'ясувати: чи був створений у процесі формування державних інституцій орган, який спеціально займався організацією розвідувальної справи? Вивчені джерела не дозволяють дати однозначну відповідь. Справді, з одного боку, у них не знаходимо свідчень про функціонування такого відомства (як і, до речі, військового чи іноземних справ, що аж ніяк не дає підстав ставити під сумнів наявність армії чи дипломатичної діяльності), з іншого – маємо дані, які, по-перше, промовляють про існування певної групи осіб, котрі займалися (постійно чи тимчасово) організацією розвідки, та наявність серед них елементів «службової» ієрархії, на вершині якої знаходився сам гетьман; по-друге, дають підставу стверджувати, що збір розвідувальної інформації (переважно військового характеру) входив до кола службових обов'язків полкових й, очевидно, сотенних органів державної влади. Маємо свідчення одного з джерел (березень 1651 р.), що захоплений у Красному писар Брацлавського полку Житкевич «знав про всі таємниці ...»³⁷.

Наведемо окремі факти, що підтверджують висловлені міркування. Так, є інформація, що Півторакожух займався взимку

й весною 1648 р. важливою таємною справою залучення полків реєстрових козаків, які перебували в складі польської армії, на бік повстанців³⁸. Із зізнань українського розвідника Я. Концевича (31 липня 1648 р.) довідуємося, що у цей час організацією розсилання у різні райони Правобережної України агентів з метою збору інформації та підготовки збройного повстання займалися Тарасенко (Тарасович) та І. Косинський³⁹. З кінця 1650 р. до літа 1651 р. було проведено грандіозну за своїми масштабами (не виключено, що навіть унікальну у тогочасній Європі) операцію направлення близько 2 тис. розвідників у Галичину й Польщу із завданнями збирати відомості різноманітного характеру, проведення диверсійних актів та підготовки повстань. Звертає увагу на себе той факт, що їх діяльність не носила стихійного характеру, а спрямовувалася на місцях резидентами. Складається враження, що існувала щонайменше триступенева структура керівництва агентами. За даними джерел, очолював всю цю розвідувальну мережу полковник Стасенко⁴⁰. До речі, Ю. Мицик висловив цікаве припущення, що ним був ніхто інший, як уже згадуваний нами Тарасенко, бо прізвище Стасенко є неточним⁴¹. Йому безпосередньо підлягали, очевидно, керівники середньої ланки резидентів. За визнанням схопленого поляками розвідника В. Колаковського, у віданні одного з них – П. Гжибовського – на терені Великопольщі перебувало 80 осіб⁴². Діяли тут і інші групи⁴³.

На місцях оформлялася низова мережа агентів, очолювана резидентом. Є свідчення викритого ворогом розвідника Я. Мутянки, що піп Андрій з Цешанова (міста, розташованого близько 40 км. на північний схід від Ярослава у Галичині) керував агентами з поселень, розташованих у цьому районі: Любачіва, Брусні, Башні, Ловчі, Подимщини, Цебліва, Тушкова, Жабця і «тих усіх направляв, хто куди мав йти, а потім обійшовши міста і придивившись, що кругом діється, наказано нам повер-

нутися до війська Хмельницького»⁴⁴. П. Гжибовський також у визначений час мав зібрати «агентів» на нараду у Ковалеві, Ярошині, Ландку і Волі і визначити, що кому чинити⁴⁵. Не виключаємо, що місцеві агенти мали щось на зразок «явочних помешкань», де могли збиратися чи переховуватися. Наприклад, Тарасенко, інструктуючи Я. Концевича, повідомив, що у разі небезпеки має пробиратися до старокостянтинівського протопопа⁴⁶. Можна припустити, що подібна мережа була створена і на терені Великого князівства Литовського.

За свідченням джерел, загальне керівництво розвідкою України перебувало у руках Б. Хмельницького і лише до нього надходила найважливіша інформація військового чи політичного змісту (не виключено, що у складі Генеральної канцелярії працювали особи, причетні до розвідувальної служби, котрі, однак, підлягали не генеральному писареві, а гетьманові). У найважливіших випадках він не лише сам приймав і відправляв розвідників, але й інструктував їх. Є дані шляхтича Жолкевського, що після проведення Білоцерківської ради (10–12 червня 1648 р.) він направив агентів у Західний регіон України, з-поміж яких одного було схоплено за м. Дубно, іншого – у Старокостянтиніві, котрим наказав «приглядатися, якою є наша готовність, які війська перекидаються, де мають збиратися і давати йому знати»⁴⁷. У цьому ж місяці доручив І. Косинському організувати розвідувальну мережу у Польщі⁴⁸. Маємо згадку в одному з листів львівського синдика С. Кушевича, котрий у складі посольства магістрату вів переговори з гетьманом у другій половині жовтня 1648 р., що він у їх присутності, прийнявши попа з Крехова, котрий привіз листа від крехів'ян, насварив його за те, що «у такій важливій справі діяв так необачно. Відразу ж після попа прийшов хлопець, якого Хмельницький посилав до Варшави для

вивідування коронних справ, і так само необережно розповідав важливі речі про своє завдання (про незгоду велику між станами Корони). Після догани, отриманої від Хмельницького, його випроводили в окреме місце»⁴⁹. Десь у другій половині 1650 р. гетьман направив до Великопольщі групу агентів із завданням збирати інформацію, а коли вирушить у похід посполите рушення шляхти, аби «плюндрували різні двори шляхетські і нападали на них, палили, били»⁵⁰. У кінці травня 1651 р. гетьман, закликавши до свого намету стоянівського вйта С. Гирича, особисто проінструктував його, «як себе у нас мав поводити», щоб йому повірили у польському обозі, начебто він є перебіжчиком⁵¹.

Інформація окремих джерел настановує на думку, що вже влітку 1648 р. Б. Хмельницький прийняв військовий статут («Артикули (статті) про устрій Війська Запорозького»), який визначав права й обов'язки рядових вояків і старшин. Є підстави припустити, що він передбачав також зобов'язання полковників і сотників займатися окремими аспектами розвідки й контррозвідки. Першу згадку про існування подібного документу знаходимо в гетьманському універсалі від 12 липня прилуцьким сотникові й отаманові про покарання учасників нападу на Густинський монастир, «ведлуг їх заслуги і декрету от нас в войску виданого» (виділено мною – В.С.)⁵². Детальніше про нього говориться в універсалі від 20 липня Війську Запорозькому про заборону чинити шкоду у маєтках українського князя В. Д. Заславського: «А якщо ж стане відомо полковникові, що хтось з його полку чи який-небудь його загін вчинить несправедливість, то такі винуватці за найменшою скаргою (на них) повинні бути покарані згідно статтів про устрій (тобто статуту – Ю. М.) (виділено мною – В. С.) Війська Запорозького»⁵³. Про те, що статті цього статуту діяли і

в наступні роки, промовляє гетьманський наказ білоцерківському полковникові від 2 серпня 1650 р.: «Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його відсилайте, бо застерігаю кожного, хто затримає його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також, згідно з військовими артикулами (виділено мною – В. С.) для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися в подібних випадках грішити, буде покараний на горло»⁵⁴. Є відомості, що Б. Хмельницький вимагав від полковників: «Вдень і вночі повідомляйте, що у вас робиться»⁵⁵.

Про те, що порубіжні полковники зобов'язані були (вочевидь, згідно із положеннями цього статуту) уважно пильнувати за діями ворога, у тому числі і його розвідки, промовляє лист Б. Хмельницького від 20 квітня 1649 р. до С. Лянцкоронського: «Нехай сам Бог буде свідком, що ті, які були спочатку і до кінця нашими сусідами, як маю відомість, не залишають свого задуму, бажаний мир порушують, висилають розвідку і дають привід нашому війську, яке, бачачи це все, мусить нас повідомляти ... (виділено мною – В. С.)»⁵⁶. Як зауважував наказний переяславський полковник А. Романенко у листі від 21 квітня 1649 р. до київського полковника Г. Ганжі, «милість свою товариську показуючи, як і повинність наша військова до того завжди приводить, щоб ми один одному повідомляли про відомості (виділено мною – В. С.)», тому копію з перехопленого листа каштеляна белзького А. Фірлея відіслано до зв'язельського полковника Г. Яцкевича (Гараська)⁵⁷.

Збереглося кілька свідчень джерел про розіслання полковниками розвідників у глибокий тил противника. З листа С. Кушевича від 4 жовтня 1648 р. дізнаємося, що у Львові «об'явилася білоголова (жінка – В.С.), послана з одним козаком під виглядом подружжя від Кривоноса аж під сам Краків

для вивідування наших справ. Була аж під Краковом, а вертаючись, розкажася ї, залишивши козака у Львові, здалася нашим. З огляду на слабку стать її помилували, що на мою думку, не дуже добре й не дуже слушно»⁵⁸. Згідно із зізнанням 20 квітня 1653 р. схопленого розвідника С. Марченка, він був посланий уманським полковником Й. Глухом з Умані для з'ясування місця перебування польського війська⁵⁹.

Все ж більшість розвідувальної інформації здобувалася порубіжними полковниками шляхом розіслання роз'їздів (часто для захоплення «язиків»), від переселенців з окупованих поляками районів України, діючих загонів покозачених селян і міщан, а на Поділлі – від опришків (левенців). Наприклад, полковник покозачених подолян Летичівського повіту Подільського воєводства І. Александренко мав весною 1649 р. постійний зв'язок «із старшими полковниками», повідомляючи їх про дії польських підрозділів⁶⁰. Подільський полковник І. Федоренко в лютому 1649 р. підтримував тісні зв'язки з ватажками левенців, розвідувальні чати яких добиралися до Кам'янця-Подільського, а одному з них Цвіку надав привілей на «власність і дідицтво вїйта і городу у Студениці»⁶¹. На початку 1651 р. С. Лянцкоронський відзначав факт систематичного проникнення козацьких роз'їздів брацлавського полковника Д. Нечая в окуповану поляками територію Поділля⁶².

Постають закономірні запитання: хто ставав розвідниками, з яких соціальних верств і груп черпалися їх кадри? Джерела промовляють: керівне ядро розвідувальної служби складало козаки (незалежно від попереднього соціального стану). Саме вони відігравали провідну роль у зборі інформації політичного характеру, оскільки виконували дипломатичні місії до Польщі, Литви, Московії, Молдавії, Валахії, Трансільванії, Кримського ханства, Порти, Швеції. Їм доручалося вико-

нання найважливіших завдань у зборі військової інформації й для дезінформації польсько-литовського командування, проведення важливих диверсійних актів. Так, за даними С. Величка, з обозу під Білою Церквою Б. Хмельницький у червні 1648 р. розіслав 60 універсалів-закликів до населення України підніматися на боротьбу козаками, «які були з тих країв і міст, куди їх посилено, – вони добре зналися з тамтешнім людом і могли обережно й легко виконати своє доручення»⁶³. Серед найбільш відомих розвідників з-поміж козаків назовемо Тарасенка (Стасенка?), І. Косинського, Я. Концевича, Ф. Островського, Іваська, Дороша.

Важливу роль у зборі розвідувальних відомостей відігравали православні священники та монахи. Згадуваний Я. Концевич під час тортур визнав, що під Галицький Михайлівської церкви у Лавриному Куті якось признався йому: «У нас ліпші знання, тому що ми пишемо один одному і відомості доходять до самого Києва». Він же повідомив про діяльність на користь керівництва національно-визвольної боротьби священників Заваловського, Підгаєцького, тернопільського протопопа Абрама, протопопа Старокостянтинова, котрі писали листи до козаків⁶⁴. У серпні 1648 р. священники Кам'янця-Подільського запрошували Б. Хмельницького прибути до міста, обіцяючи допомогти у його захопленні⁶⁵. Не виключено, що саме вони продовжували до 1651 р. підтримувати таємні стосунки з гетьманом, передаючи йому цінну інформацію⁶⁶. Відомо також, що схоплений польським роз'їздом 22 вересня 1648 р. під на тортурх дезінформував польське командування щодо чисельності татар, які підходили на допомогу українському війську⁶⁷. Восени 1648 р. під час перебування Б. Хмельницького під стінами Львова він зустрічався з попом Чорним із Збаража⁶⁸. На початку червня 1649 р. було схоплено українського розвідника («попа») з листами гетьмана

у Самборі⁶⁹. Уже згадувалася діяльність попа Андрія з Цешанова. У джерелах є згадка, що серед емісарів Б. Хмельницького, які готували у 1651 р. повстання на території Польщі, перебував і ксьондз Ян Блокович (Яшко)⁷⁰.

Чимало розвідників за своїм соціальним статусом належали до шляхти, включаючи польську. Внаслідок того, що через своє походження вони могли обіймати офіцерські посади у польсько-литовській армії, бути наближеними особами відомих магнатів, державних діячів, їм, відповідно, відкривався доступ до особливо цінної інформації. І, як промовляють джерела різноманітного типу, гетьману вдалося організувати її систематичне надходження не лише з обозів ворожих військ чи з оточення окремих політиків (наприклад А. Кисля), але також безпосередньо з Варшави і Вільно. Так, з обозу брацлавського воєводи А. Кисля, який на чолі комісії мав вести переговори з Б. Хмельницьким, 30 серпня 1648 р. повідомляли, що гетьманові «завжди дає знати один якийсь пан про те, що тут пан воєвода брацлавський обіцяє козакам, а щось інакше чинить проти Війська Запорозького у Варшаві»⁷¹. Литовський канцлер А. С. Радзивілл у кінці травня 1649 р. спо-віщав з Вільно королю, що ворог має «своїх шпигунів і знає все, що тут діється»⁷². Працівник канцелярії І. Виговського польський шляхтич П'ясецький повідомив наприкінці 1650 р. посланцям підканцлера коронного Г. Радзейовського: «Хмельницький знає все, що робиться у Варшаві і, що має таких, які йому описують найменші справи»⁷³.

І це не перебільшення. Інстигатор коронний Д. Житкевич звертав увагу літнього сейму 1652 р. на той факт, що «під Берестечком, по втечі козаків, знайшовся між паперами Хмельницького щоденник сейму 1649 р. після Зборова, де всіх по імені і прізвищах названо, що хто говорив на сеймі, хоча в цілому хотіли то у тасмниці тримати (виділено

мною – В. С.)»⁷⁴. І серед цих розвідників перебували королівський камергер шляхтич В. Верещака, брати Сечевичі та Ярмолевич (Ю. Єрмолевич?), котрий належав до довірених осіб Яна Казимира⁷⁵. Восени 1654 р. був схоплений в обозі коронного війська поручик Волошинець, який повідомляв гетьману «про все, що у нас діється»⁷⁶. Звертає увагу на себе той факт, що серед емісарів, котрі готували повстання у Польщі (1651 р.), були й дрібні польські шляхтичі: В. Колаковський, П. Гжибовський, В. Островський, С. Лентовський, Я. Остроленський, Я. Бялковський та інші⁷⁷.

На місцях величезну розвідувальну і диверсійну роботу здійснювали представники міщан і селян. Так, лише із зізнання Я. Концевича дізнаємося про готовність прийти на допомогу підрозділам української армії окремих міщан Нового Костянтинова, Сеняви, Ставичків, Лисянки, Недобнеска, Володарки, Стану, Маначина, Бродів, Тернополя, Волочиська⁷⁸. Власне, завдяки таємним зв'язкам з міщанами, М. Кривоносу вдалося влітку 1648 р. швидко оволодіти такими великими і міцно укріпленими містами як Погребище, Немирів, Полонне. Вкрай важливу інформацію про пересування польської армії у першій половині серпня 1649 р. вчасно передали гетьману мешканці Зборова та його околиць. За визнанням польського анонімного автора щоденника, «до того ж несамовитою була навколишня чернь, що вона, приховавши велику кількість поганства у навколишніх лісах, жодним чином не хотіла давати відомості про них. Навпаки, засівши на високих деревах, вона подавала ворогу умовні сигнали, коли артилерія переправлялася через містечко і плотину на той бік річки, а також коли переправили піхоту і частину коронних корогв (і коли) обоз швидко знявся з цього місця. У містечку подали сигнал поганству, щоб виходили із схованок, церковним дзвоном наче

скликаючи (людей) до церкви на богослужіння»⁷⁹. Є дані джерел про існування протягом 1648–1651 рр. таємних зв'язків Б. Хмельницького з міщанами Кам'янця-Подільського, від яких одержував «постійно відомості». Коли у травні 1651 р. під місто прибули українські полки, то мали місце зустрічі їх командування з окремими міщанами, котрі подавали церковним дзвоном умовні сигнали їм про час і місце проведення штурмів кам'янецьких укріплень⁸⁰. Десятки селян і міщан, у тому числі польських, брали участь у підготовці повстання у Польщі у 1651 р. Серед розвідників з-поміж міщан найталановитішим був стоянівський вїйт С. Гірич.

Частина розвідників рекретувалася із найбільш знедолених груп населення, часто вже злюмпенізованих, як-то жебраків, утікачів, калік, вуличних співаків, різних «гультяїв» тощо⁸¹.

Розвідниками ставали як чоловіки, так і жінки, люди різного віку, включаючи підлітків.

Окрім українців і поляків, розвідувальну діяльність на користь України (постійно чи тимчасово) проводили представники інших національностей Речі Посполитої, а також мешканці зарубіжних країн. Маємо згадку одного з джерел, що коли повстанці влітку 1648 р. мали намір наступати на Вінницю, то покладали великі надії на «єврейську школу»⁸². Є відомості про українських розвідників-циган⁸³. Вдалося завербувати навіть німця за походженням, котрий служив у королівській гвардії і особисто знав Яна Казимира⁸⁴. Маємо підстави гадати, що були вони і серед вірмен, котрі проживали на терені України. За свідченням полонених татар (липень 1651 р.), мешканці вірменської общини Кам'янця-Подільського симпатизували визвольній боротьбі українців⁸⁵. До виконання окремих дипломатичних доручень (а опосередковано й розвідувальних) Б. Хмельницький залучав греків І. Тафралі, І. Мануйловича,

Ю. Константиновича, мандрівного дипломата-авантюриста Д. Калугера⁸⁶.

Багато неясного залишається у з'ясуванні мотивів діяльності тих чи інших розвідників. Думається, що переважна більшість українців займалася нею, керуючись міркуваннями ідейного характеру (любові до Вітчизни, ненависті до ворогів, з почуття обов'язку тощо). Важко запідозрити у користолюбстві тих з них, які, свідомо йдучи на вірну смерть, «потрапляли» до ворожих рук і на тортурах видавали «цінну» інформацію. У цьому відношенні красномовним є визнання, зроблене під час розмови одним із полонених поляками татар, що кам'янецькі міщани служать українському гетьманові не ради вигоди, «а для слави, щоб Хмеля супроводжував успіх»⁸⁷. На цей аспект мотивації дій розвідників звернув увагу і французький письменник П. Меріме. За його словами, гетьман мав серед козаків «такий авторитет, що легко знаходив людей, які ладні були зазнати ганебної смерті, аби лишень втілити у життя замір їхнього полководця»⁸⁸.

Одночасно маємо свідчення джерел, що за виконання окремих розвідувальних операцій виплачувалася винагорода. Згадуваний уже полковник Й. Глух, відправляючи у квітні 1653 р. у тил ворога С. Марченка і С. Дзядя, дав їм по злотому й обіцяв, що коли повернуться із завдання, то одержать по кілька голів худоби⁸⁹. В. Колаковський у зізнанні констатує факт, що, вербуючи його у розвідники, П. Гжибовський обіцяв винагороду, інших «за гроші» намовляли до проведення різних розвідувально-диверсійних актів⁹⁰. За даними схопленого поляками у 1651 р. розвідника Андрія, Б. Хмельницький, відправляючи їх на завдання, вручив кожному по злотому, обіцяючи після повернення до нього видати по 60 гривень⁹¹. Безперечно, що іноземці також з різних мотивів погоджували-

ся займатися розвідувальною діяльністю і серед них грошова винагорода, зрозуміло, відігравала далеко не останню роль.

Збереглися фрагментарні дані джерел, що проливають світло на конспіративні заходи розвідників. Щоб не звертати на себе увагу, більшість з них вдавали жебраків, пілігримів, калік, мандрівних циркачів, рідше – священиків, монахів, прочан. Згідно із визнанням схопленого поляками А. Ворожбиловича, весною 1651 р. до Польщі було направлено «півтора ста шпигунів, переодягнутих у жебраків»⁹². Не виключено, що для розвідки в тилу ворога в окремих випадках підбиралися переважно особи з певними фізичними вадами. Є підстави стверджувати, що окремі з них мали свої розпізнавальні знаки. Так, згадуваному Я. Концевичу на лівій руці біля зап'ястя було спеціально «випалене клеймо». Він же повідомив вкрай важливу інформацію про використання українськими розвідниками тайнопису: І. Косинський «вклав під нігті якісь слова»⁹³. П. Гжибовський вдавав з себе такого, котрий вийшов з «поганського ув'язнення» і тепер ходив по містах і селах, прохаючи для викупу грошей, тримаючи при собі, ймовірно, підроблені листи з печатками від коронних гетьманів. На лівій руці мав два скалічених пальці. Молодший Островський був калікою на праву руку; Пясецький мав ліве плече вище за праве. Старший Островський, жебракуючи, їздив у колясці, возячи з собою одну товсту сліпу мавпу, «яка також просила», й другу мавпу, котра водила першу⁹⁴.

Основними об'єктами розвідувальної діяльності виступали: державні органи влади (переважно центральні) та армія Речі Посполитої. Як уже відзначалося, Б. Хмельницькому вдалося створити агентурну мережу у Варшаві та Вільно, яка вчасно поставляла інформацію політичного характеру (тому умовно можна назвати їх політичними розвідниками). За свідченням

анонімного автора листа (травень 1649 р.), «Цей зрадник шукає різних засобів для розгрому нашої нації»⁹⁵. За словами одного з полонених татар (липень 1651 р.), «Хмель мудрий, має... таких, які лестять королеві і Речі Посполитій, а (самі) Хмельницькому щиро (служать), радять йому в усьому»⁹⁶. Цікаве у цьому відношенні зізнання відомого татарського мурзи Нітшоха, зроблене польському командуванню у травні 1651 р., що є така особа, котра «за гетьманами сидить при королі, за радою котрого в усьому діє Хмельницький і нічого без нього не розпочинає, від нього має... і листи і ці листи надсилає до Криму...»⁹⁷. Важливу інформацію про політичну ситуацію в інших країнах, плани їх урядів містили звіти послів і гінців.

Особлива увага приділялася організації збору відомостей про задуми польського командування, чисельність, місцезнаходження, напрямки просування польської та литовської армій, чим займалася військова розвідка. Вони здобувалися або шляхом розсилання роз'їздів (на відстань від кількох до кількох десятків кілометрів), або за допомогою розвідників, котрим доводилося інколи долати сотні кілометрів. В усіх воєнних кампаніях (за винятком Охматівської в січні 1655 р.) розвідувальним чатам завжди вдавалося вчасно і точно встановлювати маршрут просування противника та місце його перебування. Розвідники одержували різні завдання: уважно стежити за переміщенням військових підрозділів, з'ясовувати місця зосередження головних сил та стан їх боєздатності, пильнувати за прибуттям іноземних жовнірів, вивчати стан обороноздатності міст-фортець тощо. Найбільш відважні пробиралися у ворожі табори. Наприклад, з листа С. Войши від 3 червня 1651 р. довідуємося, що схоплений у польському обозі Івасько повинен був допомогти полякам виявити у ньому ще 5 відомих йому розвідників⁹⁸. Проведений аналіз джерел дозво-

ляє стверджувати, що окремі розвідники навмисне потрапляли до ворожих рук з метою дезінформувати польсько-литовське командування щодо чисельності українсько-кримського війська, його місця знаходження, планів командування.

Можна виділити й такі специфічні форми діяльності тогочасної розвідки як підготовка повстань селян і міщан й проведення диверсійних актів. Вище уже згадувалося про діяльність гетьмана у сфері організації виступів не лише українського, але й польського населення. Вона відіграла важливу роль у розвитку національно-визвольної і соціальної боротьби українців влітку – восени 1648 р., у травні – червні 1649 р., весною 1651 р., у червні 1652 р. і соціальної боротьби поляків у червні 1651 р. Диверсійні акти спрямовувалися на послаблення військового потенціалу Речі Посполитої. Першою успішною операцією такого типу стала ліквідація у другій половині травня 1648 р. паромних переправ через Дніпро у районі Черкас, Домонтова, Сокирної, Бучача, Стайок, Терехтимирова і Ржищева, яка зірвала плани князя І. Вишневецького наприкінці травня переправитися на Правобережжя й стала одним з істотних чинників успішного розвитку тут революції⁹⁹. Диверсії відзначалися різноманітністю: організація пожеж у містах; підпали шляхетських дворів, токів, стодол тощо; виведення з ладу вогнепальної зброї (особливо гармат), що перебувала у розпорядженні міських залог та у фортецях; захоплення коней у польських підрозділів; позбавлення противника можливості використання питної води. Мали місце спроби організувати вбивство І. Вишневецького (1648 р.)¹⁰⁰, захопити у полон короля Яна Казимира (1651, 1653 рр.)¹⁰¹.

Висловлю кілька міркувань з приводу методів і прийомів діяльності розвідки. Насамперед, впадають в очі масштабність і глибина агентурного проникнення. Адже Б. Хмельницькому

вдалося впровадити розвідників не лише до офіцерського корпусу армії Речі Посполитої, у близьке оточення окремих політичних діячів, а навіть короля, що забезпечило надходження цінної інформації військового й політичного змісту. Не можна обминути увагою факт успішної взаємодії українських розвідників із шведськими й трансільванськими розвідниками на території Польщі, Чехії, Моравії, Сілезії та Австрії¹⁰². Високого рівня досягла справа вербування агентів, серед яких були представники різних соціальних верств і груп, національностей та віросповідання. Не виключаємо, що в ряді випадків мала місце перевербовка польських агентів.

Використовувався такий метод впровадження агентів, як підстава. Класичним зразком цього може слугувати приклад згадуваного уже стоянівського вийта С. Гірича. Так, восени 1648 р. він сформував з повстанців навколишніх сіл полк й урочисто зустрів Б. Хмельницького, коли той повертався з-під Замостя. Після розмови з гетьманом, він не відійшов разом з українською армією, а, розпустивши полк, залишився¹⁰³. Невідомо, яким чином звернув увагу на себе варшавського двору і, очевидно, наприкінці 1650 р. вже як королівський посол прибув до Чигирин. Затримавшись у Б. Хмельницького до початку червня наступного року, С. Гірич імітував втечу з українського табору і повернувся до обозу Яна Казимира¹⁰⁴. Не може не вражати глибина агентурного проникнення: розвідники діяли за сотні, а інколи й за тисячі кілометрів від Чигирин, причому не лише на терені Білорусії, Литви й Польщі, але й інших країн.

Належним чином було організовано спостереження за кроками польського і литовського урядів, особливо протягом 1648–1651 рр. та командування Речі Посполитої; пересуванням військових сил; настроями різних прошарків населення

Білорусі, Литви й Польщі. Про збір інформації мовилося вже вище. Зазначу лише, що він проводився як за допомогою роз'їздів, так і окремих агентів різними прийомами, переважно шляхом вивідування, опитування місцевого населення, допиту захоплених «язиків» тощо. Не можна не погодитися з думкою Ю. Джеджули, що українська розвідка однією з перших у Європі вдалася до методів масового збору необхідної інформації¹⁰⁵.

Дезінформація, як один з методів розвідувальної діяльності, використовувалася переважно для введення в оману польського командування. Вона проводилася головним чином двома шляхами: або через агентів, котрі вдавали з себе перебіжчиків з українського табору (прикладом може служити С. Гірич), або через мужніх патріотів, які потрапляли до ворожих рук і, приймаючи мучинецьку смерть на тортурах, повідомляли ворогу «необхідну» інформацію (як це мало місце під час боїв під Корсунем, Старокосянтиновом, Пилявцями, Берестечкової кампанії). Доцільно відзначити, що часто дезінформацію подавали захоплені у полон українці, котрі й не мали безпосереднього відношення до розвідки. Так, у перших днях червня 1651 р. було допитано 7 козаків. За свідченням анонімного шляхтича, «всі вони розповідають по-різному і їх зізнання суперечать одне одному. Після допиту домініканський чернець їх висповідав і їм відрубано голови. Разом з ними було страчено і тих 10, які були взяті попереднім роз'їздом Мислішевського»¹⁰⁶. Звертає увагу на себе той факт, що дезінформація при реалізації задумів використовувалася і як мета, і як засіб.

Окремі дії розвідки можна кваліфікувати як проведення розвідувальних комбінацій. Наприклад, під час Пилявецької битви широко практикувалися розсилання роз'їздів з метою збору необхідних відомостей у поєднанні із засланням у вирі-

шальний момент до польського табору розвідників-смертників із завданням дезінформувати вороже командування. В ході Берестечкової кампанії гетьман вдався до комплексного використання засобів розвідувальної діяльності; засилалася у глибокий тил агентура для збору інформації військово-політичного характеру, проведення диверсій, організації повстань. Систематично проводились рейди роз'їздів з метою зовнішнього спостереження за пересуванням польського війська. Здійснювалися агентурне проникнення до ворожого табору, дезінформація командування противника (шляхом самопожертв і підстав окремих розвідників).

Б. Хмельницький, знаючи про традиційну недооцінку польською стороною необхідності збереження у таємниці задумів¹⁰⁷, прагнув шляхом дезінформації посіяти у польському війську невпевненість у власних силах, а то й панічні настрої, тобто застосовував принципи ведення «психологічної війни». Тому не випадково у своїх універсалах наполягав на необхідності створення для ворога настроїв приреченості, напруги, непевності¹⁰⁸. Подібних результатів було досягнуто у ході боїв під Корсунем, Пилявцями, Берестечкової кампанії.

Помітно менше збереглося джерел про діяльність української контррозвідки. Вивчення тих з них, які вдалося виявити, не дозволяє встановити існування окремої інституції, яка б спеціально займалася цією важливою ділянкою захисту державних інтересів козацької України. Проте, як слушно зауважував Д. Веденєєв, потреба у протидії іноземним агентам існувала¹⁰⁹. У зв'язку з чим можна припустити, що виконання функції внутрішньої безпеки покладалося на центральні й місцеві органи влади.

Особливу увагу гетьман звертав на збереження у таємниці своїх військових і політичних планів, про що промовляють

численні свідчення польських урядовців, воєначальників, офіцерів. Уже влітку 1648 р. один з сенаторів відзначав, що Б. Хмельницький «одне думає, а про інше пише»¹¹⁰. Королівський посол Я. Смяровський після переговорів з ним у другій половині листопада 1648 р. під Замостям зробив висновок: «Серце Хмельницького потайне і наміри (його) жодним чином не можна було зрозуміти»¹¹¹. У жовтні 1650 р. гетьман підкреслював: «А військова справа така: коли мисль буде йти на війну, щоб тої мислі ніхто не відав, і недруг би не остерігався»¹¹². До літа 1651 р. джерела не фіксують відпливу цінної інформації з Генеральної канцелярії. Є дані, що у липні цього року московському посланцю Г. Богданову начебто вдалося схилити на таємну службу цареві генерального писаря І. Виговського, котрий почав переправляти до Москви окремі важливі документи¹¹³, хоча не виключаємо, що той діяв з відома гетьмана¹¹⁴.

Під час проведення воєнних операцій гетьман вживав рішучих заходів для запобігання одержанню ворогом відомостей про чисельність війська та оперативно-тактичні плани. З цією метою, по-перше, знаючи про наявність польських розвідників у таборі, часто вдавався до поширення серед вояків дезінформації щодо подальшого способу дій; по-друге, запроваджував залізну дисципліну, щоб позбавити польські роз'їзди можливості захоплення «цінних язиків»; по-третє, різко обмежував коло осіб обізнаних з суттю задуманих операцій. Тому не випадковими були постійні нарікання польського командування на відсутність достовірних даних про гетьманські наміри. Наприклад, 13 вересня 1648 р. сокальський староста повідомляв канцлеру Є. Оссолінському: «Так ворог все своє військо закрив в окопі, що до цього часу не змогли дістати з того війська реєстрового (козака), крім хлопства і бунтівників, а також одного

з Канівського полку впійманого людьми руського воєводи»¹¹⁵. У середині червня 1649 р. С. Лянцкоронський попереджав у своєму універсалі жовнірів, що Б. Хмельницького «швидше під обозом нашим побачимо, а ніж про нього почуємо»¹¹⁶. 21 липня 1651 р. галицький стольник А. Мясковський писав з-під Берестечка: «Про задуми Хмельницького нічого достовірного невідомо»¹¹⁷. Через 5 днів він же скаржився королеви, Ф. Каролі, що ворог «за допомогою хитрощів і викрутасів, зводить нанівець всі наші зусилля, нашим роз'їздам все важче стає добувати достовірні відомості і язиків, від яких можна було б дізнатися про ворожі задуми. Не лише протягом дня, але й години надходять різні й дуже суперечливі свідчення про дії (противника)»¹¹⁸.

Джерела (переважно польського походження) не проливають світла на заходи українського командування й урядовців по викриттю польських агентів, котрі проникали не лише до лав війська, але й діставалися Чигириня. Так, є визнання А. Кисіля (листопад 1649 р.) про перебування його інформаторів у столиці козацької України¹¹⁹. Агентом С. Лянцкоронського був ружинський війт¹²⁰. Виконував розвідувальні функції на користь Речі Посполитої й один із богуславських міщан¹²¹. Ю. Мицику вдалося виявити свідчення польських агентів Я. Юрківського (І. Турківського) з Меджибожа і М. Яжембовського (М. Зарембського) з Літина (кінець травня 1649 р.), в яких детально характеризувався розвиток повстання на півночі Поділля і на півдні Волині¹²². Можна припустити, що керівництво польською розвідкою, діяльність якої спрямовувалася проти України, перебувало у руках великого коронного (а за його відсутності – польного) гетьмана. Весною 1652 р. М. Калиновський, котрий після смерті М. Потоцького став головнокомандуючим, домагався від короля надіслання зі

скарбу «грошей на шпиги», оскільки вже витратив для цього чимало своїх коштів¹²³.

Доводилося Б.Хмельницькому протистояти й провокаціям ідеологічного гатунку, спрямованим на його дискредитацію в очах козацтва та інших прошарків українського населення, на розкол еліти. Вперше таку акцію провів у другій половині травня 1649 р. А. Кисіль, котрий у листі до козацьких полковників намагався настроїти їх проти гетьмана, який начебто прагне віддати козацьку Україну «турецькому султану»¹²⁴. У першій половині серпня цього ж року з двома універсалами до козаків звертався Я. Казимір з обвинуваченнями на адресу Б. Хмельницького у зраді та повідомленнями про його зміщення з гетьманства¹²⁵. Заходи подібного характеру проводилися польським урядом весною і влітку 1651 р., лютому – березні 1654 р. тощо.

Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що завдяки добре налагодженій службі внутрішньої безпеки, вдалося покласти край підривному діям польських агентів Я. Смяровського (травень 1649 р.) та Могильницького (весна 1654 р.); розкрити змови, до однієї з яких опосередковане відношення мала дружина Б. Хмельницького Мотрона (квітень – травень 1651 р.), та полковника М. Федоровича (листопад 1653 р.); вчасно запобігти кільком спробам організації вбивства керівника Української держави (весна 1650 р., весна 1652 р.); зірвати таємні антигетьманські інтриги окремих старшин (травень – червень, вересень – жовтень 1653 р.).

Таким чином, у ході розбудови держави в середині XVII ст. (час гетьманату Б. Хмельницького) розвідка й контррозвідка відігравали важливу роль у боротьбі за виборення нею незалежності, сприяли реалізації політичних і військово-стратегічних задумів українського уряду.

Розділ 4. ДІЯЛЬНІСТЬ РОЗВІДКИ

У СФЕРІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОВСТАНЬ І
ПРОВЕДЕННІ ДИВЕРСІЙНИХ АКТІВ

IV

Вже під час підготовки козацького виступу восени 1647 р. Б. Хмельницький покладав надії на підтримку з боку селян і міщан. Виступаючи перед однодумцями на одній із таємних нарад, зауважив, що скрізь «бачив страхітливі утиски й тиранства, тобто переслідувань і знущань зазнають не лише козаки, але селяни й міщани. Тому останні також готові вдатися до зброї»¹. Оскільки перша спроба підняти повстання зазнала невдачі, чигиринський сотник, вирвавшись за допомогою друзів із в'язниці на волю, подався з однодумцями на Запоріжжя і наприкінці 1647 – на початку 1648 рр. зупинився табором на о. Томаківка. Досить швидко через агентів встановив зв'язок із залогою Черкаського полку, що перебувала на Січі. Заручившись її підтримкою, перейшов у наступ і 4 лютого оволодів нею. За його визнанням, «всі черкасці і сотники дали на це згоду і наказали нам йти безпечно, для чого нам і Січі з борошном попустили»².

Є підстави констатувати, що Б. Хмельницькому через розвідників вдалося схилити на свій бік частину реєстровиків Канівського і Чигиринського полків, керівництво яких готувалося до наступу на Січ. І під час нічної атаки 9 лютого ворожого табору, заданими подільського судді Л. М'ясковського, відразу ж проявилася «зрада» реєстрових козаків, бо значна їх кількість відкрила вогонь по драгунах і перейшла на бік повстанців. Втративши понад 20 драгун і 10 шляхтичів, полковники С. Вадовський і С. Кричевський поспішно відступили до Крилова³. Гадаємо, що відразу ж після цієї перемоги Б. Хмельницький обирається на Січі гетьманом Війська Запорозького.

Готуючись до майбутньої боротьби з коронною армією, він покладав серйозні надії на організацію повстання селян і міщан на «волості» (так називалися тоді пристепові райони Київського і Брацлавського воєводств). З цією метою почав направляти туди досвідчених козаків із своїми листами до мешканців півдня України, закликаючи їх готувати зброю, боєприпаси і продовольство, прибувати до його табору, підніматися на боротьбу. Натяк на це знаходимо у його ж листі до коронного гетьмана М. Потоцького: «А вся чернь, дивлячись на них, старшин своїх, віддала нам прапори та бубни і, порадившись з нами, вирішила, впоравшись у своїх господарствах, прийти до нас»⁴. Безпосередня згадка про цю акцію міститься у літописі сучасника подій єврея Н. Ганновера: «Розіслали листи в усі місця, де проживали русини з відозвою прибувати на Запоріжжя»⁵. Я. Рудавський, автор «Історії Польщі», написаній у другій половині XVII ст., також звертає увагу на розсилання ним листів до «руських міст» із закликом до урядників не зраджувати «справі релігії та свободи»⁶. Маємо і визнання М. Потоцького, зроблене 31 березня у листі до короля Владислава IV: «Ці 500 (повстанців – В. С.) підняли заколот у змові з усіма козацькими полками і зі всією Україною»⁷. 17 травня у листі до гнєзненського архієпископа й примаса М. Лубенського констатував, що козаки «збунтували всю Україну»⁸.

Даний крок гетьмана відіграв важливу роль у подальшому успішному розвитку Національної революції. Адже у березні на півдні Київського, й, очевидно, Брацлавського воєводств розпочалися виступи селян і міщан, що викликали панічні настрої у місцевої шляхти, котра почала залишати мастки. М. Потоцький підкреслював у згаданому листі до короля той факт, що пани, «не покладаючись на силу свого опору, гарячими проханнями вмовляли, щоб я своєю присутністю

і підкріпленням рятував Україну і поспішав погасити згубне полум'я, яке так розгорілося, що не було жодного села, жодного міста, в яких би не лунали заклики до свавілля і де б не замишляли на життя і майно своїх панів й орендарів...»⁹. Я. Рудавський зазначав, що українці з «вдячністю приймали кругом його посланців» й всюди поширювалися вісті, що Б. Хмельницький є «батьком Вітчизни, відновлювачем релігії й давньої свободи»¹⁰. Тому не випадково брацлавський воєвода А. Кисіль у листі до коронного гетьмана зауважував, що «справа уже не в тому, щоб відновити попереднє становище козаків, які вийшли з підлеглості, а в тому, щоб врятувати сучасний стан справ»¹¹.

Готуючись до збройного повстання, селяни і міщани масово скупляли зброю і боєприпаси. Лише руському воєводі українському князеві І. Вишневецькому вдалося вилучити у своїх підданих, за одними даними, кілька десятків тисяч, за іншими – 60 тис. одиниць вогнепальної зброї¹². Зрозуміло, що за таких обставин М. Потоцький не міг вирушити з військом на Запоріжжя, не придушивши виступу на волості¹³, що дозволило Б. Хмельницькому виграти дорогоцінний час для формування армії й завершення переговорів щодо укладення військово-політичного союзу з Кримським ханством. Для ізоляції Запоріжжя польське командування розташувало у Черкасах, Корсуні, Каневі, Богуславі, Миргороді та інших містах залоги, а також під страхом смерті заборонило мешканцям півдня України вирушати на Низ¹⁴. Якщо вірити літопису С. Величка, то в містах і селах наказали, «аби люди будь-якого чину не мали в будинках своїх ніяких сходин і бесід, а також, аби не стояли вкупі по двоє, троє, четверо по дворах, на вулиці чи на ринках та торгах і нічого поміж себе не обговорювали»¹⁵.

І тим не менш, долаючи різні перешкоди, до Б. Хмельницького стікалися козаки, селяни і міщани. За свідченням боярського сина Ф. Осетрова, «гулящих де литовских людей до того пана Хмельницького з міст утікає багато»¹⁶. Внаслідок цього на середину квітня військо запорозького гетьмана зросло до 4–5 тис. осіб¹⁷.

Враховуючи гіркі уроки повстань 30-х рр., Б. Хмельницький особливо дбав про організацію діяльності своїх емісарів у лавах 6-тисячного козацького реєстру. Адже лише за умови їх переходу на його сторону можна було сподіватися на успіх у боротьбі з М. Потоцьким. Маємо певні підстави припустити, що цю відповідальну ділянку роботи гетьман доручив виконувати полковнику Півторакожуху. Саме він напередодні боїв попередив реєстровиків: «Коли ми випустимо стрільбу по війську, тоді всі на землю падайте, бо поляки поставлять вас попереду»¹⁸. З-поміж старшин реєстрових козаків, котрі користувалися великим авторитетом, таємні зносини з Б. Хмельницьким підтримували Ф. Джеджалій, Б. Топига та Кривуля¹⁹. Не виключено, що агітаційна робота емісарів гетьмана проводилася і серед драгун, набраних в основному з українських міщан і селян.

Важко переоцінити значущість цього далекоглядного заходу для подальшого розвитку національно-визвольної і соціальної боротьби. Бої, що розпочалися 29 квітня біля Жовтих Вод між українсько-кримським військом (близько 8–10 тис. осіб) і підрозділами сина коронного гетьмана С. Потоцького (близько 5–5,5 тис. осіб), набули небезпечного для повстанців затяжного характеру. Обидві сторони усвідомлювали, що долю битви вирішить підхід 4 полків реєстрових козаків, котрі 26 квітня попливли Дніпром на Січ. В історичній літературі не має єдиної думки ні про час, ні про місце їх повс-

тання, що, однак, у даному випадку для нас це не так важливо. Автор схильний вважати, що це трапилося на початку травня після захоплення ними Січі. Під проводом Ф. Джеджалія, Б. Топиги та інших соратників Б. Хмельницького, котрі «давно перебували у таємній змові» з ним, вони швидко опанували ситуацію, знищили приставлених до них жовнірів й окремих відверто пропольськи налаштованих старшин (І. Барабаша, І. Караїмовича, Р. Пешту та інших), а самі подалися на допомогу гетьману²⁰. 13 травня Чигиринський, Черкаський, Корсунський і Канівський полки, вишикувані у бойовий лаштунк, пройшли повз польський обоз і увійшли до табору Б. Хмельницького. Наступного дня козаки Переяславського й Білоцерківського полків та мошенські драгуни зі своїм капітаном покинули С. Потоцького і приєдналися до козацького гетьмана²¹. Становище ворожих корогв стало безнадійним, і в бою 16 травня під час відступу біля Княжих Байраків вони зазнали цілковитого розгрому.

Маємо дані, що Б. Хмельницькому вдалося через емісарів заручитися підтримкою окремих вояків з війська М. Потоцького, котрий, дізнавшись про розгром підрозділів сина біля Жовтих Вод, поспішно відійшов до Корсуня. Саме вони у вирішальну хвилину битви 26 травня у балці Горохова Діброва, допомогли гетьману розірвати польський табір²².

Гадаю, що вже під час облоги польського війська під Жовтими Водами Б. Хмельницький одержав тривожну звістку про наміри І. Вишневецького, котрий перебував у Лубнах, з'єднати своє 6-тисячне військо з М. Потоцьким. Якби це сталося, то становище повстанської армії могло стати безнадійним. Щоб запобігти цьому, гетьман дійшов висновку про необхідність проведення широкомасштабної акції диверсійного характеру, а саме: знищити усі паромні переправи через Дніпро, принаймні до Києва. Тому негайно відправив до їх традиційних

місць розташування невеликі, але рухливі, загони з наказом затопити пароми²³.

Тим часом князь, пославши до М. Потоцького Б.К. Маскевича, щоб з'ясувати час і місце об'єднання сил, рухався через Куринці і Прилуки до Переяслава. Після повернення свого посланця, прибув до Яготина, де довідався про поразку польського війська під Корсунем. Не вірячи в це, підійшов до Переяслава й розіслав для пошуку переправи через Дніпро чати до Черкас, Домонтова, Сокирної, Бучака, Стаск, Терехтимирова і Ржищева. Але вони ніде не знайшли паромів, бо всі вони були знищені посланими Б. Хмельницьким українськими підрозділами. Внаслідок чого князь, за влучним висловом Б. К. Маскевича, опинився «наче у пташиній клітці за Дніпром зі своїм людом»²⁴. У середині червня у листі до примаса Польщі М. Лубенського І. Вишневецький констатував, що козаками йому були «відтяти всі переправи на Дніпрі»²⁵. Скликана ним військова нарада прийняла рішення відходити до Чернігова. 30 травня військо князя вирушило у дорогу²⁶. Отже, майстерно розроблена й реалізована диверсія дозволила українській армії уникнути нової битви з серйозним противником й створила сприятливі умови для успішного наступу у центральні райони України.

Прямуючи до Білої Церкви, Б. Хмельницький знову розпочав масово розсилати універсали-відозви до населення України, закликаючи братися до зброї, виганяти шляхту й урядників. Як повідомляв 31 травня А. Кисіль М. Лубенському, «розсилає свої листи всюди по містах, де лише проживають русини»²⁷. Цей захід гетьмана зафіксувався і в історичній пам'яті народу. В одній з пісень знаходимо такі слова:

Друзі, панове-молодці, охотники, броварники!
Годі вам по броварях пива варити.

По виницях, так по проваллях валятися

Та йдіть, ви жидів та ляхів з України зганяти!²⁸

Прибувши у понеділок 1 червня до Білої Церкви, продовжує займатися справою організації народного повстання. У джерелах є натяки, що звідти звернувся із зазивним універсалом до населення різних регіонів, у якому пояснював причини й мету виступу Війська Запорозького, а також прохав надати допомогу у боротьбі з ворогом. За свідченням С. Величка, «розіслав був у всю малоросійську Україну, що лежить обіруч річки Дніпра, свої гетьманські універсали, визначаючи в них широкі руські кордони, що їх захопили були в своє володіння поляки. Виклав він стародавні права й вольності українського люду, і причини, через які повстав він війною на поляків: заохочував і закликав до себе в обоз під Білу Церкву на війну всіх, хто любить свою вітчизну й зичить їй добра»²⁹.

На жаль, у розпорядженні дослідників немає автентичного тексту цього універсалу, відомі лише різні варіанти його переробки. Найближчою до оригіналу вважаю копію, що зберігається в АГАД (Варшава) й опублікована у «Документах Богдана Хмельницького (1648–1657)», оскільки її зміст у цілому правдиво відображає характер вживаних гетьманом заходів у справі організації боротьби. Відзначивши гноблення з боку «ляхів і різних панів», гетьман звертався з проханням до посполитих, аби ті, «діти одного Бога, одної віри й крові людської будучи, коли до вас буду наближатися з військом, – підготували свою зброю, – стрільбу, шаблі, кульбаки, коней, стріли, коси й інше гостре залізо для оборони віри старожитної грецької. А де б змогли, якими силами та способами готуйтеся на тих ворогів наших і віри старожитної нашої; ляхів ворожих до нашого народу, так і панів своїх, і слуг їхніх, жидів, вибивайте, стинайте...» Викликають інтерес розпорядження інструктивного характеру:

«Запасайтесь найбільш порохом, оловом і грішми для певних справ, про які дам вам знати пізніше, чого триматися будете. А якщо що довідаєтеся чи почуєте від проїжджих чи прохожих про якійсь війська іноземних народів, які король збирає проти нас, давайте нам знати і застерігайте нас. Це стосується і ляцької землі, якщо там теж якийсь військо є і сила»³⁰.

За даними С. Величка, було відправлено 60 таких універсалів «при військовій печатці і з підписом власної руки. Гінці його мали сягнути з одного боку Дніпра від Білої Церкви аж до Полонного, Львова, Кам'янця-Подільського, а з другого – від Переяславля до Чернігова, Стародуба, Гомеля, за Дніпро до Борисова й далі, також до Бихова, Могилева й далі»³¹. Я. Рудавський також констатує той факт, що гетьман «всюди розіслав своїх осавулів з відозвами до відкритої війни»³². З липня В. Хасцький повідомляв віленському воєводі з-під Речиці: «... після розгрому українного війська, не тільки козаки самі повстали в Україні, але й тут скрізь закликають добровольців (на війну), посилають універсали, бунтують селянство. Через це в наших краях, що хлоп, то козак, кожного треба боятися, кожен дає їм знати»³³.

Джерела промовляють, що він звертався також через агентів з листами до українських міщан, прохаючи привозити до козацького табору зброю, порох, кулі, олово тощо. Так, невелика група переодягнутих козаків з листом подібного змісту пробралася таємно до львівського міщанина Георгія, котрий мав кілька кам'яниць. Він накупив чимало зброї і боєприпасів, але коли до Львова везли козаки гроші, поляки перехопили їх. Знайшли листа, зробили з нього копію і через свого агента передали Георгію. Одночасно за ним встановили пильний нагляд, щоб з'ясувати подальші кроки. Не підозрюючи про пастку, він організував закупівлю шабель і пороху в Опанівцях і Краків-

цях. Коли навантажена валка минала Львів іншою дорогою, її затримали й відібрали зброю. Потім арештували Георгія й вчинили у будинку обшук, під час якого виявили 200 тис. злотих, а в склепах повно вогнепальної і холодної зброї, пороху та куль³⁴. На початку червня перемишльський архидиякон повідомляв бжозівському старості: «У Львові виявилася велика зрада від Русі: перехоплено 10 листів від Хмельницького, декілька бочок пороху, немалі гроші, які відправили зі Львова для підтримки Хмельницького»³⁵. Чи не йдеться тут про справу Георгія? І це був не поодинокий випадок. У середині червня із Замостя ксьондз Старовольський писав, що у «руських, хто лише з Польщі везе олово і порох для козаків, (їх) силою відбирають у панських містечках»³⁶. Є дані, що вдалося встановити контакти навіть з міщанами Гданська й Торуня, котрі поставляли в українську армію порох і гармати³⁷.

Перебуваючи під Білою Церквою, гетьман розіслав у різні райони України підрозділи з досвідченими старшинами, котрі мали очолити визвольну боротьбу («урядників і державців і поляків і жидів велів убивати»³⁸) й формувати власні органи влади. За даними автора Львівського літопису, «розослал полковників на всі сторони: на Білу Русь, на Сіверщизну, по Поліссє, на руську Подоллю, на Волинь з козаками, до котрих навенцей хлопства в'язалося...»³⁹ Подібне твердження є і в літописі С. Величка: «Розіслав своїх полковників з козацькими військами у різні місця вести далі збройну боротьбу»⁴⁰. Причому козацькі полковники і сотники брали з собою гетьманські універсали до мешканців міст з проханням відчиняти їм брами й переходити на бік Війська Запорозького (як це, наприклад, мало місце під час походу черкаського полковника М. Кривоноса)⁴¹.

Маємо інформацію джерел про розсилання Б. Хмельницьким та його старшинами розвідників із завданнями проведення

диверсії і підготовки повстань. Першу згадку про це знаходимо у листі С. Кушевича від 4 червня: «До Польщі вийшло сімдесят козаків, які перш за все мають палити міста; одного з них спіймали в Бережанах, а у нас (у Львові – В. С.) до в'язниці взято кількох підозрілих»⁴². В ухвалі галицького сеймику від 17 червня відзначався той факт, що ворог «бунтує підданих до повстання через шпигунів і різних осіб»⁴³. На характер цієї діяльності агентів деяке світло проливають визнання Я. Концевича. Тому дозволю процитувати їх, оскільки вони становлять великий інтерес: «А у Новому Костянтинові є міщанин Гарко, який має згоду з козаками; він говорив, що «якщо прийде лядське військо, то я місто підпалю». Потім у Сенявіці міщанин Яцько обіцяв козакам: «Я в гармати піску насиплю, так що жодна нічим вам не зашкодить». Крім цього із Ставичків обіцяли, що їм не зашкодить міська вогнепальна зброя, бо про це потурбуються. «Потім ще у Лисинці 9 присягнувших обіцяли бути помічниками козаків. А неподалік від Костянтинова є містечко Недобнек, там знаходиться 12 присягнувших проти Речі Посполитої... Вожаки у цьому місті – Гарко, Іван, Мартин, Дуречко, Іванко, Лесь, Павлок. Потім м. Володарка; там є троє – хоч би 10 катів було мають таке зілля, що не признаються, а козакам брати. Потім містечко Стан; у ньому є 8 міщан, які мають 8 півбочок пороху для козаків. Крім того, у Маначині знаходиться четверо міщан, які радилися про Броди і Тернопіль, якщо б прийшли козаки. А у Волочиську є піп, котрий має двох синів у козаків, які свого пана вбили»⁴⁴.

Ця підготовча робота агентів, а також дії розісланих козацьких підрозділів, зіграли вирішальну роль у вибуху масового повстання селян і міщан протягом червня – липня, оскільки через ряд обставин (відмову хана підтримати плани гетьмана, помірковані позиції більшості старшин й заможного козацтва, загроза воєнного вторгнення московських військ) Б. Хмель-

ницький змушений був відмовитися від наміру продовжити наступ, піти на переговори з польським урядом й розпустити на кілька тижнів військо. Як повідомляли у середині червня з Полонного, «Хмельницький пішов з полками назад і кожному наказав йти до свого міста і мати всіляку готовність до війни і бути готовим виступити за його наказом»⁴⁵.

Особливо активно розгорталася боротьба у Лівобережній Україні. За свідченням шляхтича Я. Бялобоцького, І. Вишневецький, котрий поспішно просувався у напрямку Чернігова, був «звідусіль оточений отрутою своїх підданих, котрі збунтувалися проти пана: міщани і селяни у купи збиралися, різну зброю на нього готували»⁴⁶. Частина вояків князя перейшла на сторону повстанців⁴⁷. Ректор Вільнюської академії Л.В. Коялович підкреслював надзвичайно швидке просування загонів козаків і повстанців на північ Лівобережжя»⁴⁸. 6 липня шляхтич С. Марцинкевич повідомляв аноніму: «До них (повстанців) приєднується величезна маса селян, а особливо будників з Сівера і звідусіль величезною масою великими полками йдуть до них, в деяких місцях шафарів, своїх панів повбивали; а як здобудуть Чернігів, на що сподіваються, то мають сягнути до Бихова, до Шклова і до Могилева, бо мають великі війська і маса цієї громади кожного дня і кожної години прибуває до них. Їм скрізь здають міста й містечка, відкривають перед ними брами, отак без черні обходяться, що й найменшої кривди їм не чинять, тільки їсти й пити (вимагає) хлопство. У панських і шляхетських маєтностях вони так піднеслися, що вже панів мають за ніщо, сподіваються, що козаки будуть їхніми панами»⁴⁹. Вже до середини липня вся її територія (за винятком Чернігова й Стародуба) була звільнена від польсько-шляхетського панування й тут розпочався інтенсивний процес становлення органів влади Української держави⁵⁰.

У значно складніших умовах розгорталися революційні події у Правобережній Україні, де знаходилося чимало міст-фортець із сильними залогами, перебували підрозділи коронної армії та загони магнатів. Похід відправленого Б. Хмельницьким полковника О. Тяплушкіна до Києва викликав повстання у центральній частині Київського і Житомирського повітів, які на початку липня були звільнені від польської адміністрації та панування шляхти⁵¹.

В організації боротьби на терені Поділля і Волині неможливо переоцінити діяльність посланого сюди гетьманом черкаського полковника М. Кривоноса. Є підстави припустити, що він народився у сім'ї ремісника Могилева-Подільського. Не виключено, що певний час займався торгівлею. Невідомо, чому і коли став на шлях боротьби проти польського гніту, за що був засуджений до смертної кари. Уникнувши її, ймовірно, разом з братом подався на Січ і незабаром прославився у морських походах у Чорному і Середземному морях. Був одруженим і до початку революції мав дорослого сина, котрий командував козацьким полком⁵². Входив до кола осіб близьких Б. Хмельницькому, відіграв важливу роль у боях біля Жовтих Вод і під Корсунем. Належав до радикального угруповання старшини, яке виступало за рішучі форми боротьби проти національно-релігійного і соціального гноблення, що породжувало певні розходження з політикою гетьмана. З іншого боку, влітку 1648 р. користувався величезним авторитетом серед повсталих мас, внаслідок чого шляхта називала його «гетьманом козацького гультяйства»⁵³.

У кінці травня на чолі Черкаського полку, очевидно, як наказний гетьман, М. Кривоніс вирушив у похід, маючи при собі універсали-заклики Б. Хмельницького до мешканців міст.

Підійшовши на початку червня до м. Погребище за допомогою згаданого гетьманського універсалу порозумівся з міщанами й захопив його⁵⁴. Звідси вирушив на південь Брацлавщини й до 10 червня прибув до Немирова, «обширного і багатолюдного міста». Тут також надіслав міщанам універсал Б. Хмельницького, заручився їх підтримкою, й вони разом знищили міську залогоу⁵⁵. Внаслідок боїв 18–22 червня оволодів Тульчином, в околицях якого об'єднався з полком І. Ганжі, й повернувся до Брацлава, де почав формувати повстанську армію. 1 липня його підрозділи зайняли Вінницю⁵⁶. Успішні дії М. Кривоноса, а також поява посланих ним розвідувальних чат сприяли вибуху повстання у західній частині Брацлавщини, де лише у маєтках С. Калиновського та О. Конєцпольського за зброю взялися 12 тис. осіб⁵⁷. Спалахнули виступи і в східній частині Летичівського повіту Подільського воєводства. О. Конєцпольський у кінці червня в одному з листів писав: «Вже під Баром і жодної (нашої) людини немає, все, що живе, утікає. Бар залишено, а це тому, що Русь не хоче захищатися (від ворога)»⁵⁸.

Довідавшись про жорстокі розправи війська І. Вишневецького у північних районах Брацлавщини (де князь з'явився після переправи на Правобережжя), М. Кривоніс виступив у похід. Його полки 17 липня захопили Махнівку і в бою під нею змусили відступити князівське військо. Переслідуючи противника, повстанці зайняли Бистрик, Чуднів, Чарторию і підійшли 20 липня до Полонного, укріпленого краще Львова. Місто оточував подвійний мур і рів, наповнений водою, замок захищало понад 60 гармат. Наступного дня наказний гетьман оволодів передмістям й через агентів домовився про допомогу з міщанами та жовнірами – українцями з-поміж залоги. За їх сприяння 22 липня вдалося увірватися до міста й замку⁵⁹. Звідси направив загони для захоплення Заслава (Ізяслава),

Острога й Межиріччя, просування яких сприяло розгортанню повстання у південно-східній Волині. А сам з основними силами подався до Старокостянтинова, під стінами якого зібралось 10–12 тисячне військо, очолюване І. Вишневецьким. У боях 26–28 липня М. Кривоніс завдав ворогу поразки й примусив відступити. Характерно, що і тут він через довірених осіб встановив зв'язок з міщанами, котрі у ніч на 27 липня привезли до його обозу продовольство й боєприпаси. Дізнавшись про це, князь розпорядився стратити 40 старокостянтинівців⁶⁰.

Як і Б. Хмельницький, М. Кривоніс приділяв велику увагу організації розвідки. Відомо, що його агенти діяли на терені Польщі. Через своїх розвідників він спромігся встановити контакти з полковниками подільських повстанців й домовитися з ними про проведення спільної операції по захопленню резиденції коронних гетьманів в Україні – м. Бар. Оскільки після перемоги під Старокостянтинівом він одержав наказ Б. Хмельницького повернутися до табору, то направив до Бара кілька полків. Їх просування через околиці Меджибожа (міщани здали його представнику гетьмана козаку Якименку⁶¹) до Бара викликало масове повстання у Летичівському повіті. Неподалік Бара у Ялтушкові почали збиратися полки Кошки, попа Якуша, Степка та інших ватажків, готуючись до наступу на місто-фортецю. У розпорядженні чисельної залоги перебувало 44 гармати, крім тих, що були звезені сюди з інших подільських міст, 5 тис. мушкетів і 100 бочок пороху. 4 серпня розпочалися бої за місто. Після прибуття полків М. Кривоніса, очолюваних Брацлавцем і Габачем, 7 серпня проведено генеральний штурм, під час якого за допомогою міщан (вкотре уже!) вдалося увірватися до Бара. На світанку 11 серпня, знову ж таки при сприянні міщан, повстанці захопили замок. Після цього полковники звернулися з листом до

М. Кривоніса, запитуючи про думку Б. Хмельницького, що їм вчинити «із замком, артилерією (якої багато), порохом, оловом і паном Потоцьким»⁶².

Цей великий успіх повстанців, а також просування окремих їхніх загонів у напрямку Кам'янця-Подільського сприяли панічній втечі шляхти й орендарів із західного регіону Поділля. Польська адміністрація і шляхта все більше не довіряють у містах українцям і православному духовенству, котрі виявляли готовність надати допомогу загонам козаків чи повстанців. За словами анонімного автора листа з Тернополя, «вся шляхта поголовно утікає, міста їм (повстанцям – В. С.) віддаються і брами відчиняють. Боюсь за Тернопіль, який зичливих людей до оборони не має і напевне вчинить за прикладом інших міст, бо вже тепер у місті показується зрада, хоча ворог далеко»⁶³. Тербовельський підстароста Тшецький, не довіряючи українцям, наказав для ліпшого контролю за ними розташувати їх у системі фортифікаційних споруд в окремому шанці⁶⁴. У Кам'янці турбувала шляхту, магістрат й залогу позиція близько 5 тис. українських мешканців. За даними окремих джерел, кам'янецькі священники встановили зв'язок з Б. Хмельницьким⁶⁵. У кінці серпня уже існувала напружена атмосфера навіть у Львові, оскільки зростало побоювання «внутрішніх бунтів і заколотів» з боку українців, яких була «велика сила»⁶⁶. На початку вересня С. Кушевич повідомляв з міста: «Уже і в нас з'являються змови, багато гультьяйства по ночах приїжджає і від'їжджає. Відбуваються різні збори то по церквах, то в передміських закутках і долинах. Русь уже відмовляє нам у послуху з великими докорами»⁶⁷.

У другій половині серпня почалися виступи українців Підляшшя, особливо у районах Бельська і Дрогочина, котрі «послали до Хмельницького з проханням про допомогу, чи,

у крайньому разі, про надіслання керівника, котрий міг би їх очолити»⁶⁸. Є дані, що влітку віленські священники запрошували українського гетьмана прибути до Вільно⁶⁹. Діяльність Б. Хмельницького знаходила підтримку навіть з боку частини польського селянства. За свідченням галицького стольника А. Мясковського, «всі хлопи мазовецькі, плоцькі, равські, сандомирські, особливо князівські і королівські, пана Бога просять за Хмельницького, бо не можуть уже терпіти насильств жовнірів, котрі проходять»⁷⁰.

При сприянні емісарів Б. Хмельницького масового характеру набуло повстання у південному регіоні Білорусі. Так, мозирський міщанин І. Седляр одержав від нього «листа для набору через гетьмана Костирського». За визнанням полонених повстанців, «починаючи від Валишевичів до Мозиря і Річиці, скільки є сіл і вотчин, всі покозачилися і поклялися один одному захищатися до останнього, і, якби довелось б цьому гультяйству відступити, тоді і селяни повинні вирушити з ним з цих країв в Україну. Міста, які об'єдналися і покозачилися, – це, говорить, Мозир, Річиця, Гомель, Турів, Лоїв, Бабура й інші»⁷¹.

У джерелах є натяки, що Б. Хмельницький намагався організувати вбивство І. Вишневецького. Так, у відомостях з Варшави від 2 серпня читаємо, що з цією метою він направив до князя 10 «відважних юнаків» з подарунками. Князь, запідозривши зле, «здалеку їх слухав» й розпорядився взяти під контроль і добряче почастиувати. Підпивши, один з козаків проговорився й вони були схоплені. На тортурах визнали, що мали завдання вбити його. Тоді за наказом останнього їх посадили на палі⁷². Можна, звичайно, було б визнати цю звістку за звичайну чутку, яких немало поширювалося у цей час у Польщі. Однак, є безпосереднє визнання самого І. Вишневецького,

зроблене ним у листі від 30 липня до О. Конєцпольського, що Б. Хмельницький чинить замах на його життя і хоче заманути у засідку⁷³. Ігнорувати його у нас немає підстав.

На початок вересня, внаслідок масового повстання селян і міщан, від польсько-шляхетського панування було звільнено територію Чернігівського, Київського, Брацлавського, Подільського (за винятком Кам'янця) та півдня Волинського воєводств. Переговори з польською комісією А. Кисіля зайшли у безвихідь. Стало ясно, що відновлення воєнних дій не уникнути. Тому Б. Хмельницький із свого табору під Пилявцями розсилав чати «у всі сторони бунтувати хлопів»⁷⁴. Анонімний автор «Табірною щоденника» відзначав той факт, що увечері 13 вересня О. Конєцпольський направив роз'їзд Чаплинського, а також до своїх маєтків підрозділи із завданням розгромити «загони, які відірвалися (чи навмисне розіслані) від козаків»⁷⁵. Ці заходи гетьмана сприяли розгортанню повстання у західних районах Поділля, яке ускладнювало становище польського війська. Галицький стольник А. М'ясковський звертав увагу познанського єпископа на небезпеку, що «загрожує нашому війську, яке перебуває наче у матні, обложене вже звідусіль противником, коли неприятелем, який захопив Сатанів і Скалат, відрізано тил війська»⁷⁶. Є дані також, що Б. Хмельницький через своїх емісарів закликав селян і міщан прибувати до військового табору⁷⁷.

У бою 21–23 вересня під Пилявцями українська армія здобула чергову перемогу. Після чого вона розпочала похід у Галичину. Джерела промовляють, що з метою організації виступів населення гетьман розіслав у різні райони Волині й Галичини полки під проводом М. Кривоноса, Півторакожуха, М. Небаби, Д. Нечая, Ф. Джеджалія, М. Гладкого та інших. Не виключено, що вони при цьому одержали від нього листи-заклики до міщан і жовнірів залог, аби ті переходили на

сторону Війська Запорозького⁷⁸. Є підстави висловити гадку, що гетьманська канцелярія роздавала «козацькі паспорти» галицькій шляхті, щоб заручитися її підтримкою⁷⁹. Просування українських підрозділів зумовило успішний розвиток повстання у Волині й Галичині. Наприклад, полки М. Кривоноса і Ф. Джеджалія надали велику допомогу селянам і міщанам Кременецького повіту. Поява козацького загону на території Долинського і Калушського старосте зіграла помітну роль у формуванні під проводом священика Івана з Грабівки Калушського полку в 3–4 тис. осіб, мешканців понад 80 населених пунктів⁸⁰. Мешканці окремих міст прагнули увійти в стосунки із самим гетьманом. Так, гологорівські міщани направили до нього послання, запрошуючи «негаймо прийти на допомогу проти польської тиранії», обіцяючи «забезпечити військо всім (необхідним)»⁸¹. Під час облоги Львова 10 жовтня за допомогою українців з Краківського передмістя, котрі перейшли на бік козаків, було «перетято воду». Вночі робилися спроби «підкопати» воду у місті, що знаходилася «між мурами»⁸².

Залишивши 26 жовтня околиці Львова, Б. Хмельницький вирушив до Замостя, розсилаючи у різні сторони роз'їзди, дії яких викликали хвилю повстань у західних районах Галичини. Під час облоги Замостя до рук козаків переходять Томашув, Щєбришин, Туробин, Хребушув, Кобрин, Криниця, Красник та інші міста⁸³. За визнанням польської шляхти, до них «хлопи наші... приставали і мазури навіть дещо замишляли»⁸⁴. Кількатисячний загін повстанців деякий час діяв в околицях Варшави, охопленої панікою. Папський нунцій Д. Торрес підкреслював: «Тут немає нікого, хто б не думав про порятунок найціннішого свого майна і життя», тому було видано наказ про заборону залишати місто чи відправляти з нього речі⁸⁵.

У деяких джерелах знаходимо важливу інформацію, що проливає світло на діяльність української розвідки у сфері проведення диверсійних актів у польських містах, зокрема у Варшаві. За свідченням литовського канцлера А.С. Радзивілла, у кінці листопада у польській столиці з'явилися агенти Б. Хмельницького, котрі мали вчинити підпали й організувати напади на двори сенаторів і панів. Їм вдалося заручитися підтримкою частини міської бідноти й своїми діями злякати шляхту й міську верхівку. Лише після того, як було схоплено й страчено кількох українських розвідників, у Варшаві «трохи повернуло до спокою»⁸⁶.

Отже, протягом першого року революції український уряд приділяв велику увагу організації виступів селян і міщан, у чому провідну роль відігравали як окремі емісари, так і спеціально розіслані козацькі загони. Важко переоцінити значення їх діяльності для розгортання національно-визвольної і соціальної боротьби населення України влітку й восени 1648 р.

Знову Б. Хмельницький вдається до справи організації виступів селян і міщан у квітні 1649 р., коли стала реальною загроза зриву мирних переговорів з Річчю, Посполитою. На початку травня С. Лянцкоронський повідомляв, що український гетьман розіслав емісарів «знову бунтувати хлопів»⁸⁷. Якщо вірити зізнанням згадуваного раніше схопленого поляками розвідника В. Колаковського, то його разом з П. Грибовським і В. Островським Б. Хмельницький направив піднімати на боротьбу мешканців Поділля, Галичини і Польщі, а Стасенка з 300 особами – до Білорусії бунтувати «хлопів і попів руських». Разом з 80 особами пішки вони подалися до Кам'янця-Подільського «бунтувати усіх селян, почавши від Кам'янця до Лянцкорони під Краків». Відомо, що ними було «збунтовано» близько 300 селян у районі Леська (неподалік

Санока), яких відіслали до Б. Хмельницького. В одному з маєтків В.Д. Заславського під Н... (?) «...збунтували самих опришків півтораєста». А в районі Добчиць (це вже майже поряд з Краковом) зібрали 2,5 тис. осіб, котрі під проводом козака Дороша вирушили до козацької України⁸⁸. «Бунтували» козаки «хлопство» проти існуючих порядків і в Білорусі⁸⁹.

Зауважу, що гетьман покладав серйозні надії на позитивні наслідки роботи розісланих емісарів. Очевидно не без підстав під час однієї з розмов він стверджував: «Маю надію на Бога, що отримавши перемогу, Кам'янець візьму скоро, не забарусь, бо братів наших Русі є багато у Кам'янці і ці нам допоможуть проти поляків»⁹⁰. Маємо підстави гадати, що ця діяльність розвідників сприяла зростанню соціальної напруженості на терені польських земель, що стала однією з причин відмови польського уряду від скликання посполитого рушення проти козацької України⁹¹. Велася активна підготовка повстання українськими емісарами і на терені Білорусі. Наприкінці квітня литовський гетьман Я. Радзивілл повідомляв: «(Навіть) у тих місцях, де стоїть військо, селяни, збуджені козаками на відважні вчинки, починають повставати і збиратися по лісах. Надходять навіть такі повідомлення, що вони вичікують у схованці Цецорській (яка була укріплена для успішної оборони), готують безліч човнів, заготовляють харчі і більше всього сухарів, щоб зручно організувати зосередження (своїх сил)»⁹².

Внаслідок діяльності агентів і дій окремих повстанських загонів у травні національно-визвольна й соціальна боротьба охоплює північні райони Київщини та Поділля. Захоплені у полон повстанці одностайно заявляли, що є зазивний лист від Б. Хмельницького, «щоб усі враз, хто в Бога вірує, збиралися до громади, чернь і козаки, запевняючи, що потім панів не буде і ми стоїмо на тому, щоб жодного шляхтича не було і дозволи-

ти на мир не хочуть»⁹³. Польські розвідники Я. Юрківський і М. Яжембовський дізналися, що до подільських полковників у травні надійшло розпорядження гетьмана розпочинати активні дії, щоб «не залишилося жодного католика й католицького місця»⁹⁴. У листі від 19 червня шляхтич Т.Обухович засвідчував, що серед українців поширюються заклики Б. Хмельницького «витяти всю шляхту»⁹⁵. Факт масового покаяння українського населення у цей час знайшов своє відображення і в літописі Самовидця. За його визнанням, «усе, що живо, поднялося в козацтво...»⁹⁶. Отже, є підстави стверджувати, що повстання поспільства весною 1649 р. спалахнуло не без організаційної діяльності української розвідки.

Джерела зберігають інформацію про спроби організувати окремі диверсії проти ворога під час облоги польського війська у Збаражі влітку 1649 р. Так, у 20-х числах липня Б. Хмельницький заслав до цього міста агентів із завданням підпалити його. Однак, вони були схоплені й ця операція провалилася. Вдавалися й до інших дій, аби вселити в захисників твердині психологічну нестійкість, панічні настрої: переодягалися під вигляд турецьких яничар, намагалися розкопати греблю ставу, щоб позбавити Збараж води, пробували затопити польський обоз, використовували магію тощо⁹⁷.

Ймовірно, що наступного року відбулася зустріч гетьмана з польським шляхтичем О.Л. Косткою-Наперським (не виключено, що він мав зв'язки з трансільванським князем Д'єрдем II Ракоці), під час якої вдалося домовитися про організацію повстання у Підгір'ї з метою створення сприятливих умов трансільванському князеві для захоплення Кракова⁹⁸. Відомо, що Д'єрдя II Ракоці, окрім українського гетьмана, схилив до наступу на Польщу й керівник чеських братів видатний педагог Ян Амос Коменський. Планувалося, що внаслідок

успішного удару по ворогу, Зигмунт Ракоці (брат Д'єрдя II) одержить польську корону, а Україна – незалежність⁹⁹.

Очевидно, що у зв'язку з цим наприкінці 1650 року Б. Хмельницький розробляє план проведення грандіозної операції по організації повстань і здійсненню диверсій у різних районах Польщі і Галичини, що мали дестабілізувати внутрішньополітичне становище, послабити боєздатність армії й дезорганізувати шляхту. Висловлені в історичній літературі сумніви щодо причетності гетьмана до організації повстань у Польщі потребують джерельного підтвердження¹⁰⁰. Після цього почали направлятися сюди малими й великими групами агенти, а котрі вже тут діяли – одержали відповідні розпорядження. У листопаді у Седирці (західна частина Руського воєводства) було виймано «козака-шпиґа з листами до попів і вїйтів, аби всі готувалися бити ляхів»¹⁰¹. За визнанням схопленого поляками А. Ворожбиловича, «шпиґунів пішло у різні місця до Польщі півтораєста у жебрацькій одежі»¹⁰². Всього було відправлено понад 2 тис. агентів, які діяли на теренах західної Галичини, Великопольщі та Малопольщі під виглядом прочан, монахів, жебраків, мандрівників тощо¹⁰³. Маємо підстави припустити, що їх переважна більшість походила саме з цих регіонів, що дозволяло їм краще орієнтуватися. На думку польського дослідника Ю. Казімерського, котрий проаналізував зізнання 7 емісарів, всі вони побували в Україні, а згодом прибули «сюди до Польщі»¹⁰⁴.

Головний зміст їх роботи полягає у проведенні диверсійних актів та організації виступів селян і міщан. Так, у травні 1651 р. в Галичині було схоплено 4 розвідників, котрі «мали наказ від самого Хмельницького» запалювати міста й села¹⁰⁵. У цьому ж місяці казімирівський райця М. Голинський занотував «новини» про шпиґунів Б. Хмельницького, у яких повідомлялося

про направлення ним до Польщі кількох сотень осіб з метою збору розвідувальної інформації; отруєння води в криницях, ставках та річках; бунтування підданих проти панів; підпалювання костьолів; грабування міст й сіл. Деяких з них було упіймано у Петркові¹⁰⁶. На початку червня урядовці з Великопольщі повідомляли, що українські емісари у час, коли шляхта залишить домівки, мають «по усій Короні» підпалювати міста й садиби, а також підбурювати хлопів проти панів¹⁰⁷. Затримані біля м. Камінь-Поморський (поблизу Гнезна) двоє підозрілих призналися, що їх заслав сюди Б. Хмельницький із завданням палити і нищити шляхетські двори¹⁰⁸. Згідно із свідченнями В. Колаковського, П. Грибовський доручив йому та іншим завербованим агентам у Великопольщі «хлопів проти панів бунтувати, особливо там, де їх влада над підданими важка, а саме: за Познанню до Меджиріччя». Коли ж розпочалося б формування посполитого рушення шляхти у Познанському, Пиздрському і Кошчанському повітах, мали провести наради між Цянженем і Лондем, насамперед у Ковалеві, Ярошині, Ландку і Волі, на яких П. Грибовський повинен був визначити, кому куди йти, «гумна, села, міста палити, грабувати шляхетські двори і домівки, хлопів бунтувати, одним словом робити все погане»¹⁰⁹.

Джерела свідчать, що в окремих районах Польщі соціальні суперечності набули помітної гостроти й могли вилитися у збройний конфлікт, хоча вважаю слушним зауваження А. Керстена, що все ж у цей час не визріли умови для масового повстання¹¹⁰. Так, у середині квітня анонімний автор «новин» з Варшави констатував той факт, що «звідусіль піддані готові до тих здрайців утікати. (Бережи Боже), щоб лише змогли мати вождя»¹¹¹. Наприкінці місяця король наказав урядовцям пильнувати «волоцюг, щоб вчасно замикалися шинки і пивниці, де найчастіше збираються вони, де можуть відбуватися

їх сходуни і змови»¹¹². 25 травня краківський єпископ П. Гембицький звернувся з універсалом до мешканців Кракова про оборону міста, суворо попереджаючи не переховувати волоцюг і втікачів «зачиняти пивниці, притулки бродяг і виганяти з них свавільних людей»¹¹³. 27 травня війський серадзький М. Бельський і підстароста гродзький Ян Завіша наказали прогнати з Сераджа гультаїв, зайд, засуджених на вигнання¹¹⁴.

Звертає увагу на себе той факт, що, як у Великопольщі, так і в Малопольщі, емісари, агітуючи селян і міщан підніматися на боротьбу проти шляхти, апелювали до українського досвіду соціальних здобутків та імені Б. Хмельницького як їх ініціатора. Наприклад, у Серадзькому воєводстві Я. Лискович говорив мешканцям сіл: «Радійте, бо Хмельницький шляхту, ксьондзів, жидів виб'є, а вас панами вчинить»¹¹⁵. Клерик Ян Блокович (ксьондз Яшко), бунтуючи селян Паснчної проти пана, закликав: «Вибийте шляхту, ксьондзів, службу – Хмельницький сюди прийде і будете всі панами»¹¹⁶. Селяни Мишкова побили пана Сухоржевського та його челядь, промовляючи при цьому: «Ех, дав би сам Бог пана Хмельницького, навчили б ми тих панків, як то селянина шарпати»¹¹⁷.

Ці ж мотиви зустрічаємо в агітаційній діяльності О.Л. Костки-Наперського та його соратників на терені Підгалля. У середині червня з Нового Таргу повідомляли, що вони підбурювали селян такими словами: «Знаєте, як добре повелося в Україні, де були убогі хлопи, а так розбагатіли»¹¹⁸. У листі від 18 червня до свого однодумця й помічника солтиса Новотарського С. Лентовського О. Л. Костка-Наперський запрошував його прибути з якомога більшою кількістю людей на допомогу, роз'яснюючи їм кривди, яких вони зазнавали від панів, і слухність даного часу, щоб позбутися ярма, бо, «коли не виб'ються з-під гніту, тоді змушені будуть залишатися

вічними невольниками у своїх панів». Одночасно підкреслював: «Підемо всі під Краків і далі через всю, якщо буде воля, Польщу. Маємо добру змову з Хмельницьким і з татарами і німецьке військо прибуде нам на допомогу»¹¹⁹. В універсалі від 22 червня він закликав селян виступити проти панів: «І двори шляхетські ваші, і що у дворах – ваше. Самі звільняйтеся з цієї важкої неволі, щоб вони вас повністю не знищили. Краще, якщо ви самі їх знищите»¹²⁰.

У джерелах знаходимо інформацію, що керівник повстання у Підгаллі зачитував селянам і міщанам універсал Б. Хмельницького до підданих Корони Польської¹²¹. Його текст вміщено у «Документах Богдана Хмельницького» у додатку «сумнівних документів», однак Ю. Мицик довів його достовірність¹²². Дозволю собі навести зміст цього цінного документа, оскільки становить собою унікальне звернення до польських селян творця Української держави: «Довожу до відома всіх підданих Польської Корони, що коли з Божого благословення я підкорю під нашу силу і владу землі Польської Корони, обіцяю звільнити вас усіх від повинностей і робіт. Платитимете тільки чинш і матимете вільності, як шляхта. Тільки щоб ви додержувались нам віри, так, як і наші руські піддані, і щоб покидали своїх панів, повставали проти них і до нас великими загонами переходили...»¹²³.

Піднявши на боротьбу кілька тисяч повстанців, О.Л. Костка-Наперський захопив Чорштинський замок, сподіваючись на підхід трансільванської армії. Однак, Д'єрдь II Ракоці, як і в 1649 р., не наважився виступити проти Польщі. А краківський єпископ П. Гембицький діяв рішуче. Послані ним підрозділи ще до підходу висланих королем з-під Берестечка 26 червня 2-х тис. жовнірів завдали повстанцям поразки, відібрали замок і після лютих тортур стратили

О.Л. Костку-Наперського та його соратників¹²⁴. Так зазнав невдачі план Б. Хмельницького послабити військові сили Польщі напередодні вирішальних боїв. Навіть після поразки під Берестечком окремі з козаків ще сподівалися на допомогу з боку трансільванського князя та повсталих поляків. На початку серпня А. Мясковський повідомляв з обозу коронної армії, що просувалася до кордонів козацької України: «Хлопи не вірять, що військо рухається в Україну, кажучи: «Вони мусять повернутися під Краків, захищатися від Ракоці і від тих, яких наш гетьман розіслав на бунтування людей»¹²⁵. Не відбулося повстання і в інших районах Польщі. Знаходимо лише згадки про проведення окремих диверсій, зокрема спалення м. Грабово та 60 будинків у передмісті Любліна¹²⁶.

Джерела промовляють, що агенти гетьмана розповсюджували його зазивні універсали і серед мешканців Галичини. За даними М. Кучернюка, на терені Руського і Белзького воєводств їх діяло 150 осіб¹²⁷. Хоча цей універсал мав певні відмінності від того, що поширювався у Польщі, але і в ньому звучала обіцянка «всіляких вольностей під час свого панування» (у розумінні володарювання – В. С), насамперед звільнення від панщини й переведення на виплату річного чиншу. За визнанням шляхти, «тими універсалами дуже хлопів Хмельницький бунтує і Русь збунтував... Хлопам дуже засмакувала ця вільність і так, що живе з хлопів до повстання домового пішло»¹²⁸. Чи не було наслідком цієї агітаційної роботи емісарів велике повстання у Покутті, яке спалахнуло тут у травні?¹²⁹

Певну допомогу намагалися надати українські міщани Кам'янця-Подільського козацьким полкам, які прибули під місто 9 травня. Так, увечері цього ж дня до старшини таємно з'явився чоловік «у сірому сердаку середнього зросту у сивій шапці, без зброї», котрий мав з ними розмову з приводу за-

хоплення міста. Відомо також, що хтось «з Русі давав знати козакам (церковним) дзвоном (умовний) час іти на штурм» укріплень. Дізнавшись про це, міські власті заборонили бити у дзвони й зупинили перезвін годинників¹³⁰.

Серед джерел нам вдалося знайти «новину» про спробу українського загону, очолюваного Сулимою, захопити у полон польського короля під час його повернення після Берестечкової битви до Варшави на відтинку шляху між Бродами і Львовом. Було вчинено засідку у лісі, але від захопленого «язика» Ян Казимір довідався про неї і вислав проти українців корогви. У бою козаки зазнали поразки, а поранений Сулима потрапив до полону¹³¹. Зрозуміло, що достовірність цієї інформації потребує перевірки іншими джерелами, однак ігнорувати її також немає підстав.

Довідавшись про трагічні наслідки Берестечкової битви й перехід у наступ польсько-литовських військ, Б. Хмельницький із середини липня почав розсилати через емісарів універсали, з одного боку, до козаків з наказом готувати харчі й збиратися до Маслового Ставу¹³², з іншого – закликаючи селян і міщан підніматися на боротьбу проти ворогів¹³³. За свідченням І. Вишневецького від 28 липня, український гетьман надсилав до мешканців міст і містечок звернення, щоб «не піддавалися, а захищалися», а він з татарами прибуде на допомогу¹³⁴. Син боярський М. Забобурій, котрому довелося побувати спочатку в українському війську під Берестечком, а згодом разом з Б. Хмельницьким у Києві, розповідав у Москві, що гетьман розіслав універсали до мешканців міст із закликом знищувати ворогів¹³⁵. Французький автор «Історії війни козаків проти Польщі» П. Шевальє відзначав: «Хмельницький використав властиву йому кмітливість і послав у місця, куди він сам не міг прибути, своє перо і емісарів, щоб знову

збудити бойовий запал, який вже значно був охолонув, та щоб закликати до боротьби за спільну справу...»¹³⁶. Розсилав гетьман «без перестанку» свої листи до українських міщан і впродовж серпня¹³⁷.

Селяни і міщани Київщини та Поділля відгукнулися на ці заклики, ставши на захист своїх політичних й соціально-економічних завоювань. За визнанням українського шляхтича, автора літопису І. Єрлича, «наче до меду рушили на свавілля старі й молоді, не дбаючи про те, що почалися косовиця і жнива»¹³⁸. За словами П. Шевальє, гетьмана «радо слухали не тільки козаки, а й частина селян, які були досить схильні знову спробувати щастя у війні; дехто з селян голосно повторював, що ганьба втрачати відвагу внаслідок однієї поразки; що ті, які їх цим разом змусили тікати, раніше самі тікали перед ними та що це може ще раз повторитися...»¹³⁹. Мешканці окремих міст спільно з козаками почали чинити ворогу запеклий опір. Так, наприкінці липня кілька сотень міщан Любартова разом з козаками билися до останнього, так, що «жоден не дав себе взяти живим»¹⁴⁰. У тилу польсько-литовських військ розгоряється полум'я партизанської боротьби. І. Вишневецький звертав увагу на той факт, що по лісах «деяких наших ловлять, інших вистрілюють із самопалів»¹⁴¹.

Особливо великого розмаху опір ворогу набрав у Поділлі, де напади на шляхетські маєтки розпочалися у другій половині липня. Послані О. Конєцпольським слуги до маєтків у Брацлавщину повернулися звідти ледь живі. Розповіли, що селяни і міщани «знову почали бунтувати»; одні універсали магната змусили їх зїсти, інші – порвати¹⁴². Полковники Недостежа та Іванчул розіслали звернення до населення краю між Південним Бугом і Дністром, закликаючи здатних носити зброю прибувати до табору, розташованого біля Деробчина. Неза-

баром тут зібралося кілька тисяч осіб, які й не думали «бути слухняними своїм панам». Вони говорили, що «краще загинути, ніж панам віддавати звикле послушення. Якщо Хмель програв, ми можемо виграти й мати тепер іншого гетьмана»¹⁴³. Загони повстанців зайняли Шаргород, Липовець, Прилуки, спалили панські двори в околицях Вінниці й Брацлава. Коронний гетьман змушений був 7 серпня скликати військову раду, що вирішила надіслати на допомогу кам'янецькому старості П. Потоцькому 6 корогв з наказом виступити з ними до Вінниці¹⁴⁴. У східній частині Брацлавщини І. Богун і Й. Глух поспішно формували полки¹⁴⁵. Охопила боротьба й Київщину. «Почавши від Фастова, – читаємо в одному з шляхетських листів, – всі хлопи стоять таборами разом з козаками з усім своїм майном і живністю».

Основні сили заново створюваної армії Б. Хмельницький зосередив у Білій Церкві, куди збиралися козаки «зі всієї України»¹⁴⁶. Прибули сюди полки подолян, очолювані І. Богуном та І. Александренком¹⁴⁷. Наростала боротьба і в тилу польсько-литовської армії. 18 серпня А. Мясковський повідомляв королеви Ф. Каролі: «Ворог не хоче пустити нас за Білу Церкву і сильно зміцнює свій табір... тепер ми оточені ворогом звідусіль – спереду, з боків і позаду. Селяни руйнують за нами мости й переправи, погрожуючи нам: «Якщо б ви і хотіли втекти, то не втечете»¹⁴⁸. 28 серпня Х. Божинський повідомляв з-під Фастова: «Жодного хлопа не залишилося: всі як з міста, так і з сіл разом з козаками пішли до Білої Церкви, спочатку відправивши перед собою все майно і худобу; про жодний мир не думають»¹⁴⁹. Було розірвано зв'язки литовського гетьмана Я. Радзивілла, котрий із військом перебував у Києві, з Білоруссю і Литвою. За визнанням одного з панів, «нині де на шляху по лісам до Києва і до Чернігова та в інших

тамтешніх місцях розбої такі великі від козаків, що і тисячею людей проїхати не можна»¹⁵⁰. Шляхтич М. Л. Геркевич констатував той факт, що з польського обозу пошта не доходила до короля, «бо її на шляхах переймали хлопи руські і вбивали, не допускаючи відомостей, що діялося в обозі»¹⁵¹.

Саме внаслідок величезної організаторської діяльності Б. Хмельницького і самовідданості народних мас вдалося відновити боєздатність армії і в районі Білої Церкви зупинити просування ворога. Після тривалих переговорів було укладено 28 вересня Білоцерківський договір. Незважаючи на його вкрай важкі умови, все ж вдалося уникнути на терені Київського воєводства ліквідації державних інституцій, зберегти 20-тисячну армію. Тим не менш, поспільство виступало проти договору і до кінця 1651 р. становище гетьмана стало критичним: бунтували козацькі полки, селяни і міщани рішуче відмовлялися повертатися до маєтків і виконувати на користь панів повинності, почали з'являтися самозвані гетьмани. Створювалася загроза вибуху громадянської війни в українському суспільстві. За таких обставин Б. Хмельницький вживав різних запобіжних заходів, щоб уникнути її, і серед них через своїх емісарів звернувся з універсалами до мешканців Брацлавщини, прохаючи їх «аби те підданство» скромно зносили, обіцяючи «через зиму на весну те ярмо з них знести»¹⁵².

З березня 1652 р. гетьман розпочав таємну підготовку полків і поспільства України до виступу проти Польщі. Папський нунцій Д. Торрес повідомляв наприкінці квітня до Риму, що Б. Хмельницький розіслав універсали до козаків і селян¹⁵³. У даному випадку йдеться про розпорядження готуватися до воєнних дій проти ворога. У згадуваних «Документах Богдана Хмельницького» текст цього універсалу від 24 березня (невідомо за яким стилем) віднесено до сумнівних документів. Ю. Мицик, ознайомившись

з рукописним збірником королівського секретаря І. Піноцці (звідкіля А. Грабовський зробив його публікацію), встановив, що було упущено, по-перше, заголовок універсалу «Універсал Хмельницького до козаків, поспільства і поляків, співчуваючих русинам» і, по-друге, важливу приписку І. Піноцці такого змісту: «Це (універсал – Ю. М.) надіслав й.м. пан гетьман польний коронний (М. Калиновський – Ю. М.), написавши листа до й.к.м., в якому прохав, щоби якомога швидше було скликано сейм і на ньому вирішилося питання про оборону Речі Посполитої». Виходячи з цього, дослідник дійшов висновку про автентичність цього універсалу¹⁵⁴.

Він для нас важливий тому, що проливає світло на роль і значення цього виду діяльності уряду в організації проведення воєнних кампаній української армії. «Такої доброї нагоди, щоб наш народ з цієї неволі міг видертися, ще ніколи не було... Тому закликаю, – читаємо у ньому, – щоб не тільки кожний козак був готовий до війни, а й щоб кожний простий чоловік ще до Великодня забезпечив себе усім, що на війні потрібно, особливо харчем. А після Великодня, на другий день після того, як мої листи будуть оповіщені і кожному стануть відомі (розішлю їх, як потрібно буде), щоб поспішили до табору, вирушили у призначене місце і виступили у похід. Але без мого наказу нехай ніхто не наважується виступати, щоб не дати ляхам приводу до війни, хоч вони його шукають, і миру, як обіцяли, дати не хочуть»¹⁵⁵.

Належним чином підготувавшись, Б. Хмельницький у першій половині травня залишив Чигирин і з кількома полками подався у напрямку Умані. З Тарасівки звернувся з універсалом до населення Лівобережної України, закликаючи знищувати «поляків, державців й урядників», а самим йти «до гетьмана в схід»¹⁵⁶. На початку червня у бою під Батогом польська армія була розгром-

лена; умови Білоцерківського договору скасовані й на території Брацлавського і Чернігівського воєводств відновлюється функціонування українських органів влади. На територію Подільського воєводства було направлено подільського полковника О. Гоголя (можливого прадіда геніального українського письменника М. Гоголя) з наказом звільнити його від польського панування. Разом із загонами опришків І. Кияшка та Корпана йому вдалося до кінця червня прогнати «ляхів» із східних і центральних районів воєводства¹⁵⁷.

Наприкінці 1652 р. гетьман звернувся через емісарів із закличним універсалом підніматися на боротьбу до селян і міщан «Сіверської України»¹⁵⁸. Це остання згадка, яку нам вдалося виявити, про подібний захід українського уряду.

Не можна обійти мовчанкою унікальну відомість польського посла у Криму С.М. Яскульського, висловлену ним у листі від 30 серпня 1654 р., що Б. Хмельницький весною направив монахів у Туреччину із своїми «мандатами», щоб вони закликали «сербів, болгар, греків й інших християн до зброї проти турецького султана»¹⁵⁹.

Щоденник А.С. Радзивілла містить дуже цінну інформацію про організацію гетьманом операції по захопленню у полон польського короля. Що послужило поштовхом для її проведення? Після розгрому ворожого війська під Батогом до рук Б. Хмельницького потрапило листування М. Калиновського. Переглядаючи його, він знайшов лист Яна Казимира до польного гетьмана з вказівкою останньому подбати насамперед про ліквідацію українського правителя. У відповідь весною 1653 р. гетьман «у найглибшій таємниці» вислав кілька сотень осіб із завданням вистежити й схопити короля. І справді, коли у червні Ян Казимір вирушив до обозу війська, то ледь не потрапив до рук українських розвідників. Йому вдалося

випередити їх лише на яких-небудь півгодини і щасливо вислизнути з підготовленої задалегідь пастки¹⁶⁰. Про проведення актів диверсійного характеру у наступні роки нам, на жаль, не вдалося виявити свідчень джерел.

Таким чином, протягом 1648–1652 рр. українська розвідка відіграла важливу роль в організації повстань народних мас не лише на терені України, але й Польщі та Білорусі. Було проведено також ряд диверсій. Безперечно, їх було незрівняно більше, ніж про це йшлося, однак через брак джерельного матеріалу виявити їх автору не вдалося.

V

Ставши на шлях боротьби за козацькі права й вольності, маючи за спиною великий військовий досвід, Б. Хмельницький відразу ж приділив серйозну увагу справі організації збору відомостей про задуми й дії противника. Так, після захоплення Запорозької Січі, розпорядився уважно пильнувати за діями черкаського полковника С. Вадовського. І не дарма. Відправлена ним розвідувальна чата перейняла 5 лютого 1648 р. ворожий роз'їзд, що дозволило отримати від захоплених козаків інформацію про намагання С. Вадовського та чигиринського полковника С.М. Кричевського одержати допомогу від кодацької залози¹. Щоб не допустити цього, Б. Хмельницький 9 лютого несподівано атакував табір противника і добився перемоги.

Довідавшись про наміри М. Потоцького організувати каральну експедицію на Запоріжжя, що таїла у собі велику небезпеку для долі повстання (коронна армія мала перевагу у чисельності, озброєнні та військовому вишколі), гетьман вирішив будь-що уникнути воєнних дій. З цією метою звернувся з листами до коронного гетьмана, пояснюючи причини козацького виступу й виражаючи готовність мирним шляхом врегулювати конфлікт. Одночасно звільнив захоплених у полон жовнірів². С. Величко одним з перших помітив, що у такий спосіб український гетьман намагався приспати пильність поляків: «Але ті листи писав Хмельницький не тому, що міг щось учинити чи зашкодити Чаплинському (було то неможливо), але тому, що хотів якось завести й обдурити поляків і стримати

та відволікти їхні військові приготування для відсічі собі. Цей задум Хмельницького здійснився...»³. Одночасно було пущено поголос серед повстанців, наче «мають виправити до короля й усього сенату послів, щоб прохати від усього Запорозького війська й народу малоросійського потвердити стародавні свої вольності й права і вгамувати польських панів та їхніх дозорців, які живуть на Україні й утискають та чинять біди малоросіянам»⁴. Ця тактика принесла успіх – на деякий час було відвернуто небезпеку проведення походу на Січ.

Тим не менш, помітивши непоступливість Б. Хмельницького та його соратників у найважливіших питаннях та їх прагнення домогтися автономії для козацького регіону, М. Потоцький з кінця березня пришвидшує військові приготування. Маючи у розпорядженні близько 15 тис. жовнірів (включаючи 6 тис. реєстрових козаків), вирішив завдати комбінованого удару по табору повстанців силами двох угруповань. Дніпром відправляв 4 полки реєстровиків і частину драгун (близько 4,5 тис. осіб), а сухоходом – 2 полки реєстровиків і жовнірів під проводом С. Потоцького (близько 5–5,5 тис. осіб), які мали об'єднатися у районі Січі (на Микитиному Розі), щоб знищити «центр повстання з його опорними пунктами на островах»⁵.

Б. Хмельницький, маючи у розпорядженні близько 4–5 тис. козаків і 4–5 тис. татар, котрі на чолі з перекопським беєм Тугай-беєм прибули йому на допомогу, спромігся вчасно одержати відомості про цей задум коронного гетьмана, (за свідченням аноніма з Черкас від 6 травня, гетьману «швидко повідомили», що йдуть його здобувати «суходом і водою»⁶), що зіграло надзвичайно важливу роль для подальшого успішного розвитку воєнної кампанії української армії. На думку І. Стороженка, український розвідник, рухаючись верховими кінями з швидкістю 100–120 км на добу, прибув на Січ у кінці

дня 26 квітня й повідомив про початок наступу противника⁷. Не виключаємо, що відомості про нього були запозичені і з інших джерел. Так, за даними С. Величка, гетьман «наказав суворо й пильно сторожувати шлях, який лежить від Чигирини й Переволочної до Січі, і брати під сторожу та тримати невідпущно до його, Хмельницького, указу всіх тих, хто мав простувати з Січі в міста». Внаслідок цього було затримано десяток підозрілих осіб, і від їх оповідей Б. Хмельницький дізнався про пересування польського війська⁸. Самовидець також відзначив той факт, що він залишив стоянку, «узавши відомість о наступленню войск коронних, не ожидаючи на Запороже приходу їх...»⁹. Є свідчення подібного змісту і з польської сторони. У листі анонімного автора від 6 травня з Черкас читаємо, що гетьман, одержавши відомість, що «проти нього виступили водою і сушею», «сміливо пішов у волость»¹⁰. Отже, можемо констатувати – вихід його із Запоріжжя був не авантюрою, а зумовлювався тверезим аналізом одержаної інформації про час і напрямок виступу польських підрозділів.

Ймовірно, що у ніч з 26 на 27 квітня українсько-кримське військо залишило Січ й подалося Микитинським шляхом назустріч полякам, долаючи щодоби не менше 40 км. При цьому, на відміну від С. Потоцького, котрий 29 квітня зупинився біля р. Жовті Води, гетьман приділив велику увагу збору розвідувальної інформації про пересування противника. З цією метою розсилалися розвідувальні чати з татар і козаків. Саме вони вчасно виявили появу ворога, раптово атакували роз'їзд А. Душинського, завдали йому поразки й переслідували до самого табору. Несподівано з'явившись біля нього, захопили «бокові» чати жовнірів. У цей же час залишена військовим комісаром Я. Шемберком біля Княжих Байраків варта (близько 30 вояків) перейшла на бік Б. Хмельницького і повідомила дані про

становище у польському обозі¹¹. 30 квітня українці розпочали штурм польських позицій, захопити які не вдалося. Боротьба набрала затяжного характеру.

З першого ж дня боїв Б. Хмельницького серйозно турбувала небезпека підходу жовнірів М. Потоцького, поява яких могла докорінним чином вплинути на їх перебіг. Тому вирішив дезінформувати коронного гетьмана щодо чисельності татар, слушно сподіваючись, що, отримавши дані про їх велику кількість, польське командування не наважиться виступити на допомогу обложеним. З цією метою організував «повернення» до польського обозу одного з реєстрових козаків, котрий повинен був належним чином інформувати М. Потоцького. Посланий разом з 50 татарами у район Чигирин, він непомітно залишив їх, пробрався до Чигирин, а звідти 4 травня прибув до великого коронного гетьмана й «дав реляцію», у якій повідомив, що, по-перше, чисельність татар становить 50 тис. осіб і, по-друге, обложені жовніри успішно відбивають приступи ворогів¹². Як промовляють джерела, польське командування повірило їй, тому не виступило негайно на допомогу С. Потоцькому, а вирішило зачекати на підхід магнатських корогв, котрі не дуже поспішали до обозу¹³.

Так було втрачено ним дорогоцінний час для виступу. А 12 травня надійшла звістка про повстання 4 полків реєстровиків (що пливли Дніпром), котрі подалися до Б. Хмельницького. Стало ясно, як писав полковник К. Корицький сандомирському воєводі князеві В. Д. Заславському, що коли вони об'єднаються, то «наші проти них не втримаються і всі загинуть з сином й.м.п. краківського, який (вже тепер) може співати заупокійну»¹⁴. Розгубленість польського керівництва посилювалася відсутністю (внаслідок вжитих Б. Хмельницьким заходів) точних даних про сили противника, зокрема та-

тар. Побоюючись можливості повторення Цецорської трагедії (восени 1620 р. польське військо було розгромлене у Молдавії під Цецорою турецько-татарською армією¹⁵), М. Потоцький, повіривши у багаточисельність татарської орди, вагався, не наважувався повести полки під Жовті Води. Проти цього походу висловлювалася і більшість офіцерів. Врешті-решт вирішив відійти під Черкаси, де, ймовірно, сподівався об'єднатися з силами І. Вишневецького та інших магнатів¹⁶. І, очевидно, 14 травня польські підрозділи повернули назад, прирікаючи таким чином на загибель обложених жовнірів. Маємо підстави стверджувати, що вчасно проведена дезінформація ворожого командування у комбінації із діями по збереженню у таємниці даних про чисельність українсько-кримського війська відіграли серйозну роль у здобутті першої у розвитку Національної революції перемоги під Жовтими Водами.

Розгромивши ворога, гетьман вирішив, не гаючи часу, завдати удару по армії М. Потоцького, щоб не дозволити йому відійти у центральні райони України. Тому не виключено, що вже 17–18 травня вирушив у дорогу. Попереду рухався розвідувальний загін, який вислав роз'їзди на глибину до 6 км¹⁷, що дозволяло вчасно помічати ворожі роз'їзди й уникати зустрічей з ними. Одночасно вдавалося отримувати точні відомості про місце перебування кварцяного війська. Тим часом коронний гетьман, маючи уже 13–15 тис. жовнірів, дізнавшись 18 травня про Жовтоводську катастрофу сина, 22 травня зупинився табором за Корсуном під фільварками на березі Росі. Щоб затримати противника до підходу основних сил (рухалися разом з табором), Б. Хмельницький послав наперед частину татар і полк черкаського полковника М. Кривоноса. Останній направив диверсійний загін у тил ворожого обозу з наказом відігнати від нього коней. Увечері 24 травня він раптово тут

з'явився, і лише внаслідок випадковості (коней чомусь не вигнали на пасовище) козаки не виконали свого завдання¹⁸.

Наступного дня під Корсунь підійшло українсько-кримське військо. Тепер уже гетьман вирішив добитися відступу польського табору у напрямку Богуслава, щоб атакувати противника на марші. Знаючи з власного досвіду й донесень розвідників, що на цьому шляху не обминули урочища Горохова Діброва (Крута Балка)¹⁹, задумав організувати тут пастку. Щоб підштовхнути польське командування до прийняття відповідного рішення, слід було створити враження про власну підготовку штурму його позицій. З цією метою протягом 25 травня проводилося активне маневрування українськими і татарськими підрозділами; окремі з них наближалися до ворожого табору, «приглядаючись до війська», й зводили з жовнірами герці; у районі Стеблева почали перегороджувати Рось, внаслідок чого вода «дуже впала», що особливо занепокоїло М. Потоцького і М. Калиновського, бо з цього боку табір не мав міцних укріплень²⁰.

Звертає увагу на себе також факт дезінформації польських гетьманів захопленням під вечір козаком-бутом (перекладачем). Потрапивши до полону разом з 9 татарами, він був підданий особливо лютим тортурам, на яких мужньо стверджував, що є 47 тис. татар і 7 тис. козаків, а сьогодні до них приєдналося ще понад 15 тис. українців. Згадав також про наближення хана Іслам-Гірея з ордою²¹. Невідомо, як справедливо зауважує у літописі Е. Граб'янка, чи він був підмовлений для цього самим Б. Хмельницьким, чи вчинив так, «будучи від природи кмітливим та хитрим...»²². Польський історик другої половини XVII ст. С. Твардовський стверджував, що цей козак був навмисне підісланий і своїми визнаннями навів страх на присутніх²³. Так чи інакше, але ця інформація справді сприяла посиленню невпевненості у власних силах серед воєначальників і офі-

церів, тому зібрана військова нарада вирішила відступати під захистом табору²⁴.

Польському командуванню не вдалося зберегти у таємниці дане рішення, і чимало жовнірів уночі вже знали, що мають відходити до Богуслава. Досить швидко довідався про це від розвідників, котрі перебували у таборі, і Б. Хмельницький. Підтвердив цю звістку і захоплений у полон жовнір²⁵. Після цього було негайно відправлено М. Кривоноса з полком і 10 гарматами до Горохової Діброви з наказом перекопати ровами шлях і навколишні долини, зробити з дерев завали, підготувати шанці й розташувати у них гармати і стрільців²⁶. Документальні джерела не підтверджують поширеної в історичній літературі думки, нібито польську армію в цю пастку завів козак-провідник (за даними «Короткого літопису» – С. Зарудний, а за свідченням М. Костомарова – М. Галаган²⁷). Насправді в провідникові не було потреби, бо серед жовнірів і офіцерів знаходилося чимало таких, які добре знали шлях від Корсуня до Богуслава. Це по-перше; по-друге, М. Потоцький не був таким легковірним, щоб після переходу реєстрових козаків на бік повстанців дозволити собі довірити долю армії одному з них. Виходячи з цього, схиляюся до думки, що історія з козаком-провідником є легендою, котра виникла у другій половині XVII ст. й потрапила до українських літописів і польських історико-публіцистичних творів. В її основу міг лягти факт про згадуваного вище козака-бута, свідчення якого вплинули на прийняття військовою нарадою рішення про відступ до Богуслава. Відомо, що 26 травня під час просування польська армія потрапила у підготовлену пастку й зазнала нищівної поразки.

Пішовши у першій половині червня на припинення наступальних дій і переговори з Варшавою, гетьман приділив

велику увагу не лише організації повстань селян і міщан, але й збору розвідувальної інформації про військові заходи польського уряду, за переміщеннями військових сил. Не можна не погодитися із зауваженням С. Величка, що він «приглядався неоспалим своїм серцем до лядської поведінки та до їхніх переміщень. Ці звістки він діставав від своїх зичливих приятелів та братів по греко-руській релігії, а також від шпигунів, яких спеціально посилав, щоб розвідували про всі лядські ради й замисли»²⁸. Було направлено десятки розвідників у різні райони України, Польщі й Литви, котрі мали пильнувати за діями ворога. У середині липня Г. Жолкевський повідомив з Дубна канцлеру, що з ради (очевидно під Білою Церквою) Б. Хмельницький відразу ж «розіслав шпигунів» з наказом спостерігати, «яка наша готовність, приглядатися, де які війська мають збиратися і повідомляти йому»²⁹.

Гадаємо, що власне з цього часу розпочалося організаційне оформлення системи збору відомостей українською розвідкою, становлення її структур. Натяки на це знаходимо у визнаннях Я. Кончевського, котрий підкреслював той факт, що «Хмельницький знає про все». Він же повідомив про одержання відповідних інструкцій (щодо способу дій) від Тарасенка (Тарасовича); існування серед православного духовенства налагодженої системи обміну інформацією, що надсилалася до Києва та козаків (ймовірно гетьмана); наявність конспіративних помешкань; розпізнавальних знаків; тайнопису; мережі таємних агентів, котрі діяли у населених пунктах. Звертає увагу на себе його повідомлення про розіслання розвідників у різні райони Речі Посполитої: «Ф. Островський з Туховським пішли в один бік, Косинський – до Бродів, а я з Іваном з Острога пішли на Волинь і Покуття»³⁰. Одночасно з Я. Кончевським поляками було схоплено ще одного з розвідників. За

його свідченнями, діяло троє «шпигів, котрі з листами ходять, жебрачать, з довгим волоссям, із запущеними бородами, оглядають фортеці і замки у Польщі»³¹.

Велику увагу збору інформації приділив влітку 1648 р. М. Кривоніс, що дозволяло йому мати точні відомості про місцеперебування і сили противника. Наприклад, після захоплення 22 червня Тульчина, він мав намір продовжувати наступ у напрямку Шаргорода з подальшим виходом до Бара. У зв'язку з цим у даний регіон на глибину до 60–70 км розіслав розвідувальні чати, які склалися з досвідчених вояків³². Вчасно одержав відомості і про зосередження підрозділів українських і польських магнатів, а також королівської гвардії під Старокостянтиновом, які сприяли здобуттю перемоги над ворогом. Вдавався наказний гетьман і до практики засилання розвідників у глибокий тил противника, зокрема, деякі з них зуміли проникнути в околиці Львова та Кракова³³.

Є дані, що нашттовхують на думку про організацію ним акцій, спрямованих на дезінформацію польського командування. Так, під час боїв під Старокостянтиновом 27 липня до полону потрапив сотник Полуян. На тортурах він повідомив, що кілька днів тому надійшов лист від Б. Хмельницького, в якому гетьман наказував затримати вороже військо до його підходу³⁴. Аналіз джерел свідчить, що гетьман у цей час не міг відправити подібного розпорядження, оскільки очікував на повернення посольства з Варшави й не завершив мобілізації армії. Тому, без сумніву, ці дані Полуяна становили собою не що інше, як звичайну дезінформацію. Тим не менш, стурбований нею І. Вишневецький скликав військову нараду, яка, зваживши всі «за» і «проти», дійшла висновку про необхідність відступу, бо «Хмельницького подолати не зможемо»³⁵. Невдовзі після неї до рук жовнірів потрапляє новий «язик»,

котрий стверджував, що козаки заходять «нам у тил, з лісу» для затримки «до прибуття Хмельницького»³⁶. Ранком наступного дня польський обоз вирушив до Кульчина. Постає запитання, що це – випадковість? Гадаємо, що ні. Занадто вже цілеспрямованим видається зміст їх визнань, щоб бути простим збігом обставин.

Успішно розв'язували питання організації розвідувальної служби й інші полковники. Так, анонімний автор, описуючи у першій половині серпня дії українських підрозділів у північних районах України і південних Білорусі, зазначив: «Козаки притримуються воєнних звичаїв і в несенні варті, і в устрої». Він же констатував: «Вся Русь повідомляє їм необхідні відомості...»³⁷. Інший анонім звертав увагу на той факт, що козацькі старшини розсилають «своїх шпигунів... на розвідку... Ми ж схоплюємо їх, а той, якого зловили сьогодні, різне говорить»³⁸.

Одержувана Б. Хмельницьким інформація дозволяла йому вже влітку 1648 р. вчасно не лише вносити корективи у розробку військових планів, але й розгадувати потаємні наміри польських дипломатів. Наприклад, у листі до А. Кисіля від 27 червня підкреслював, що «до нас доходять чутки, що деякі їх м-ті пани сенатори під Луцьком військо збирають, щоб знову проти нас воювати, і ми мимоволі мусимо думати про те, як зберегти своє життя». При цьому застерігав брацлавського воєводу: «Прошу в. м-ть словами і обіцянками своїми нас не обманути», бо «коли тепер що станеться, то це тягарем ляже на душу в. м-ті»³⁹. А. Кисіль все ж зайняв дворушницьку позицію у взаєминах з гетьманом, це відразу ж стало йому відомо від одного з агентів, і під час переговорів з посланцями воєводи гетьман не приховував свого обурення цією поведінкою голови польської комісії⁴⁰.

Коли ж у другій половині серпня стало очевидним відновлення у найближчий час воєнних дій, гетьман розпочав пошук вигідного для розташування табору місця, рельєф якого дозволив би звести нанівець переваги польської кінноти. Розвідники виявили його на південному сході від Старокостянтинова поблизу м. Пилявці на берегах повільної р. Ікви (Пилявки). І на початку вересня підрозділи 100–110 тисячної української армії, зайнявши тут рівнину, залишили полякам пагорби та долини. Основні сили розташувалися на правому боці річки, а на протилежному – полки М. Кривоноса. Їх з'єднувала вузька гребля, яку зміцнили укріпленнями з гарматами та шанцями⁴¹.

Маючи вигідну позицію, гетьманові будь-що потрібно було заманити сюди 80–90 тисячне вороже військо, яке перебувало неподалік Чолганського Каменя (Теофіполя). І в реалізації цього задуму велика роль відводилася діям розвідувальних роз'їздів та заходами по дезінформації польського командування. За визнанням анонімного автора, Б. Хмельницький «мав на нас пильних шпигунів»⁴². Насамперед він вирішив сформувати у регіментарів (В.Д. Заславський, М. Остророг та О. Конєєцпольський) переконання про існування в нього наміру оволодіти Старокостянтиновом й укріпитися у цьому досить вигідному для оборони місці. З цією метою кількатисячний роз'їзд під проводом, очевидно, полковника Д. Нечая займає це місто, а також Красилів. Правда, через кілька днів українська залога з Красилова відійшла до Старокостянтинова, де почалися роботи по зміцненню його обороноздатності⁴³. 12 вересня до польського обозу було приведено 6 полонених українців, котрі «одностайно стверджували, що Хмельницький хоче підійти з військом до Костянтинова і захищати переправу під Росолівцями»⁴⁴.

Щоб випередити українського гетьмана, польське командування 13 вересня повело армію до Старокостянтинова. Наступного дня близько 5 тис. жовнірів, очолюваних О. Конецпольським і М. Остророгом, поспішили зайняти єдину переправу через р. Случ, яка, на їх подив, виявилася вільною, а увечері відбувся бій під стінами Старокостянтинова. Вночі, згідно із задумом Б. Хмельницького, Д. Нечай, залишивши у місті чимало агентів, відвів залогу і частину міщан до табору⁴⁵. Дізнавшись про це, регіментарі не приховували радості. За словами М. Остророга, козакам «упав у вічі такий страх, що вночі втекли з такої міцної фортеці, біля якої напевне були б забавки, втратили б дуже багато часу і крові, коли б ворог захотів захищатися»⁴⁶.

Зайнявши місто, польське командування після гарячих дискусій 16 вересня дійшло висновку про доцільність продовження походу до Пилявець. Мабуть, випадково довідавшись про це, двоє захоплених до полону українців зуміли за допомогою товаришів втекти з-під варти. Ця відчайдушно смілива акція була здійснена о 4 год. ранку 17 вересня, коли їх вели «до збройної частини для звичайного допиту». За визнанням анонімного автора «Табірного щоденника», було «підстроєно так, що наче розпочала наступ група ворожих вершників; вчинився галас, кат та інквизитори (кинулися) навіткача, охорона за ними. Другий полонений звільнив того, котрий був прив'язаний до гаків, і обидва втекти. (Лише) тоді вдарили у барабани й засурмили»⁴⁷.

З метою спонукання регіментарів до швидкого залишення позицій під Старокостянтиновом Б. Хмельницький направив туди на світанку 17 вересня сильний розвідувальний роз'їзд (очолюваний М. Кривоносом і П. Головацьким), ймовірно, із завданням після зіткнення з противником відступити до

обозу. Справді, в одній з долин він зустрівся з польським роз'їздом під проводом М. Зацвіліховського та С. Калинського й після кровопролитної сутички (під час якої було поранено М. Кривоноса) відійшов назад⁴⁸. Добившись успіху й отримавши від полонених українців про «легковаження» Б. Хмельницьким поляків⁴⁹, воєначальники утвердилися у правоті прийнятого рішення й 19 вересня стали табором на пагорбах і болотистих долинах у 4–5 км від українського війська⁵⁰. Задум Б. Хмельницького був реалізований.

21 вересня розпочалася битва. Наступного дня гетьман отримав вісті про наближення 4–5 тис. буджацьких татар, очолюваних Аутимір-мурзою та Аджамет-мурзою⁵¹. І в нього відразу ж виник план скористатися ними для введення в оману ворожого командування. У війську навмисне розпускається чутка, що підходить Кримська орда. А вже з обіду до рук жовнірів потрапляє священник, котрий на тортурах повідомив про те, що на допомогу українцям поспішає кілька десятків тисяч татар⁵². Найвірогідніше цей мужній українець свідомо пішов на смерть, що не було таємницею для найбільш проникливих представників польської шляхти. Один з них зауважував, що «упійманий піп міг навмисне вдавати, що татари йдуть на допомогу козакам»⁵³. Це повідомлення серйозно стурбувало регіментарів.

Тим часом Б. Хмельницький, щоб підтвердити «правдивість» свідчень засланого розвідника, організував пізнього вечора надзвичайно урочисту зустріч (під залпи гармат і самопалів) татарським чамбулам. Захоплені опівночі «язики» підтвердили: надійшла орда. Серед офіцерів і жовнірів поповзли чутки про її чисельність у 30 тис. осіб⁵⁴, що породжувало атмосферу непевності у власних силах, розгубленості. Готуючись до бою, український гетьман, за даними С. Твардовського,

вирішив переодягнути частину козаків «по-татарськи», щоб «напустити нам страху в очі»⁵⁵. Дійсно, ця невелика хитрість зіграла свою позитивну роль у здобутті перемоги 23 вересня, звістка про яку приголомшила Варшаву. Королева, рвучи на собі волосся, розпорядилася пакувати речі й готуватися до від'їзду до Торуня. Лише з великими труднощами канцлеру Є. Оссолінському вдалося заспокоїти її і переконати в необхідності залишитися у столиці⁵⁶.

Маємо кілька скупих свідчень про діяльність розвідників восени 1648 р. Так, є згадка, що після Пилявецької перемоги гетьман «направив своїх людей під Замостя»⁵⁷. З листа С. Кушевича від 4 жовтня довідуємося, що під час обрання 29 вересня у львівському францисканському костьолі І. Вишневецького регіментарем польського війська, «хтось пізнавши шпигуна-русина», котрого відразу ж порубали на шматки. Було схоплено також розвідницю, «чоловік якої (так вказано в доносі) поїхав до Хмельницького; завтра її віддадуть на допити»⁵⁸. Як уже згадувалося, перебуваючи під Львовом, гетьман прийняв розвідника, який повернувся з польської столиці й приніс важливі відомості про «незгоду велику між станами Корони»⁵⁹.

Під час переговорів у лютому 1649 р. з польською комісією у Переяславі на бік українців перейшло кілька осіб, котрі передали гетьману цінні відомості політичного змісту. За визнанням львівського підкоморія В. Мясковського (який був її членом), «особливо погано, що у Переяславі (перейшли до козаків) особистий писар п. воєводи, якийсь Соболь, людина немолода, котрий знає справи і стан Речі Посполитої, якого Хмельницький охоче залишив у себе... і якийсь Ярмолевич, литвин, поїхав до Хмельницького і став юдою, а ми не стереглися його на нарадах»⁶⁰. Весною було розіслано чимало

емісарів у різні райони Речі Посполитої для збору інформації. Вочевидь на цей час уже вдалося налагодити її постійне надходження з Варшави і Вільно. Наприкінці травня посланець А. Кисля, повернувшись з Чигирини, констатував: «Все знає (гетьман – В. С), що робиться у Польщі, завжди має відомості»⁶¹. Наявність необхідної інформації дозволила Б. Хмельницькому розробити план комбінованого наступу на Річ Посполиту влітку 1649 р.: сам з основними силами мав завдати удару по польській армії й прямувати до Варшави, а наказний гетьман І. Голота, розгромивши литовців й зайнявши Вільно, мав об'єднатися з ним на Віслі⁶².

Велику увагу збору розвідувальної інформації приділяли порубіжні полковники. Наприклад, брацлавський полковник Д. Нечай у листах від 22 березня 1649 р. до С. Лянцкоронського і П. Потоцького відзначав, що йому відомі їх наміри розпочати наступ у напрямку Бар – Брацлав⁶³. На початку травня було схоплено українського розвідника, переодягнутого на священика, котрий мав при собі листи від полковника Нестеренка (очевидно, це помилка, вірогідніше – Д. Нечая) до мешканців Меджибожа, де повідомлялося, що 6 червня він на чолі двох полків вирушить до міста⁶⁴.

Особливо цікавили Б. Хмельницького дані про місцезнаходження польського війська, його чисельність, плани командування тощо. Тому не випадково на початку червня було схоплено кількох українських агентів у Самборі⁶⁵. На початку серпня з Королівського обозу повідомляли, що Б. Хмельницький «виглядає» Яна Казимира, бо «знає все, що в нас діється; а слід розуміти, чи не має якого побратима при боці володаря»⁶⁶. Нам не відомо яким чином, однак він наприкінці червня уже точно знав про задум ворожого командування завдати силами литовської армії удару у

напрямку Києва з подальшим виходом у тил українцям. Вірогідніше всього отримав інформацію від агентів, котрі діяли на теренах Білорусі. З обозу литовського гетьмана Я. Радзивілла 7 липня повідомляли про міщан з Могилева, котрі «з козаками через киян мають своє порозуміння, торгують з ними, а під цим виглядом відомості й перестороги про все, що у нас діється, постійно їм передають (виділено мною – В.С.), а на остаток і порох їм дають»⁶⁷. Тому, не гаючи часу, наприкінці червня – початку липня направив у Білорусію київського полковника С.М. Кричевського з наказом будь-що зірвати його. Джерела свідчать, що справді у першій половині липня Я. Радзивілл одержав розпорядження Яна Казимира та польного гетьмана А. Фірлея наступати на Київ⁶⁸. Відчайдушна атака литовських позицій під Лоевом 31 липня С.М. Кричевським, незважаючи на поразку українців, настільки обезкровила противника, що литовський гетьман змушений був відмовитися від виконання наказу короля й не наважився наступати на Україну⁶⁹.

Вчасно одержувана інформація дозволяла Б. Хмельницькому діяти швидко й рішуче. Так, дізнавшись 9 липня від полонених жовнірів про не зовсім вдале розташування польського табору під Збаражем, він вирішив разом з ханом раптово атакувати його силами однієї кінноти. Залишивши обоз, у ніч на 10 липня українсько-кримська кіннота вирушила з-під Чолганського Каменя і ранком наступного дня несподівано для противника з'явилася під Збаражем, що дозволило захопити 4–6 тис. слуг⁷⁰. Вдалося українському командуванню впровадити агентів і до лав обложеного відтепер польського війська. Про це збереглося кілька свідчень автора «Щоденника облоги Збаража». Зокрема, близько середини липня до Б. Хмельницького таємно приїжджав «хтось молодий», котрий після зус-

трічі з ним повернувся до обозу⁷¹. Після 10 серпня на польську сторону перейшов один з «хлопів», який вдавав, що втік від татар. Дізнавшись про підготування регіментарями вилазки ранком 17 серпня, вирішив повернутися назад. Оскільки вал виявився дуже широким, розвідник, повністю роздягнувшись, зробив спробу перестрибнути його. Проте цілком випадково у цьому місці у рові сидів у засідці німецький жовнір, який під час стрибка схопив розвідника за ногу. Той почав кликати на допомогу, але німці почали по ньому стріляти, і він загинув. Все ж вилазку поляки перенесли на обідній час. А перед її початком двоє розвідників спромоглися пробратися до своїх і повідомити про майбутній напад. Тому польське командування вирішило відмовитися від його проведення⁷². Подібна ситуація повторилася ранком 19 серпня, коли воно знову відмовилося від реалізації запланованої операції, бо до українців перейшло двоє драгунів з полку Я. Розражевського й попередили про неї. Не випадково згадуваний автор щоденника підкреслював той факт, що «велику шкоду нам чинять перебіжчики, які кожного дня до них переходять і повідомляють, що у нас діється, які приймаються рішення, які слабкі місця...»⁷³. Безперечно, не всі вони були розвідниками, але і їх серед них було немало.

Звертає увагу на себе висока ефективність функціонування розгалуженої мережі українських розвідників, що дозволила гетьманові уважно пильнувати за просуванням створеної королем армії, що поспішала на допомогу жовнірам, обложеним у Збаражі. Уже 12 липня ксьондз Сінецький остеріг короля (який прибув до Замостя), що козаки мають по багатьох селах і шляхах вивідувачів⁷⁴. На початку серпня Б. Хмельницький та Іслам-Гірей від розвідувальних чат і захоплених «язиків» довідалися про наближення війська Яна Казимира й точно визначили подальший маршрут його просування⁷⁵. Відповідна

інформація надходила і від агентів. Є згадка у джерелах, що у польському таборі під Білим Каменем було схоплено трьох з них, серед яких двоє виявилися циганами⁷⁶. Міщани і селяни околиць Зборова взяли на себе важке завдання спостереження за ворогом у даному районі. Саме вони допомогли гетьману надійно заховати десятки тисяч українців і татар у лісах поблизу Озерної і Млинівців⁷⁷. Втілення у життя прийнятого ним сміливого плану атаки противника на марші значною мірою залежало від одержування правдивих відомостей про нього. У зв'язку з чим було розроблено систему передачі та вчасного надходження до ставки гетьмана умовних сигналів про пересування поляків⁷⁸. Тому, безперечно, не можна не відзначити важливої ролі прекрасно поставленої розвідувальної служби у здобутті перемоги під Зборовом.

Вдавалося українське командування під час Збарасько-Зборівської кампанії і до проведення заходів дезінформаційного характеру. Правда, з джерел важко в'яснити, у яких випадках захоплені у полон українці навмисне подавали фальшиві дані з власної ініціативи, керуючись почуттям патріотизму, а коли як розвідники діяли згідно з одержаними інструкціями. Так чи інакше, але маємо однастайні скарги польських офіцерів, що від них неможливо було добитися правдивих свідчень. Як зауважував підचाший коронний М. Остророг у листі до короля на початку липня, «дуже важко (знайти) шпигунів між цією Руссю; бо то всі зрадники. А якщо дістанеш язика, то хоч би його спалив, правди не розкаже»⁷⁹. Подібну думку у цей час висловив також А. Фірлей: «А у в'язнів, а ні добрими заходами, а ні жорстокими муками допитатися (правди) не можливо»⁸⁰. Цитований раніше автор «Експедиції» теж звертав увагу на той факт, що від селян «і полонених жодного зізнання неможливо було вирвати»⁸¹. Тому не випадково у листуванні шляхтичів – учасників походу Яна

Казимира під Зборів часто-густо знаходимо нарікання на відсутність достовірних даних про українсько-кримське військо⁸².

Наведемо кілька прикладів позитивних наслідків дезінформації противника. Так, у другій половині червня під час боротьби з полками Д. Нечая під Меджибожем, С. Лянцкоронський, отримавши від схоплених «язиків» вісті про підхід на допомогу брацлавському полковникові Б. Хмельницького, наказав корогвам відступити до табору під Старокостянтиновом⁸³. Відомо також, що свідчення близько 25 червня полоненого українця викликало страшену паніку (навіть сильнішу за Пилявецьку) у польському обозі, й регіментарі поспішили відвести жовнірів до Збаража⁸⁴. Безперечно дезінформацією були свідчення 5-ти козаків, захоплених під Ляхівцями до полону на початку липня, що «Хміль рушив з місця, бо орди не має і мати не може, ледве є 4 тисячі» й відправив війська, які надходили, назад «до України»⁸⁵. Нею виявилися й визнання 27 липня полоненого козака, наче при Б. Хмельницькому перебуває небагато «хлопства та козаків»⁸⁶. Для введення в оману польського командування під Збаражем, гетьман, знявшись вночі з 13 на 14 серпня з частиною війська з позицій, залишив замість себе обозного І. Чарноту, котрий повинен був імітувати його присутність у таборі⁸⁷. Слід віддати належне й татарину, котрий, потрапивши 13 серпня до ворожих рук і, будучи представлений королю, під час допиту обманув польське командування щодо можливості появи під Зборовом Б. Хмельницького та Іслам-Гірея⁸⁸. Вдалося київському полковникові С.М. Кричевському на білоруському театрі дій напередодні Лоївської битви за допомогою розвідників-смертників дезінформувати Я. Радзивілла щодо напрямку свого наступу⁸⁹.

Аналіз джерел дає підстави стверджувати, що одержана розвідувальна інформація дозволила українському урядові запобігти

раптовому удару польської армії у тил українцям влітку 1650 р. Починаючи з весни (після повернення М. Потоцького з кримського полону), гетьман уважно пильнував за її зосередженням в околицях Кам'янця-Подільського. І вже 11 квітня у листі до П. Потоцького застеріг не порушувати укладеного Зборівського договору: «У нас ходять чутки, нібито й.м.пан краківський вважає нас винуватцями всього того, що сталося, і ми дивуємося, звідкіля до нас така неласка...»⁹⁰. Коли ж у першій половині серпня гетьман одержав відомості про зібрання польських полків на Орининському полі, то у присутності волоського посла та гінців від О. Конєцпольського гнівно заявив: «Ну, коли так, стривайте ж, ляхи. Стривай же, пане гетьмане. Тепер вже не буде Потоцький, а буде Конєць Польський. Ой ляхи, ляхи, хитрістю й неправдою зі мною йдете!»⁹¹.

Зауважу, що ці відомості Б. Хмельницький блискуче використав як привід для відмови від участі у поході проти Московії, чого настирливо домагався Іслам-Гірей. За словами А. Кисіля, «не бажаючи показати, що йому не хочеться йти на Москву, відправив посла до кримського хана з тим, що ще не має від нас безпеки в дома, що збирається польське військо, а так як не має ворогів, то не на кого іншого, як лише на них. Просив, щоб хан затримався...»⁹². Тому останній згодом дорікав Яну Казиміру за недоречні дії М. Потоцького, що Хмельницький уже готовий був «сісти на коня» для походу на московські землі та відмовився від цього через загрозу нападу з боку поляків⁹³.

За визнанням короля, зробленим у листі від 3 жовтня до Я. Радзивілла, в серпні М. Потоцький (котрий мав у розпорядженні близько 15–20 тис. жовнірів) отримав таємний наказ завдати удару в тил української армії, якщо вона вчинить похід у Молдавію⁹⁴. Саме така ситуація почала складатися

наприкінці серпня, коли калга-султан Крим-Гірей почав наполягати на її участі у молдавському поході. Уникнувши війни з Московією, гетьман не мав підстав вдруге відмовитися від пропозицій щодо підтримки військових планів Криму. Як повідомляв він у середині вересня А. Кисілю, «тут же відправив до нього (послів), щоб він і Молдавію залишив у спокої. Але не міг відмовити його від задуманого жодним чином... Ми йдемо лише для підмоги орді»⁹⁵.

Українські полки вирушили до Молдавії. Розвідники М. Потоцького донесли йому, що «на нас в Україні не чекають»⁹⁶. Здавалося, що вже нічого не зможе запобігти польському вторгненню, оскільки коронна армія зайняла вихідні позиції для наступу під стінами Кам'янця-Подільського⁹⁷. Проте, завдяки чудово організованій розвідці, Б. Хмельницький вчасно дізнався про підступний задум варшавського двору. У листі до київського воєводи (ним з весни 1649 р. уже став А. Кисіль) від 5 вересня він недвозначно натякав, що коронний гетьман «напевне задумав, **про що ми добре проінформовані** (виділено мною – В. С), розгромити нас, використовуючи нашу непідготовленість у цей час. Що ж, нехай спробує, якщо на те Божа воля, нехай!»⁹⁸. Гетьман просувався з військом надзвичайно обережно, а порубіжним полковникам наказав спостерігати за ворогом. Один з них, полковник А. Хмелецький, отримав розпорядження мати «пильне око на полки ляцькі» й негайно повідомляти «про все, де будуть перебувати»⁹⁹. Сам же, залишивши на лівому боці Дністра полки М. Криси та І. Шангірея, переправився через річку й зупинився табором у вигідному як для оборони, так і контратаки місці. Внаслідок чого М. Потоцький змушений був відмовитися від нападу на козацьку Україну¹⁰⁰. Ці дії українського володаря викликали мимовільне захоплення у Яна Казиміра, котрий повідомляв

литовському гетьманові, що ворог «як у задумах своїх потаємний, так і в їх виконанні скорий, випередив своєю швидкістю всі перестороги (В. Лупула – молдавського воєводи – В. С.) і того, що мав у замірі, домігся»¹⁰¹.

Розвідка наприкінці 1650 р. діяла настільки ефективно, що її дані дозволяли гетьманській канцелярії складати звіти засідань не лише сейму, але й таємної королівської ради¹⁰². Польський посол Воронич після розмов з гетьманом виніс враження, що він має «шпигунів всюди, у тому числі і у Варшаві»¹⁰³. С. Твардовський стверджував про їх наявність у королівських покоях¹⁰⁴. Стурбовані впливом цінної інформації, правлячі кола Речі Посполитої вжили рішучих контррозвідувальних заходів, внаслідок яких у кінці 1650 р. у Варшаві було викрито і схоплено трьох українських розвідників – В. Верещаку і братів Сечевичів. До речі, В. Верещака, котрий раніше служив в А. Кисіля, очевидно не без його рекомендації був узятий на службу камергером Яна Казимира¹⁰⁵. За одними даними, вони зізналися на тортурах, що передавали одержані відомості Б. Хмельницькому, й були ув'язнені у Мальборкському замку¹⁰⁶. За іншими – В. Верещаці, хоча у нього під час обшуку помешкання було знайдено «грамоти від Хмельницького про всякі відомості... і його Верещаки, до Хмельницького посильні чорні грамоти», все ж вдалося відвести від себе підозру і за розпорядженням Яна Казимира звільнитися з-під варті¹⁰⁷.

Безперечно, ці арешти агентів стали відчутним ударом для розвідки. Тим не менш, інформація з Варшави продовжувала надходити. Так, наприкінці березня 1651 р. Б. Хмельницький заявив посланцю Я. Радзивілла, що переговори з А. Кисілем зриваються через те, що київський воєвода «тут пише одне, а щось інакше чинить з королем»¹⁰⁸. У рукописі М. Голинського є дані, що на початку березня у польській столиці було

викрито й ув'язнено Ярмуловича, котрий працював на користь українського гетьмана¹⁰⁹. Очевидно, напередодні битви під Берестечком вдруге арештовується В. Верещака. Тепер органам влади вдалося довести наявність його таємних стосунків з Б. Хмельницьким, і мужнього розвідника було ув'язнено у Мальборку, звідки, за даними Ю. Джебжули, йому згодом вдалося втекти¹¹⁰.

У розпорядженні дослідників є окремі скупі згадки джерел про надходження до столиці козацької України важливих даних військово-політичного змісту з інших країн, зокрема Криму, Валахії, Молдавії, Трансільванії тощо. Наприкінці 1651 р. А. Кисіль сповіщав короля про одержання Б. Хмельницьким відомостей з Бахчисарая про намагання Польщі через посла Бечинського домогтися «прихильності і спрямування, за допомогою підкупу, орди проти них. З Мультян і Угорщини також його звістили, наче там набирали військо на війни для їх (козаків) знищення»¹¹¹. У лютому наступного року київський воєвода повідомляв підканцлеру про надходження гетьману попередження з Криму, «що ми про нього думаємо»¹¹².

Порубіжні полковники продовжували вчасно збирати інформацію про переміщення ворожих підрозділів. Свідченням цього є лист наказного брацлавського полковника Г. Кривенка від 17 листопада 1650 р. до С. Лянцкоронського, в якому наголошував, що жовніри «і за лінію наступивши, стації вибирають, людей грабують, козакам, братам на шим, і нереєстровим незносні кривди чинять, що нам мусить боліти, зокрема хочуть собі мати міста за лінією, тобто Морафу, Красне й інші міста там біля Подністров'я»¹¹³. Ці відомості негайно доповідалися гетьману. Спираючись на них, він поставив перед А. Кисілем вимогу відведення корогв від лінії розмежування, й київський воєвода змушений був видати відповідне розпорядження¹¹⁴.

Але польське керівництво його проігнорувало, і з кінця 1650 р. становище на українському кордоні різко загострилося. Посланець путивльських воєвод П. Литвинов, побувавши на початку січня 1651 р. у Б. Хмельницького, розповідав, що при ньому писали «до гетьмана з Умані міста полковник Богун, та з Бряславля полковник Нечай, та з Ніжина полковник же Шумейко, що польські де і литовські люди наступають на їх черкаські міста і їх, черкас, тіснять»¹¹⁵. За даними іншого джерела, в цей час гетьман послав гінців по орду, бо «Нечай пише щоденно, що вже ляхи наступають, на що Хмельницький відповів: я з військом своїм не піду до них, нехай ляхи приходять до нас, а ми будемо боронитися»¹¹⁶. Готуючись до боротьби, брацлавський полковник вдався до блокади окупованих поляками районів Поділля, розіславши по шляхах сторожові підрозділи, які нікого туди не пропускали¹¹⁷. І все ж внаслідок по-суті зрадницького вчинку сотника Р. Шпаченка, залога якого знаходилася у Ворошилівці, напад 20 лютого 1651 р. 16-18-тисячного польського війська М. Калиновського на територію Брацлавського полку виявився несподіваним для Д. Нечая. Сам полковник і основні сили полку загинули у Красному¹¹⁸.

На відміну від Д. Нечая кальницький полковник І. Богун зумів вчасно одержати відомості про плани М. Калиновського й належним чином підготуватися до зустрічі з ним. Враховуючи слабкість Вінницького замку, обрав за центр оборони монастир, оточений кількома лініями укріплень. На р. Південний Буг розпорядився зробити ополонки й приховати їх соломною із снігом, куди хотів заманити польську кінноту. Щоб приспати пильність ворога, поводив себе досить безтурботно, нібито не знаючи про наближення польських корогв. Коли 11 березня в околицях Вінниці з'явився полк С. Лянцкоронського, розвідувальний роз'їзд українців, маневруючи, почав поспішний

відступ через ріку у місці, де були приховані ополонки. Намагаючись відрізати йому шлях до міста, жовніри кинулися навпростець й потрапили у підготовлену пастку. Крига почала ламатися, й десятки жовнірів потонули, серед них і ротмістри М. Кисіль та М. Мелешко. Українці скористалися замішанням, контратакували поляків й розгромили їх¹¹⁹. Ймовірніше всього саме від агента І. Богун отримав застереження не вірити М. Калиновському, котрий, погодившись на переговори, обіцяв випустити українців із оточеного монастиря, якщо вони присягнуть на вірність королю, водночас підготувавши розправу над ними. За свідченням аноніма, хтось «з наших їх настрашив, що вас у пень (?) виріжуть ...»¹²⁰.

Під час відступу польського війська у Галичину українське командування, отримавши цінну інформацію від окремих міщан Купчинець, 12 травня атакувало його на переправі через р. Стрипу, що призвело до серйозних втрат¹²¹. Дані окремих джерел проливають світло на існування зв'язків між ним та мешканцями сіл і міст, котрі надавали допомогу у зборі розвідувальних даних про пересування польських підрозділів. Так, 20 червня С. Конєцпольський у листі до коронного гетьмана нарікав на дії селян околиць Дубно: «Про «доблесть» і «доброчливість» тутешніх селян повідомляю, що коли ми вночі зупинилися, вони підпалили фільварки у Дубно, повідомляючи про наше прибуття. Хто був підпалювачем, важко дізнатися, однак, язика стверджують, що козаки мають з селянами свої зв'язки» (підкреслено мною – В. С.)¹²².

Постійну увагу Б. Хмельницький приділяв розсиланню розвідувальних чат. Відомо з джерел, що у другій половині травня їм вдалося викрасти з польського обозу трьох жовнірів¹²³. Близько 10 червня розгромили під Бродами дві ворожі корогви й захопили у полон двох офіцерів¹²⁴. 16 червня гетьман

направив 3 тис. українців і 2 тис. татар у район Берестечка «за живим язиком»¹²⁵. 26 червня з-під Берестечка повідомляли: українські роз'їзди «чатують навколо їх табору»¹²⁶. Як вже йшлося, у першій половині 1651 р. гетьманом було проведено широкомасштабну розвідувально-диверсійну операцію, яка дозволила отримувати важливу інформацію про збір польського війська, плани його командування, напрямок просування.

За слушним зауваженням Я. Рудавського, він «розсилав шпигів по селах і містах, котрі йому доносили про всі кроки короля»¹²⁷. Справді, коли Ян Казимір 10 травня вирушив із с. П'яски до Красного Ставу, то по дорозі особисто викрив «шпиґа Хмельницького», котрим виявився німець, який раніше служив у королівській гвардії. На тортурі він зізнався, що їх відправлено кілька сотень з наказом не повертатися назад, поки на власні очі не побачать у війську Яна Казимира¹²⁸. Через кілька днів було схоплено ще двох українських розвідників, які також повідомили, що Б. Хмельницький «направив їх кілька сотень до Польщі по язика»¹²⁹. За даними рукопису М. Голинського, у травні в королівському обозі виявляли «шпиґунів Хмельницького»¹³⁰. Канівський козак Тиміш, потрапивши до полону, на запитання про перебування українських розвідників відповів, що не знає, чи є вони при королівському дворі, але до польського табору гетьман їх посилає¹³¹. На початку червня було схоплено Майделем розвідника Іваська і, оскільки командування мало відомості про перебування у таборі ще 5 «шпиґунів», його «одягнутого в грубововняний німецький одяг, водять інкогніто серед усіх, щоб упізнав інших»¹³².

Змушений внаслідок позиції Іслам-Гірея тривалий час тупцюватися у районі Тернополя – Збаража, гетьман все ж виношував плани завдання раптового удару по противнику під час його пересування. А. Мясковський в травні у листі до

галицького стольника підкреслював, що Б. Хмельницький зупинився «за дуже важкими переправами, бажаючи, щоб ми його по-курсунському чи по-пилявецькому шукали», й у такий спосіб хоче завести жовнірів у ліси, болота, на воду й переправи, а вже тоді «нас по-зборівському трактувати»¹³³. Виходячи з цього, прагнув ввести в оману польських гетьманів стосовно свого місцезнаходження, чисельності армії та планів, вдаючись не лише до частішої зміни стоянок, але й дезінформації за допомогою розвідників-смертників. У переважній більшості випадків неможливо в'ясувати, хто з-поміж захоплених жовнірами українців був спеціально підісланим розвідником. Але що впадає у вічі? Як слушно зауважував І. Свешніков, свідомо чи несвідомо вони давали малоімовірні свідчення про плани Б. Хмельницького¹³⁴, чисельність армії тощо. Внаслідок цього король та його оточення постійно отримували суперечливі дані.

Наведемо кілька прикладів. У другій половині травня десять захоплених козаків одноставно свідчили, що українське військо просувається до Володимира, щоб перестріти там коронних гетьманів¹³⁵. Наприкінці травня полонені повідомили про направлення гетьманом 1 тис. козаків і татар під Жовкву для розгрому прямуючих до польського обозу під Сокаль корогв посполитого рушення. Однак, вислані Яном Казиміром підрозділи нікого там не виявили¹³⁶. На початку червня інші «язики» розповіли про надіслання 10 тис. «добірних людей» і 2 тис. татар на чолі з І. Богуном у засідку в Топорівські ліси з наказом атакувати поляків під час переправи¹³⁷. 6 червня вісім полонених подали вкрай суперечливу інформацію щодо намірів гетьмана: одні говорили, що він розпустив чутку наче прямує до Дубно, а сам нападе на королівський обоз; другі – залишає місцерозташування через нестачу продовольства й великий голод; треті свідчили про небажання татар залишатися

при Б. Хмельницькому, бо не надходила допомога з боку хана; четверті стверджували про прибуття до українського табору 20-тисячної татарської орди¹³⁸. З 9–10 червня полонені почали повідомляти про наміри гетьмана відступити «в Україну»¹³⁹, що також було дезінформацією.

Польське командування й офіцерство вкрай непокоїла відсутність точних даних щодо задумів і дій противника. А. М'ясковський у листі від 26 червня до королевича К. Фердинанда нарікав: «Не лише протягом дня, але й години надходять різні і дуже суперечливі відомості про дії (ворога)»¹⁴⁰. У цьому відношенні вельми промовистим виглядає одкровення С. Освенціма, зроблене у «Щоденнику»: «На самих лише язиків (за яких щоденно військо дарма втомлювалося) покладаючись, із (свідчень) яких ніколи жодної правди не могли одержати (виділено мною – В. С). І це справді було немаловажною причиною для частоті зміни (прийнятих) на радах рішень. Бо коли один язик розповідав що Хмельницький іде до нас, то ми дерев'яніли, вішали носи і подумували тут боронитися від нього; якщо день-другий його не було видно і (новий) язик розповідав щось протилежне першому, то відразу ж наступала радість і бажання йти проти нього... на свідченнях язиків, хоча необґрунтованих, всі наші ради (жалкуючи коштів на шпигунів, котрі розумніші й правдивіші давали реляції про ворога) опиралися й базувалися»¹⁴¹.

Внаслідок цього до початку битви під Берестечком польське командування не спромоглося одержати більш-менш точних даних про плани Б. Хмельницького. Як визнавав 21 червня А. М'ясковський, «про задуми Хмельницького нічого достовірного невідомо. Одні очікують нападу на нас під час походу чи на переправі, чи раптово коли-небудь вночі. Другі говорять, що він на місці під Вишнівцем буде із звичайною

своєю підступністю чинити опір й в.королю. Треті вважають, що він надішле декілька десятків тисяч (козаків) до Підгір'я для з'єднання з Ракоці»¹⁴². Відсутність достовірної інформації про українське військо, її суперечливість породжували у таборі різноманітні чутки, негативно впливали на стан психологічної стійкості вояків¹⁴³.

Оскільки Ян Казимір не володів 26 червня правдивими відомостями «ні від язиків, ні від роз'їздів» про місцезнаходження українського гетьмана та його плани, було прийнято рішення наступного дня залишити табір під Берестечком і виступити до Дубно¹⁴⁴. Саме на такий перебіг подій покладав свої надії Б. Хмельницький, на допомогу якому прибула Кримська орда. Одержавши вчасно дані ві агентів про намір короля вирушити у похід, гетьман вирішив завдати удару польському війську¹⁴⁵. 27 червня воно вирушило у дорогу, і саме у цей час розвідувальні роз'їзди принесли тривожну звістку про наближення українсько-кримської армії. Після довгих вагань Ян Казимір наказав корогвам повернутися назад до табору й під загрозою смертної кари заборонив жовнірам залишати його¹⁴⁶. Цей крок короля врятував армію від страшної катастрофи.

Як правило, під час Берестечкової кампанії захоплені до полону українці страчувалися. 11 червня з-під Сокаля повідомляли: козаків, яких ловлять під час роз'їздів, стинають. 7 червня їх стратили 22¹⁴⁷. У листі іншого шляхтича читаємо: «Щоденно рубають голови 10–12 козакам. Вони самі собі ями копають, кат кидає мертвого в яму, а інший приречений на смерть його закопує. Останнього закопує кат»¹⁴⁸. Звертає увагу на себе мужність полонених. Так, козак Василько, якого вели через ворожий табір, гордо заявив, що «один наш полк займає стільки ж багато місця, скільки ви всі тут»¹⁴⁹.

Аналіз джерел дозволив виявити кілька фактів впровадження агентів шляхом підстави полякам. Наприклад, сотник Богдан (Богданко) мабуть потрапив до ворожого табору як полонений, але добровільно зробив «цінні» зізнання, і 20 травня його разом з іншими «язиками» заслухав сам король. Не виключено, що він міг з'явитися тут і як «шпигун» Б. Хмельницького, котрий добровільно у цьому зізнався. У мемуарах А. С. Радзивілла про це говорить дуже туманно: «Ян Казимір заслухав цього дня двох шпигунів; і ці й інші козаки були скарані на смерть, один лише Богдан залишився жити»¹⁵⁰. Так чи інакше, але йому вдалося переконати короля у своїй вірності Речі Посполитій. 23 травня Богдан приніс особисту присягу Яну Казиміру, обіцяючи «щиро у всьому й.к.м. служити»¹⁵¹. У чому мала полягати ця служба? За домовленістю з королем він повинен був повернутися до українського табору і, по-перше, схилити на бік короля частину реєстрового козацтва, а, по-друге, «підбурити посільство проти Хмельницького»¹⁵². Одержавши 100 червоних злотих, коня і «паспорт, щоб його ніде не схопили наші роз'їзди», він 24 травня, добре розвідавши ситуацію у польському обозі, вирушив у дорогу. Успішно виконавши завдання, Богдан повернувся до свого табору й доповів Б. Хмельницькому про одержану інформацію¹⁵³.

Трохи пізніше подібним чином вдалося проникнути у середовище польського командування уже згадуваному раніше стоянівському війту С. Гіричу, котрий наприкінці 1650-у першій половині 1651 рр. виконував функції королівського посланця. Отримавши завдання безпосередньо від гетьмана, він наприкінці травня з'явився у польському таборі і вміло розіграв роль утікача з-під варті¹⁵⁴. При цьому він, за свідченням С. Освенціма, «багато секретів (і всі фальшиві) видав козацьких, якому відразу повірили і винагородили». Правда,

один з вихрестів-євреїв з Бродів попередив польських воєначальників про те, що С. Гірич є агентом гетьмана, але йому не повірили. Тим часом, вивідавши все, «що йому було потрібно», розвідник вчасно залишив польський обоз і повернувся до Б. Хмельницького¹⁵⁵.

Імен інших агентів, котрі продовжували діяти у польській армії, встановити не вдалося. Однак вони там перебували й намагалися допомогти українській армії, яка після поразки 30 червня потрапила під Берестечком в оточення. Припускаю, що не без їх участі у ворожому таборі поширювалися чутки про можливе повернення сюди Б. Хмельницького та Іслам-Гірея, котрі непокоїли командування¹⁵⁶. 9 липня, коли за наказом короля жовніри мали розпочати штурм українських позицій, двоє «відважних» розвідників, довідавшись про це, «на очах у всіх» втекли до своїх. Внаслідок цього від запланованого наступу довелося відмовитися¹⁵⁷. Одночасно розвідники обложених підходили близько до польського обозу й підслухували військові паролі¹⁵⁸.

Не можна обійти мовчанкою героїчний вчинок захопленого на початку серпня литовцями (під час їх наступу на Київ) у полон хорунжого Окурзія. Під час жахливих тортур він, щоб дезінформувати Я. Радзивілла, незмінно повторював, що у Києві перебуває 26 українських полків чисельністю у 70 тис. осіб. За визнанням шляхтича Свійського, «на цьому твердо стояв і понад це у нього не змогли допитатися». Так і смерть у муках прийняв, відмовляючись відповідати на інші запитання¹⁵⁹.

Перебуваючи у надзвичайно складному становищі протягом серпня-вересня 1651 р., Б. Хмельницький вдавався до використання розвідувальних чат для збору необхідних відомостей про противника. Так, ймовірно, що 12 серпня він відправив по «язика» 2 тис. відбірних козаків і 500 татар на

чолі з І. Виговським і А. Хмелецьким, щоб переконатися, чи немає у війську Яна Казимира. Цей підрозділ 13 серпня наголову розгромив 7 корогв біля Таборівки і гнав жовнірів до самої Паволочі¹⁶⁰. З метою дезінформації польського командування змінював у своїх листах місцеперебування й датування. Як відзначав анонімний автор листа до короля від 31 серпня, бо то «певно, що з іншого місця дати пише, день інакше подає»¹⁶¹. Як і під час Берестечкової кампанії, до рук жовнірів потрапляють «язики», котрі своїми зізнаннями, зокрема про підхід Кримської орди, намагалися викликати непевність у діях М. Потоцького та М. Калиновського¹⁶².

На жаль, джерельна база дозволяє лише фрагментарно з'ясувати досліджуваний аспект діяльності розвідки у наступні роки революції. Можемо констатувати, що Б. Хмельницький зумів майстерно приховати весною 1652 р. підготовку армії до наступу проти польського війська, яке перебувало у таборі під Батогом на терені Брацлавщини, дезінформувавши правлячі кола Речі Посполитої, що готується до війни з Османською імперією. У листі до короля від 12 березня він погодився взяти участь у поході проти ворога, однак при цьому аргументовано доводив неможливість завершення підготовки до нього за «такий короткий час», тому прохав «пересунути цей термін на дальше». Зазначав також, що «мав таємну нараду з деякими полковниками і старими воїнами нашого війська; ми обговорювали справу цієї війни, і вони думали і думають не інше, а це ж саме»¹⁶³. Одночасно намагався переконати польного гетьмана М. Калиновського у доцільності зосередження у своїх руках організації спостереження за діями орди¹⁶⁴. Не виключено, що з метою приховання справжніх намірів дозволив наприкінці березня вийти у Чорне море чайкам й вчинити напади на турецькі міста¹⁶⁵. Важливе значення мало надходження цінної інформації від розвідників,

котрі продовжували працювати на терені Речі Посполитої. За даними московського агента купця П. Зеркальникова, «до Богдана Хмельницького і до нього писаря (І. Виговського) друзі пишуть з Польщі постійно, що гетьман Калиновський й інші особи пишуть до них, черкас, щоб вони жили від них у безпеці, хитруючи, для того, щоб їм, полякам, скориставшись необачністю їх, черкас, і прийшовши несподівано, їх усіх вигубити, і вони де черкаси, полякам тому і в нічому не вірять»¹⁶⁶.

Підготувавшись до наступу, Б. Хмельницький, як свідчать «Мемуари» М. Ємьоловського та «Літопис» С. Величка, вдався до військової хитрості: звернувся з листом до М. Калиновського, прохаючи його залишити з військом обоз і звільнити шлях синому Тимофію, котрий начебто їде свататися до молдавського господаря¹⁶⁷. Як зауважив С. Величко, гетьман вірно розрахував, що М. Калиновський не зважить на цю пораду, «прагнучи найретельніше віддати й відомстити на Хмельниченкові свою колишню кривду від Хмельницького...»¹⁶⁸. Якщо вірити українському літописцеві, то гетьман написав цього листа з дороги, але датував «начебто з Чигиринна». М. Калиновський не передбачив такого кроку з боку правителя козацької України і був певний, що «Хмельницький достеменно залишився в Чигрині і не сподівався на себе ані його, ані татар, адже й хований роз'їзд Калиновського... доніс йому, що Хмельниченко не лише не має біля себе татар, але простує до Ладжирина з малим числом козаків»¹⁶⁹. Якщо подібна акція дезінформаційного характеру справді мала місце (на жаль, нам не вдалося виявити інших, документальних джерел, які б підтверджували її проведення), то, безперечно, вона відіграла важливу роль у здобутті 2 червня блискучої перемоги української армії у битві під Батогом.

З кінця лютого 1653 р. знову відновилися воєнні дії. У зв'язку з чим порубіжні полковники посилюють увагу до

збору розвідувальних відомостей в основному двома шляхами: за допомогою роз'їздів та окремих розвідників. Кальницькому полковникові І. Богуну вдалося вчасно довідатися про напрям просування 8 тис. війська обозного коронного С. Чарнецького. За словами С. Величка, він був «справний і обережний вояк», тому «виправив своїх моторних хлопців вивідати силу війська Чернецького»¹⁷⁰. Вчасно отримана інформація дозволила йому протиставити у м. Монастирище ворогові «вал, рови і властиві йому хитрощі...»¹⁷¹. Під час одного з приступів полковник із загоном добірних вершників зумів, очевидно, через потаємний хід вийти у тил атакуючих і зі страшним криком, «щоб більше налякати і показати, що йде допомога», кинувся на жовнірів. Польське командування, повіривши, що це надійшли допоміжні сили від Б. Хмельницького, залишивши поранених і хворих, розпочало панічний відступ, і протягом ночі жовніри подолали понад 50 км¹⁷². Із захоплених на терені Брацлавщини «язиків» гетьман двох надіслав хану, щоб вони засвідчили початок Польщею воєнних дій проти України і таким чином схилити Іслам-Гірея до надання військової допомоги¹⁷³. У середині квітня уманський полковник Й. Глух відправив розвідників С. Марченка і С. Дзяда із завданням з'ясувати, «де знаходиться ляцьке військо». Він планував також послати розвідувальну чату під Новий Костянтинів, а з Брацлава інша чата мала вирушити в околиці Бара¹⁷⁴.

У другій половині травня Б. Хмельницький виступив з Умані у похід проти польського війська, що зосереджувалося в околицях Глинян. Проминувши Бар, попрямував через Ординське поле на Городок, під яким став обозом близько 17–18 червня. Розіслані тим роз'їзди з'явилися під Сатановом, Гусятином, Зборовом, Тернополем, Гінцями тощо. Було захоплено чимало «язиків» й одержано відомості про ворога.

Однак, внаслідок виступу проти походу більшості рядових вояків гетьман змушений був відмовитися від продовження наступу і відійти до Білої Церкви¹⁷⁵. Влітку 1653 р. чимало важливої інформації розвідувального характеру Б. Хмельницький одержав від Я. Гречини, котрий раніше був хотинським перкулабом, а тепер проживав у Жванці¹⁷⁶.

Під час Жванецької кампанії українсько-кримської армії (жовтень–грудень 1653 р.) у блокуванні 40 тис. польського війська надзвичайно важливу роль відігравали роз'їзди (від кількох сотень до кількох тисяч осіб), які не лише пильнували за табором противника, але й позбавили його надходження продовольства й фуражу. В кінці листопада – на початку грудня вони перехопили платню, що везлася жовнірам, неподалік Кудринців розгромили 1 тис. жовнірів полковника Я. Клодзинського, а також роз'їзди Суловського і Хлебовського. 4 грудня татари, раптово з'явившись під обозом, взяли до полону чимало слуг. Українсько-татарські чати контролювали дорогу від Жванця до Кам'янця, а також вийшли у глибокий тил полякам, захопивши Теребовлю, Тернопіль, Хоростків, Зборів та інші міста й містечка. До середини грудня від холоду й голоду померло близько 10 тис. жовнірів¹⁷⁷. Вдалося встановити, що в цей час важливу інформацію Б. Хмельницькому передавав з королівського обозу поручик Волошинець, «даючи йому знати про все, що в нас діється»¹⁷⁸.

З кінця лютого 1654 р. польське командування активізувало підготовку до нового наступу, що не залишилося поза увагою української розвідки. У листі до царя Олексія Михайловича від 31 березня гетьман відзначав: «Нині вони рать зосереджують на три частини: в Плускирові, в Полонному і в Литовській землі. І ми про це чуючи, наприготові бути всіму війську веліли...»¹⁷⁹. У 20-х числах березня польний гетьман С. Потоцький

на чолі 12–15-тисячного війська вторгнувся на територію Брацлавщини. Головний удар завдавався у напрямку Умані. Одержавши завчасно дані про чисельність ворога, І. Богун основні сили Кальницького полку встиг відвести до Умані й разом з уманським полковником Й. Глухом організувати захист міста. Зазнавши невдачі у спробі його захоплення, польний гетьман змушений був до кінця квітня вивести полки із східного Поділля¹⁸⁰. Відбулися також бої з польськими і литовськими підрозділами у Київщині і Чернігівщині.

Під час цих операцій до рук українців потрапили жовніри й листи окремих шляхтичів. Допити полонених й зміст листів дозволили одержати цінну інформацію не лише про військові плани польського уряду, але й наміри заручитися допомогою з боку Криму. Вона відразу ж стала відомою гетьманові, котрий у листі до хана (кінець квітня) констатував: «Принесено нам дві певні і точні звістки про те, що відбувалося на сеймі і чим закінчився сейм». При цьому звертав увагу Іслам-Гірея на те, що згідно із свідченнями джерел, передбачається нове вторгнення в Україну поляків, котрі мають просуватися до Умані, щоб начебто там з'єднатися з татарською ордою¹⁸¹.

І з цього часу гетьманові вперше за роки революції доводиться займатися організацією збору військово-політичної інформації про Кримське ханство уже як потенційного противника України. Оскільки протягом квітня–червня 1654 р. уряду не вдалося дипломатичними засобами запобігти укладенню польсько-кримського союзу, спрямованого проти Української держави, він, з одного боку, посилює розвідувальну діяльність проти Криму, а з іншого – прагне переконати московський уряд у необхідності внесення істотних змін до військового стратегічного плану. Через те, що головні військові операції кампанії мали відбутися на терені козацької України, визріла

необхідність у якнайшвидшому перекиненні сюди московських полків, щоб рішучими діями не допустити об'єднання польської та кримської армій.

Проте правлячі кола Московії продовжували недооцінювати загрозу для України, що надзвичайно непокоїло гетьмана. За його наказом брацлавський і київський полковники постійно розсилали розвідувальні чати для провідання «вістей достовірних». У другій половині липня їм вдалося захопити цінних «язиків», котрі повідомили про зосередження польського війська під Зборовом, а посполитого рушення шляхти під Глинянами. Стало відомо від них про укладення воєнно-політичного союзу Речі Посполитої з Кримським ханством, а також намагання короля одержати військову допомогу з боку Молдавії, Валахії і Трансільванії. Для переконливішої аргументації своїх пропозицій стосовно доцільності проведення широкомасштабної українсько-російської наступальної операції проти польської армії спільними силами Б. Хмельницький направив 8 серпня з-під Фастова полонених жовнірів у ставку царя¹⁸². Посланий ним роз'їзд 28 вересня розгромив між Острогом і Межиріччям обоз полковника А. Суходольського й захопив у полон ряд жовнірів і серед них полкового суддю М. Мироша, котрий зробив цінні зізнання про військові приготування Польщі¹⁸³. Деяко пізніше було схоплено важливих «язиків» під Луцьком¹⁸⁴. Принагідно зауважу, що багато інформації про військові заходи Кримського ханства український уряд отримував від невільників, котрим вдавалося вирватися на свободу й повернутися на батьківщину¹⁸⁵. На початку жовтня за наказом гетьмана було вислано розвідувальні чати «в поля білгородські і кримські, щоб язика татарського уніймали і до нас надіслали...»¹⁸⁶.

Одержавши відомості про загострення політичної боротьби в Криму після смерті у першій половині липня Іслам-Гірея, Б. Хмельницький направив туди близько 12–13 серпня посольство паволоцького полковника М. Богаченка. Завдяки пошуковій праці Ю. Мицика, віднайдено його звіт, зміст якого свідчить, що послам вдалося зібрати важливий матеріал про становище в Криму. Зрозуміло, для нас особливу цінність становлять ті його аспекти, що проливають світло на методи збору інформації. Так, із звіту довідуємося, що їм вдалося знайти «приятеля, що нам зичив добра і всі задуми їх (представників кримської знаті – В.С.) чуючи, нам розповідав». Зокрема, він «вночі таємно з десять кратно говорив: хоча б усі бей і аги присягали, щоб їм не мати віри»¹⁸⁷. Вдалося послам встановити контакти і з українськими полоненими, які також повідомляли чимало відомостей. Один з них, «приятель» київського писаря Івана, розповів, що протягом літа «ляхи» і молдавський господар схилили колишнього хана і бейів до війни проти козацької України¹⁸⁸. На деякий час кримські органи влади заборонили було спілкуватися татарам і невільникам з перекладачем посольства. За таких обставин М. Богаченко почав посилати на базар Л. Тупальського (котрий знав мову) довідуватися про різні новини¹⁸⁹. Оскільки українському посольству все ж не вдалося заручитися підтримкою новопризначеного султаном хана Мегмед-Гірея, в листопаді стала реальною загроза вторгнення Кримської орди.

Прорахунки московського уряду скували ініціативу Б. Хмельницького, чим вдало скористалося польське командування, яке у кінці жовтня перейшло у наступ. Доречно зауважити, що завдяки ефективно працюючій розвідці, гетьман мав точні відомості про час запланованого походу і напрямок атаки¹⁹⁰. Але за відсутності обіцяної царем допомоги та зу-

мовленої цим оборонної тактики виявився неспроможним запобігти ворожому наступові чи завдати випереджального удару. Доносили розвідники відомості і про загрозу нападу з боку Криму¹⁹¹.

З середини листопада розпочалося жахливе спустошення Брацлавщини польськими полками. Основні сили українців зосередилися у Брацлаві під проводом наказного гетьмана В. Томиленка. Важливу роль в організації захисту міста відігравав І. Богун. Тому, коли на початку грудня польські розвідники доповіли, що не виявили в околицях Брацлава «а ні сторожі в полі, а ні на валах козаків», все ж 8 грудня корогви наближалися до стін міста з великою обережністю. А побачивши «поспіх» української кінноти, яка наче лише тепер помітила противника, С. Чарнецький, побоюючись пастки, відвів жовнірів від Брацлава¹⁹². У наступні дні розпочалися жорстокі бої, під час яких вдалося захопити у полон шляхтича Себастьяновича, котрий подав важливу інформацію про майбутнє об'єднання військ Речі Посполитої та Криму, про що було негайно сповіщено Б. Хмельницького. Оскільки втримати Брацлав до підходу основних сил української армії не було можливості, 18 грудня козацькі полки залишили місто й подалися до Умані, бо їх командування дізналося від захопленого до полону німецького капітана, що саме в цьому напрямку наступатимуть поляки¹⁹³.

Є скупі свідчення джерел, що полонені українці часто намагалися ввести в оману противника, посіяти у його лавах панічні настрої. Прикладом цього є зізнання схопленого на початку 1655 р. під Уманню міського війта. На тортурах він стверджував, що неподалік міста перебуває 24 тис. українсько-московське військо, вояки якого «на вас чекають, вдарять і ноги не винесете»¹⁹⁴.

23 січня нарешті на з'єднання з Б. Хмельницьким прибуло 10-тисячне російське військо, очолюване В.Б. Шереметєвим. Не гаючи часу, він виступив до Умані, щоб завдати удару польсько-кримській армії (вони об'єдналися на початку січня і їх чисельність становила 50–60 тис. осіб). На жаль, цього разу розвідувальні чати діяли вкрай незадовільно. На відміну від польських, вони не зуміли виявити ні залишення 27 січня противником околиць Умані, ні напрямку їх просування до Охматова. Внаслідок чого атака польсько-кримського війська увечері 29 січня українсько-московських полків виявилася для Б. Хмельницького повною несподіванкою. Лише з великими труднощами вдалося українцям і росіянам ліквідувати прорив ворога і зімкнути табір¹⁹⁵. Однак становище обложених було критичним. За таких обставин гетьман за допомогою агентів вступив у таємні стосунки з фактичним керівником орди Каммамбет-мурзою й зумів (не без виплати значної суми грошей) схилити його до залишення позицій¹⁹⁶. Цей захід дозволив ранком 1 лютого прорвати оточення й під захистом табору відійти до Букова.

Знекровлене великими втратами польське військо разом із союзником повернулося у Брацлавщину й розташувалося тут на постій. На вимогу кримської верхівки польське командування дозволило татарам брати ясир, грабувати міста й села. Внаслідок чого до середини березня було спустошено 270 населених пунктів, зруйновано близько 1 тис. церков, узято в неволю до 200 тис. бранців. Східне Поділля перетворилося на жахливу пустку. За визнанням чернігівського воєводи К. Тишкевича, «соте місце заледве цілим лишилося...»¹⁹⁷. Б. Хмельницький готуючи сили до контрнаступу, наказав полковникам постійно посилати розвідувальні роз'їзди й стежити за діями ворога. Як повідомляв він 4 березня царю, «аж до сего часу старання нашого прикла-

далисмо, жебисмо о замислах неприятелских, взявши певную відомост, твоему царскому величеству преслали»¹⁹⁸. Трохи пізніше у листі до цього ж адресата наголошував, що з метою одержання відомостей про поляків і татар «часто роз'їзди по язиків посилаємо...»¹⁹⁹. Дізнавшись про відхід татар до Криму і масове дезертирство жовнірів, наказав полковникам І. Богуну та М. Зеленському зайняти Брацлавщину, і до кінця квітня її територія була звільнена від ворога²⁰⁰.

Під час визвольного походу української армії у Західну Україну гетьман і полковники, зрозуміло, приділяли велику увагу збору розвідувальної інформації. Наприклад, у кінці липня – на початку серпня І. Богун, простуючи на південь Волині, розіслав чати під Ляхівці, Кременець, Уладівку²⁰¹. Під час облоги Кам'янця-Подільського у кінці серпня – на початку вересня гетьман одержав відомості про перебування польських підрозділів під Львовом і Глинянами. Надходила інформація і від запорозьких розвідників, що стосувалася підготовки ханом вторгнення орди в козацьку Україну²⁰². Широко використовувалася практика розсилання роз'їздів під час походу українсько-московського війська до Львова. Одержання достовірних даних дозволило провести 29 вересня блискучу операцію по розгрому коронного війська під Городком²⁰³.

Під час облоги Львова 31 жовтня гетьман одержав тривожну звістку про напад Кримської орди та її просування у західні райони України²⁰⁴, що вплинуло на прийняття рішення повертатися у козацьку Україну. 6 листопада надійшло повідомлення від сотника М. Менковського про перебування хана в Чолганському Камені та його намір атакувати українців і росіян²⁰⁵. Коли ж під час відходу від Львова неподалік Заложців 14 листопада татари раптовим маневром оточили обоз

(у якому перебував Б. Хмельницький), що рухався окремо від основних сил, гетьман направив до полковників з наказом прибути на допомогу кількох відчайдушних розвідників. Їм вдалося пробратися через ворожі позиції у район Білого Каменя, і наступного дня українські полки прорвали оточення і з'єдналися з Б. Хмельницьким²⁰⁶.

Хоча 1656 р. воєнних дій між Україною і Річчю Посполитою не відбувалося, гетьманський уряд уважно стежив за діями її правлячих кіл. Є підстави стверджувати, що він мав у своєму розпорядженні досить точні дані про політику Варшави на міжнародній арені. Тому протягом літа 1656 р. Б. Хмельницький намагався переконати Олексія Михайловича у помилковості курсу його уряду на замирення з Річчю Посполитою. Як ніхто інший, він розумів, що миролюбні запевнення з її боку були дипломатичною грою, розрахованою на розкол антипольської коаліції й здобуття перемоги над Швецією, щоб потім всіма силами обрушитися на Україну та Росію²⁰⁷. Одна частина інформації надходила від захоплених роз'їздами «язиків», друга, важливіша, – від розвідників. На початку червня гетьман отримав надзвичайно цінну «відомість через достойну православну людину принесену і на письмі подану» про рішення таємної наради сенаторів та дипломатичні заходи Яна Казимира²⁰⁸. Про існування «замислів хитрих» у польського керівництва він повідомляв царя і в грудні 1656 р.²⁰⁹

На початку 1657 р. Б. Хмельницький одержав відомості про військові приготування Кримської орди²¹⁰. З середини травня почастішало надходження інформації щодо намірів Мегмед-Гірея з'єднатися з польським військом і завдати удару по козацькій Україні²¹¹. У червні–липні у різних районах Української держави точилися бої з татарськими чамбулами,

під час яких чимало вояків було захоплено у полон. Їх зізнання сприяли глибшому розумінню військово-політичних задумів кримської верхівки.

Викладений матеріал дає підстави стверджувати, що протягом 1648–1657 рр. створена Богданом Великим розвідувальна служба відігравала важливу роль у здобутті воєнних перемог й розв'язанні складних проблем становлення Української держави та її боротьби за незалежність.

VI

Як уже раніше зазначалося, в процесі державотворення середини XVII ст. не було сформовано окремої спеціальної інституції, яка виконувала б функції контррозвідки. Проте аналіз виявлених джерел дає підстави стверджувати, що гетьман, Генеральна канцелярія та інші органи влади приділяли велику увагу утаємниченню військово-політичних планів, успішно протидіяли заходам польської розвідки, зокрема її спробам організувати державний переворот шляхом усунення від влади Б. Хмельницького чи його вбивства тощо. Так започаткувався процес становлення в Українській державі служби внутрішньої безпеки.

Вже в ході підготовки повстанця Б. Хмельницькому довелося зіткнутися з проблемою збереження у таємниці політичних планів. Адже зрада чигиринського осавула Р. Пешти та сотника Оніяша стала однією з важливих причин провалу таких планів у листопаді 1647 р.¹ Тому, прибувши на Запоріжжя й захопивши Січ, новообраний гетьман старанно приховував свої наміри, щоб, як слушно відзначав С. Величко, «поляки через своїх шпигунів (а їх ніяк не можна було встереттися) не довідалися заздалегідь про справдешній військовий задум Хмельницького»². Одночасно береться під пильний нагляд шлях від Чигирини й Переволочної до Січі, на якому затримували до його, «Хмельницького, указу всіх тих, хто мав простувати з Січі в міста». Цей захід дозволив завчасно виявити польських вивідувачів напередодні виступу українсько-кримського війська проти М. Потоцького³.

Оточивши табір С. Потоцького у районі Жовтих Вод, гетьман доклав максимум зусиль, щоб запобігти захопленню ворожими розвідувальними роз'їздами «язиків». Так, польські офіцери у своїх листах постійно скаржилися на відсутність точних даних про розвиток тут воєнних дій. Один з них стверджував, що не могли захопити козака, хоча М. Потоцький постійно посилав за ним чати, які однак «ніколи не приводили язика»⁴. Полковник К. Корицький констатував, що жовніри «жодним чином не можуть дістати язика»⁵. Як підкреслював підчаший коронний М. Остророг, понад 20 днів коронний гетьман не мав інформації про обложеного сина⁶.

Вдалося Б. Хмельницькому зберегти у таємниці свої плани і після перемоги на Жовтих Водах. Лише 24 травня 1648 р. польське командування дізналося від роз'їзду М. Гдешинського про наближення українсько-кримського війська⁷. Невідомою для противника залишалася й пастка, влаштована у Крутій Балці, потрапивши до якої, польське військо зазнало повного розгрому.

Даний аспект діяльності українського гетьмана відразу ж впав в очі урядовцям Речі Посполитої. А. Кисіль у листі від 7 червня до примаса М. Лубенського зауважував: «Задуми ворожі важко знати, які самі вожді при собі тримають»⁸. Анонім-ний автор також звертав увагу на те, що керівник повстання «одне думає, а інше пише»⁹. Красномовним щодо цього виглядає зроблене посланцем А. Кисіля П. Ласком (котрий наприкінці червня вів від його імені переговори з Б. Хмельницьким) визнання, що йому не вдалося «повністю дізнатися» про гетьманські «задуми»¹⁰.

З тактичних міркувань Богдан Великий під час переговорів з польським урядом не приховував суперечностей з М. Кривоносом і навіть пішов на символічне покарання наказного гетьмана¹¹. Однак, обдаровані тонким розумом представники ворожого табо-

ру, не без підстав підозрювали наявність між ними тісних зв'язків. Так, С. Кушевич 8 липня повідомляв зі Львова: «Не вдається Хмельницький зі своїми молодцями до наборів того Кривоноса і не хоче про нього знати, але багато людей здогадується, що те все діється за таємною його порадою, як хитрої людини»¹². Тому, коли А. Кисіль дізнався про легкість покарання М. Кривоноса та його чотирьох старшин, у листі до канцлера від 12 серпня зауважив: «Легко зрозуміти хлопський намір»¹³. Відомо також, що у відповідь на вимоги посланців брацлавського воєводи видати Польщі наказного гетьмана Б. Хмельницький поставив питання про видачу йому князя І. Вишневецького¹⁴. У зв'язку з цим заможський адміністратор Г. Шорнель у листі до шляхтича Г. Грабовського висловив міркування, що він «хитрощами, як з гетьманами, поведився, так і з нами діє: який і благає нас і просить про заспокоєння через трактати, а тут направляє на нас полковників своїх і хлопство, збунтоване через своїх змовників, піднімає на панів»¹⁵.

Звертає на себе увагу ще один напрямок діяльності Б. Хмельницького влітку 1648 р. – організація ним сторожової служби, що мала пильнувати за зв'язками польських і московських урядовців, між якими відбувалося листування з питань надання Росією допомоги Речі Посполитій у боротьбі проти кримських татар, котрі виступали союзниками українців. Так, у середині червня було перехоплено у районі Києва посланця севських воєвод Г. Климова до А. Кисіля. Відібравши у нього документи, гетьман заборонив їхати до брацлавського воєводи, вручив йому листи до царя і воєвод і відправив назад до Росії¹⁶. Наприкінці червня вдалося схопити Т. Мілкова – гінця хотмизького воєводи князя С. Болховського до А. Кисіля. Із відібраного листа гетьман довідався про загрозу можливого вторгнення московського війська, що зосереджувалося на кордонах України. Тому через Т. Мілкова передав

30 червня князеві свого листа, дорікаючи за те, що «на віру нашу християнскую, однакую з вашою, міли наступоват, а на нас ляхом помагат...»¹⁷. На початку липня затримується І. Трифонов (посланець путивльського воєводи Н. Плещеєва до І. Вишневецького), котрий повертався від українського князя. З листів останнього одержано відомості, які підтверджували побоювання щодо існуючої загрози вступу росіян в українські землі. Щоб уникнути цього, у листі до воєводи від 21 липня гетьман відзначав сприятливість ситуації для наступу російського війська проти Речі Посполитої, «штови он (Олексій Михайлович – В. С.) ляхом і нам паном і царем бил одноє віри греческое...»¹⁸. У другій половині липня варта захопила гінця путивльського воєводи Я. Шулежкіна, котрий повертався від А. Кисіля¹⁹. Вилучені в нього листи засвідчили двоїстість позиції брацлавського воєводи у підході до розв'язання «козацької проблеми». Одержана інформація дозволила Б. Хмельницькому під час його зустрічі з посланцями А. Кисіля закинути їм нещирість дій воєводи, який тут обіцяє козакам одне, а у Варшаві чинить інакше, а також настроює московських урядовців проти Війська Запорозького²⁰.

Не виключаємо, що з літа 1648 р. доводилося гетьманові протистояти заходам польського уряду, спрямованим на організацію опозиції у таборі національно-патріотичних сил, розрив військово-політичного союзу з Кримським ханством. На початку червня М. Лубенський радив А. Кисілю домогтися розриву угоди з Кримом шляхом «тонкої хитрості», покладаючись на підтримку з боку православного духовенства²¹. Канцлер Є. Оссолінський також переконував воєводу у доцільності залучення митрополита та інших представників вищого духовенства для впливу на позицію Б. Хмельницького²².

Є свідчення окремих джерел, що, обравши вигідне місце для табору під Пилявцями, гетьман запровадив у ньому сувору

дисципліну, щоб ворожі чати не змогли захоплювати «язиків». Сокальський староста писав 13 вересня канцлеру: «Так ворог все своє військо замкнув в окопі, що до цього часу не змогли дістати з того війська реєстрового (козака)»²³.

Відзначимо також, що під час переговорів під Замостям у другій половині листопада королівському послу Я. Смяровському, попри всі його зусилля, так і не вдалося в'ясувати суть політичних намірів українського володаря. У своїй реляції змушений був констатувати: «Серце Хмельницького потаємне і жодним чином не можна було зрозуміти його бажання»²⁴.

Можливо, на цьому етапі революції гетьман недооцінював загрозу організації польською стороною замаху на його життя. Тому, коли після прийому наприкінці грудня в Києві посланця одного з литовських магнатів він раптово захворів, присутній єрусалимський патріарх Паїсій застеріг його, аби «не з усяким пив і їв, щоб йому не нашкодили»²⁵.

Помітно скоординованішими стають таємні дії Речі Посполитої проти Української держави у першій половині 1649 р. Відомо, що посольство А. Кисіля, яке наприкінці січня з'явилося в околицях Києва для переговорів, користувалося даними своїх агентів, які мали вихід на окремих старшин. Окрім цього, воєводі вдалося організувати таємні зустрічі 3 лютого у Білгородці і 8 лютого неподалік Києва з митрополитом С. Косовим й архімандритом Києво-Печерського монастиря Й. Тризною, під час яких прагнув заручитися їх підтримкою²⁶. Ймовірно, що довідавшись про них, Б. Хмельницький спеціально переніс місце зустрічі з комісією з Києва до Переяслава. Ще один момент. Побоюючись сторожових роз'їздів українців, А. Кисіль надсилав листи до Варшави зашифрованими²⁷.

Звертає увагу на себе спроба польських комісарів під час переговорів у Переяславі підкупити «головніших полковників» і писарів²⁸. Знаходимо у праці В. Коховського згадку, що А. Кисіль

прагнув схилити на бік Речі Посполитої обозного Війська Запорозького І. Чарноту, запропонувавши «йому гетьманство й ласку королівську». Той рішуче відмовився, хоча й не повідомив про цей підступний крок брацлавського воєводи Б. Хмельницькому, інакше «всі комісари загинули б»²⁹.

Наприкінці березня за наказом Яна Казимира на переговори з гетьманом виїхав Я. Смяровський. Факти свідчать, що він отримав таємне завдання переманити на бік Речі Посполитої частину старшин. Для цього було вручено близько 40–50 привілеїв на володіння землями й сільськогосподарськими угіддями «з віконечками» для вписування прізвищ осіб, котрі «захотіли б відійти від Хмельницького»³⁰. Не виключаємо, що одночасно планувалося організувати змову проти гетьмана. Після прибуття до Чигиринна йому вдалося заручитися протекцією двох старшин³¹. До середини травня, отримавши привілеї, четверо старшин погодилося служити Яну Казиміру, однак п'ятий повідомив про ці дії Я. Смяровського Б. Хмельницькому. Тому негайно було заарештовано його та інших членів посольства й вчинено обшук помешкань, під час якого вдалося виявити не лише згадані документи, але й наданий Я. Смяровському привілеї на володіння черкаськими і чигиринськими землями. Обурений підступністю посла, гетьман наказав стратити Я. Смяровського, а інших ув'язнити³².

У цей же час сторожові роз'їзди перехопили листи А. Кисіля (тепер уже київського воєводи), писані за розпорядженням короля до московських урядовців з проханням надати допомогу у боротьбі проти українців. Внаслідок цього Б. Хмельницький негайно висунув до уряду Речі Посполитої вимогу замінити воєводу іншим послом³³. У зв'язку з цим, побоюючись за своє життя, посланець П. Ласко за допомогою дружини гетьмана Мотрони поспішно залишив столицю козацької України³⁴. У джерелах знаходимо згадку про розстріл

(з невідомих причин) Соболя, котрий перейшов на бік українців під час Переяславських переговорів³⁵.

Не можна залишити поза увагою й диверсії ідеологічно-політичного характеру, вчиненої А. Кисілем у другій половині травня. Напередодні вторгнення польської армії він звернувся з Гощі до «місцевих полковників» (котрі перебували на терені Волині й, очевидно, Поділля) із спеціальним універсалом, в якому засвідчував прийняття Б. Хмельницьким турецької протекції й закликав їх перейти на бік Речі Посполитої³⁶. На щастя, ця провокація провалилася. Відомо також, що королю радили вислати універсали «до Руських країв, нагадуючи підданим, аби панам своїм були слухняними, аби козаки хлопів не бунтували, а самі при своїх давніх вольностях задоволені залишалися»³⁷.

Є підстави висловити міркування, що, починаючи з весни 1649 р., польська сторона почала приділяти більше уваги засиланню розвідників до українських лав. Так, полковник О. Незабитовський 20 квітня повідомив С. Лянцкоронського, що «найняв шпигів для вивідування»³⁸. У розпорядженні дослідників є свідчення окремих з них, зокрема Я. Юрківського та М. Яжембовського, зроблені наприкінці травня – на початку червня³⁹. З листа офіцера Раєцького довідуємося, що «шпиг» доніс про зосередження якогось війська біля Гончарихи⁴⁰. Наприкінці червня король наказав польному гетьманові А. Фірлею уважно пильнувати за противником і якнайшвидше інформувати його про пересування, чисельність, зв'язок з татарами⁴¹. У цьому ж місяці уряд дозволив взяти зі скарбу 20 тис. злотих «на шпигунів»⁴².

Виходячи з цього, Б. Хмельницький діяв напрочуд обачливо й зберіг у таємниці план воєнної кампанії. А. Кисіль у листі від 12 червня констатував: «Ніхто нічого не може знати, що задумує (козацький гетьман)»⁴³. Не випадково С. Лянцко-

ронський у середині червня в універсалі до корогв застерігав жовнірів бути уважними, бо Б. Хмельницького «швидше під обозом нашим побачимо, а ніж про нього ідучого (на нас) почуємо»⁴⁴.

Оточивши польську армію під Збаражем, гетьман особливо подбав про те, щоб не допустити надходження правдивої інформації про розгортання тутешніх подій до королівського обозу. За словами автора анонімної реляції, він «прищепив велику дисципліну своїм військам, нікому не дозволяв відлучатися, начебто самі були обложені, а все, чого потребували варвари, велів доставляти до їх табору»⁴⁵. Внаслідок цього протягом липня знаходимо у листах шляхти, котра перебувала у війську Яна Казимира, постійні скарги на неможливість дістати хорошого «язика» з українського війська. У другій половині липня анонімний автор листа нарікав, що розвідувальні чати «всі повертаються назад, жоден жодної вісті не приніс»⁴⁶. Хоча інколи їм вдавалося захоплювати «язиків», але, як правило, з-поміж поспільства, а не «старих козаків, тобто реєстрових», бо дуже «обережно тримаються»⁴⁷. Один із шляхтичів зауважував: «Язика наші дістати не змогли, ні татарина, ні козака. Робив спроби Забузький, прихильний до свого п. коронного хорунжого козак, але не зміг нічого вдіяти і сам ледве втік»⁴⁸.

Не вдавалося польським розвідникам проникнути і до табору обложеного під Збаражем війська. У «новинах з України» від 23 липня читаємо: «Наші небожата вже так обложені, що а ні до обозу, а ні з обозу ніхто пройти не зможе»⁴⁹. Як на початку серпня хтось з обложених в одному з листів до Яна Казимира констатував, «Перебуваємо тут у крайній небезпеці, бо ворог нас так кругом оточив, що і птах до нас, і від нас не перелетить. Листи наші до в. кор. м-ті перехоплено»⁵⁰. Наступного дня невідомий автор повідомляв, що жоден з «наших» не зміг

пробратися до них, щоб «хоч здалека подивитися, що діється з нашим обозом». Турбуючись про долю свого сина, представниця одного з магнатських родів обіцяла кілька тисяч злотих тому, хто пробереться до оточеного табору, посилая також засуджених на смерть в'язнів, але всі вони з нічим поверталися назад⁵¹. Тому не можна не погодитися із твердженням шляхтича Воронича, що Б. Хмельницький, довідавшись про виступ короля, сильно перекрив «всі шляхи від нас»⁵².

Вживав український гетьман рішучих заходів і проти поширення пропольських настроїв серед певних кіл козацтва. За свідченням захопленого у полон на початку серпня козака Х. П'ятки, за його розпорядженням було розформовано 18 сотень Білоцерківського полку⁵³.

У першій половині серпня польський уряд вдався до заходів, спрямованих не лише на розкол національно-патріотичних сил, але й на ліквідацію гетьмана. Так, 5 серпня Ян Казимір звернувся з універсалом до селян і міщан, котрі перебували у лавах українського війська, повідомляючи їх про «зраду» Б. Хмельницького й наказуючи протягом наступних 4 днів залишити його й повернутися до домівок, гарантуючи їм у такому випадку пробачення і ласку⁵⁴. Через день він видає універсал до козаків, сповіщаючи про скинення з гетьманства Б. Хмельницького й призначення на цю посаду С. Забузького. У ньому переконував їх залишити «зрадника» й перейти на службу до нового гетьмана, що відкривало шлях до збереження усіх прав і вольностей⁵⁵. Є дані, що були розіслані універсали й до мешканців міст і сіл із закликом залишатися вірними Речі Посполитій⁵⁶. За свідченням папського нунція Д. Торреса, «всі селяни, захоплені нашими до полону, були послані до шанців ворога, щоб вони самі (селяни) принесли звістку як про присутність короля, так і про пробачення, яке він дарує всім, за винятком Хмельницького, лише щоб вони добровільно повер-

нулися до належного послуху»⁵⁷. Від імені Яна Казимира було оголошено також, що той, хто принесе голову Б. Хмельницького, одержить винагороду у сумі 10 тис. злотих⁵⁸. Очевидно, не без вжитих гетьманом й органами влади на місцях заходів ці акції правлячих кіл Речі Посполитої провалилися.

Спромігся Б. Хмельницький забезпечити таємність перекинення десятків тисяч українців і татар з-під Збаража в околиці Зборова, що стало однією із складових блискучої перемоги 15 серпня. Як слушно визнавав А. Мясковський 22 серпня, перша помилка польського командування полягала в тому, що «ми не мали язика від ворога, який (вже) був так близько, а роз'їзди говорили, що (його) немає»⁵⁹. Повернувшись з роз'їзду, М. Гдешинський доповів королеві, що в радіусі 3 миль (близько 22–24 км) ніде не виявлено слідів противника⁶⁰.

Зауважу також, що для українського уряду не була таємницею причина частих приїздів посланців московських порубіжних воєвод. Повернувшись з-під Збаража, Б. Хмельницький у другій половині вересня без дипломатичного етикету заявив В. Бурому і М. Антонову, які привезли листа від путивльських воєвод, що вони приїжджають не для вирішення справ, а «для вивідування»⁶¹. Весною 1650 р. він розпорядився обшукувати російських купців, котрі прибували в козацьку Україну⁶².

Ймовірно, що на березень цього ж року припала спроба польської агентури організувати замах на життя гетьмана. За свідченнями козака Власка, шляхом підкупу вдалося завербувати групу козаків, котрі погодилися вбити Б. Хмельницького, знаючи, що той любить відпочивати на пасіці, де й було влаштовано засідку. Але одному з пасічників вдалося непомітно вислизнути звідти й вчасно попередити гетьмана про небезпеку. Останній діяв рішуче. На пасіку негайно було відправлено загін вояків, котрі схопили змовників⁶³. Є дані, що у 1650 р. мала місце ще одна спроба вбити керів-

ника Національної революції, яка, на щастя, також провалилася⁶⁴. Помітним успіхом польської розвідки стала вербовка полковника Хмелецького, котрий передавав М. Потоцькому важливу інформацію⁶⁵. Чи не тому, допускаючи можливість подібної акції, гетьман не поспішав ділитися з полковниками своїми найважливішими потаємними планами? Шляхтич Конколовський в одному з листів зауважив, що гетьман був настільки обережним, що жоден з полковників не знав про його задуми⁶⁶. Цей бік діяльності українського політика знайшов відображення і в історичній думі «Хмельницький і Василій Молдавський (Похід в Молдавію)»:

Бог святий знає,

Бог святий і відає,

Що Хмельницький думає-гадає⁶⁷.

Не виключаємо, що наприкінці 1650 – у першій половині 1651 рр. було вжито рішучих заходів проти розвідувальної діяльності російських агентів на терені України. Внаслідок цього, як повідомляв царю Б. Рєпнін (один з порубіжних воєвод), посланці Ф. Додуха і Я. Цигуля відмовилися виїжджати в Україну під тим приводом, що «багато черкас знає, що вони не торгові люди, і проїхати до черкаських таборів неможливо, **кругом у гетьмана і в черкас застави, і жебраків та й тих обшукують, (шукаючи) в одежі різні листи** (виділено мною – В.С.)»⁶⁸. Разом з тим, як свідчать російські джерела, є підстави для припущення, що московським дипломатам влітку 1651 р. вдалося схилити для «таємної служби» царю генерального писаря І. Виговського, хоча не виключено, що він «погодився» на неї не без відома Богдана Великого⁶⁹.

Велику увагу збереженню у таємниці військових планів приділяв Б. Хмельницький під час Берестечкової кампанії. З цією метою підтримував збереження суворої дисципліни не лише серед українців, але й своїх союзників – татар. За даними

джерел, останнім не дозволялося від'їжджати від обозу далі, ніж на півмилі (близько 3,5–4 км)⁷⁰. Ці кроки звели до мінімуму можливість польського командування одержувати відомості шляхом захоплення «язиків». Наприклад, наприкінці травня 9 розвідувальних роз'їздів поляків змушені були з «порожніми руками» повернутися до свого табору. Як наголошував анонімний автор одного з листів, «так обережно (Хмельницький) просувається, що і язика не дозволяє у себе взяти»⁷¹. Для введення в оману противника гетьман постійно змінював місцезнаходження обозу⁷². Тому немає нічого дивного у тому, що король та його оточення так і не спромоглися до початку боїв отримати достовірні відомості про наміри противника. Наприкінці травня один з шляхтичів писав Ф. Каролію, що командування нічого не знає про задуми Б. Хмельницького, оскільки той настільки хитрий, що про них не знають ні в козацьких полках, ні у ватагах⁷³. А. Мясковський також сповіщав королевичу: «Нашим роз'їздам все важче стає здобувати достовірні відомості і язиків, від яких можна було б довідатися про ворожі задуми. Не лише протягом дня, але й години надходять різні й дуже суперечливі дані про дії (ворога)»⁷⁴.

З кінця травня 1651 р. гетьман вживає рішучих заходів проти дезертирства, спроб окремих козаків і старшин перейти на бік поляків. Адже впливове угруповання козаків і старшин виступало за замирення з Річчю Посполитою при умові збереження нею козацьких вольностей і свобод⁷⁵. Проти рішучої боротьби за незалежність козацької України виступала також і верхівка православного духовенства. Л. Климовський розповідав боярину І. Морозову: «І київський де митрополит і печерський архімандрит і все духовенство і всяких чинів люди і запорозьких черкас багато про те жалкують і міркують між собою таємно і від черкаського гетьмана від Хмельницького бояться незабаром відійти»⁷⁶. За таких обставин тих осіб, котрих схоплювали при спробі перейти на

бік ворогів – страчували, а запідозрених у подібних намірах – зміщували з посад⁷⁷. Очевидно, саме з міркувань боротьби з дезертирами й перекинчиками навколо табору розташовувалися підрозділи з найбільш відданих справі національного визволення вояків⁷⁸.

Доводилося Б. Хмельницькому постійно зважати й на перебування в обозі польських розвідників. Правда, завдяки вживаним заходам, їх було порівняно небагато. Далеко не завжди їм вдавалося здобути цінні відомості, що було однією з причин постійного інформаційного голоду польського командування. Згадуваний уже офіцер С. Освенцім 21 червня не без підстав нарікав на той факт, що доводилося в основному покладатися на дані розвідувальних роз'їздів, хоча шпигун спроможний ліпшу й достовірнішу принести інформацію, оскільки має можливість ходити по обозу, «бувати на їх радах і засіданнях»⁷⁹. І все ж вони діяли. Так, працював на Польщу ружинський в'їт⁸⁰; на початку червня до польського командування з розвідувальними відомостями з'явився агент – богуславський міщанин, сотник українського війська тощо⁸¹. Щоденно засилалися під український табір розвідувальні чати. Характерно, що особливу запопадливість у цьому виявили вчорашні козаки, котрі перейшли на бік ворога, отримали шляхетство й офіцерські звання ротмістрів, – С. Забузький, Янжула, І. Ганжа, Ясноборський (Ясько). До речі, за кожного схопленого «язика» король виплачував їм по кілька десятків талерів⁸².

Аналіз виявлених джерел дозволяє встановити факт проведення польською розвідкою протягом березня–червня 1651 р. кількох операцій проти козацької України. Гадаю, що сімейна трагедія гетьмана, яка скоїлася у першій половині травня, сталася не без її участі. На жаль, в історичній, а відтак і в художній літературі, з «легкої руки» М. Костомарова

утвердилася романтична версія її причини, а саме: подружня невірність Мотрони⁸³. Справді, на сторінках «Щоденників» А.С. Радзивілла та С. Освенціма, у визнаннях окремих захоплених у полон українців знаходимо дані, які начебто підтверджують її: Б. Хмельницький, дізнавшись, що його дружина перебувала в інтимних стосунках з підскарбієм (у минулому львівським годинникарем), з котрим привласнила значну суму грошей, наказав «обох повісити на одній шибенці»⁸⁴. Але що впадає при цьому в очі? Такі відомості поширювалися у польському обозі з 2 по 9 червня, тобто відразу ж після надходження до українського табору першої звістки про страту Мотрони (вона надійшла 20 травня)⁸⁵. Пізніше з'явилася інша інформація. Так, 14 червня шл. Кшицький повідомляв з обозу під Соколом, що точаться балачки начебто «Хмельницький наказав жінку свою повісити на гак за те, що виявлено перехоплені листи Чаплинського до неї, щоб вона всі скарби закопала в землю, а самого Хмельницького отруїла»⁸⁶. Таку ж інформацію подав у цей час і полонений козак Мартин: «Про його жінку говорять, що (Хмельницький) наказав її повісити. По табору поширюються чутки, що причиною цього стали перехоплені листи до неї від Чаплинського про те, щоб скарби сховала, а самого Хмеля отруїла»⁸⁷. І вже ні слова про подружню зраду. У зв'язку з цим схиляюся до думки, що Мотрона (свідомо чи ні) стала жертвою спроби польської розвідки організувати вбивство гетьмана. Принагідно зауважимо, що Б. Хмельницький надзвичайно важко пережив родинну трагедію, оскільки глибоко кохав свою дружину. За свідченням монаха Павла, котрий перебував при ньому, він «дуже був зажурений»⁸⁸.

Ймовірно, що у травні почалося проведення акції, спрямованої на протиставлення Б. Хмельницькому верхівки православного духовенства й використання останньої для організації антигетьманського виступу українського населення.

Для польського уряду не було таємницею її прагнення відмовити українського володаря від союзу з Кримським ханством та готовність замиритися з королем⁸⁹. Виходячи з цього, до С. Косова, Й. Тризни й інших ієрархів надсилаються листи від імені Яна Казимира, в яких повідомлялося, що гетьман відступив від православної віри, «збусурманився», хоче бути у підданстві султана й хана, а мешканців України віддати у «неволю». Щоб не допустити цього, вони повинні підняти проти нього міщан і козаків⁹⁰. У джерелах знаходимо згадку, що наче митрополит повідомив про цю новину мешканцям окремих міст, які йому не повірили і залишилися вірними Б. Хмельницькому⁹¹.

Допускаємо, що під час Берестечкової кампанії вороже командування, щоб домогтися залишення Кримською ордою українців, зуміло провести майстерно підготовлену операцію, спрямовану на підрич довір'я Іслам-гірея до Б. Хмельницького. І. Свешніков звернув увагу на поширення серед частини джерел відомості про факт появи у татарському таборі листів провокаційного змісту, які породили побоювання хана змови проти нього українців з поляками чи з трансільванцями⁹². Ще весною 1650 р. Київський воєвода А. Кисіль радив королю домагатися того, аби «орда була з нами, а не проти нас»⁹³. Оскільки протягом травня–червня між польським командуванням й окремими представниками кримської еліти велося листування з питання укладення перемир'я, а в ході боїв 29 червня відбувалися таємні переговори між королем і ханом⁹⁴, зрозуміло, що Іслам-Гірея не лякала перспектива створення українсько-польської коаліції. Однак, його не могла не турбувати можливість укладення військово-політичного союзу України з Трансільванією, який міг не лише призвести на польський трон Д'єрдя II Ракоці чи його брата Сигізмунда Ракоці, але й змусити їх спільно діяти проти Криму.

Під цим кутом зору викликають інтерес свідчення московських розвідників Ю. Луханіна та П. Церкіна, котрі побували у Києві та інших містах, що польське командування скористалося пропозицією захопленого у полон ногайця Карач-мурзи інсценувати надіслання начебто від трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці посольства до Б. Хмельницького, яке мало бути перехоплене татарським роз'їздом. Суть цієї акції полягала в тому, аби до рук хана потрапив підроблений лист володаря Трансільванії такого змісту: він виступив на допомогу гетьманові, щоб розгромити поляків й коронуватися у Речі Посполитій, після чого організувати похід проти Кримського ханства. Із свого боку, відпущений на волю Карач-мурза обіцяв розповісти Іслам-Гірею про втечу з полону й одержані ним відомості. План цієї операції схвалив сам Ян Казимір. Спочатку було організовано «втечу» з полону Карач-мурзи, а згодом відправлено «трансільванське посольство», яке вчасно з підробленим листом потрапило до рук кримчан. Внаслідок цього Іслам-Гірей, запідозривши Б. Хмельницького у зраді, «пішов геть», а коли гетьман прибув до нього з проханням повернутися назад під Берестечко, то після докору, що «ви де з угорським князем задумуете разом проти мене», розпорядився його ув'язнити на 4 дні⁹⁵. Слід визнати: стан виявлених нами джерел унеможливає відокремлення у цій інформації правди від вигадки. Однак ігнорувати її також немає підстав.

Після здобутої перемоги під Берестечком король хотів звернутися «таємним звичаєм» з універсалами до вищого православного духовенства та патриціату найбільших міст, схиляючи їх впливати на полковників і все Військо Запорозьке, щоб вони «з королем помирилися і були б по-давньому у нього, короля, у підданстві...»⁹⁶. Розіслані були королівські універсали до селян і міщан з обіцянкою пробачення усіх

провин за умови заготовленими по містах продовольства для жовнірів армії та ремонту пошкоджених переправ через ріки⁹⁷. Звертався він до поспільства із закликами «стинати у пень» татар і козаків, котрі відступали з-під Берестечка⁹⁸.

М. Костомаров у праці «Богдан Хмельницький» пише, що під час укладання 28 вересня 1651 р. Білоцерківського договору польська сторона зробила спробу отруїти українського гетьмана. Врятувала інтуїція. Запідозривши в келиху отруту, він розбив його об стіл і залишив влаштований М. Потоцьким банкет⁹⁹. Однак, нам не вдалося виявити джерел, які б підтвердили дане твердження відомого дослідника.

Взявши до своїх рук після смерті 20 листопада М. Потоцького командування військом, польний гетьман М. Калиновський приділив особливо велику увагу збору розвідувальної інформації, вербуванню агентів, на що витрачалися значні суми грошей. Тому у листі до короля (кінець лютого – початок березня 1652 р.) переконливо прохав надіслати кошти «на шпиги», бо відчувалася їх гостра нестача¹⁰⁰. Тим не менш, Б. Хмельницькому вдалося зберегти у таємниці розроблений план наступу на вороже військо¹⁰¹, що дозволило добитися блискучої перемоги на початку червня 1652 р. під Батогом.

У згадуваній уже раніше праці В. Коховського знаходимо цікаву інформацію про організацію М. Калиновським замаху на життя Б. Хмельницького¹⁰². Детальніше про це пише А.С. Радзивілл. Литовський канцлер повідомляє, що польний гетьман «задумав звести зі світу Хмельницького» і послав козака Бублика, «аби забив бунтівника». Однак, його було викрито й взято на тортури, під час яких і розповів про цей задум польського воєначальника¹⁰³. Все ж про цю «змову Бублика» найцінніший матеріал подає анонімний автор рукописної «Римованої хроніки», написаної подільським шляхтичем у 80-х рр. XVII ст.¹⁰⁴ За його даними, М. Калиновський наприкінці 1651 – на початку 1652 рр. із

підданих своїх маєтків сформував Уманський козацький полк, на чолі якого стояв Бублик. Саме його й вирішив використати польний гетьман для реалізації свого задуму. З яких міркувань Бублик погодився прийняти цю пропозицію, хроніст не говорить. Невідомо також, під яким приводом полковник з'явився на Чигиринщині. Підтримуючи зв'язок з М. Калиновським, він почав вербувати з-поміж козаків однодумців. Не виключаємо, що його поява викликала підозру в гетьманській варті, і в його оточення було впроваджено агента. Так чи інакше, дізнавшись про організацію змови, один з козаків «подався з тим таємно як-найшвидше до свого Хмеля» й попередив, що Бублик хоче його «вбити чи зрадливо задушити». За наказом гетьмана уманського полковника було схоплено й страчено¹⁰⁵. Сталося це, ймовірно, у березні 1652 р. Не виключено, що у цьому ж році вдалося викрити розвідувальну діяльність на користь Речі Посполитої надністрянського сотника, ямпільчанина Ф. Дименка, котрому довелося відсидіти в ув'язненні півтора року¹⁰⁶.

Джерела зафіксували кілька спроб організації змови проти Б. Хмельницького і в наступному році. Так, за свідченням І. Виговського, у другій половині червня, коли українське військо зупинилося обозом під Городком (на Поділлі), група козаків вирішила вбити гетьмана. Нам не відомо, чи стояла за їх спиною ворожа агентура, чи ні. Гадаємо, що без неї не обійшлося. Оскільки їх задум став відомим генеральному писареві і він розповів про нього гетьманові, за розпорядженням останнього вночі змовники були схоплені й страчені, щоб «про це у війську було, невідомо»¹⁰⁷. Знаходимо не зовсім ясну згадку у джерелах про намагання окремих старшин організувати змову у жовтні 1653 р. Після її викриття одному із її учасників вдалося втекти до королівського табору, що перебував під Жванцем¹⁰⁸.

Деяко більше даних збереглося про змову полковника М. Федоровича (Носачика). Відомо, що він знаходився із своїм

полком у складі українського війська, очолюваного Т. Хмельницьким, яке потрапило в облогу в другій половині серпня молдавсько-волосько-трансільвансько-польського війська у Сучаві. Після смерті гетьманового сина Тимофія (близько 17–20 вересня) М. Федоровича обрали наказним гетьманом¹⁰⁹. Під його проводом українці продовжували мужньо захищатися, завдаючи противнику тяжких втрат. Тому керівники польських підрозділів полковники Я. Кондрацький і С. Маховський розпочали пошук шляхів до порозуміння з ними. Переговори, що розпочалися, завершилися укладенням на початку жовтня угоди, яка передбачала присягу на вірність королеві за право повернутися зі зброєю в руках і тілом гетьманича в Україну¹¹⁰. І саме у цей час полякам вдалося схилити М. Федоровича до переходу на свій бік й домогтися від нього згоди на організацію змови проти Б. Хмельницького. Натяк на це знаходимо у записках М. Голінського, в яких говориться, що козаки присягнули не лише на вірність Яну Казиміру, але й «воювати Хмельницького»¹¹¹. Це був серйозний успіх поляків, бо М. Федорович був близький до родини Хмельницьких й користувався її довірою, мешкав у хуторі гетьмана Суботові¹¹². Одночасно у середовищі старшини за вказівкою короля було впроваджено С. Маховським під виглядом гарантування безпеки українцям під час їх відступу якогось Могильницького, котрий також мав завдання організувати антигетьманську змову¹¹³.

Привласнивши частину майна Тимофія, М. Федорович з початку листопада розпочав активний пошук однодумців для реалізації задуму. За словами суботівського атамана Л. Капусти, він збирав козаків і «зле мислив» проти гетьмана і всього Війська Запорозького¹¹⁴. Його дії негайно (близько 17–18 листопада) стали відомі Б. Хмельницькому, котрий послав наказ Л. Капусті схопити й стратити змовника. Суботівський атаман діяв уміло й рішуче. У Корсуні М. Федорович був заарештований, потім привезений до Суботова й, очевидно, після

тортур страчений¹¹⁵. Не вдалося на початку 1654 р. виконати свого завдання й Могильницькому, який почав домагатися укладення угоди (невідомо якого змісту) не то з частиною старшини, не то з самим гетьманом¹¹⁶.

Після Жванецької кампанії й укладення Кам'янецької угоди 15 грудня 1653 р. між королем і ханом правлячі кола Речі Посполитої починають задумуватися над організацією широкомасштабної операції з метою домогтися розколу серед української еліти й розриву військово-політичного союзу козацької України з Кримом. Мабуть, не випадково 25 січня 1654 р. ленчицький воєвода Я. Лещинський у листі до анонімного автора підкреслював, що було б доцільним дати 1 млн. злотих у «добрі руки» тій особі, котра спромоглася б добитися відриву татар від українського гетьмана, або внести розлад між ними і козаками¹¹⁷. Її розробка й реалізація прискорюються після одержання 21 лютого Варшавою звістки про рішення Переяславської ради від 18 січня 1654 р. Цього ж дня Ян Казимір звернувся з універсалом до Війська Запорозького, закликаючи його залишатися вірним Короні й порвати з Б. Хмельницьким¹¹⁸. Через 2 дні литовський гетьман Я. Радзивілл послав універсал до мешканців козацької України, переконуючи їх зберігати підданство Яну Казиміру¹¹⁹. 28 лютого король направив універсал до бурмістрів, райців, лавників, отаманів «і всієї черні, у містах, містечках і селах», сповіщаючи про «зраду» гетьмана й обіцяючи зберегти за ними всі «права і вільності», якщо «відступлять» від Б. Хмельницького¹²⁰. Є дані джерел, що під час вторгнення польських підрозділів у козацьку Україну у другій половині березня окремі їх воєначальники намагалися за допомогою універсалів заручитися підтримкою місцевого населення й схилити його на сторону Польщі¹²¹.

Поширення цих універсалів серед населення серйозно занепокоїло Б. Хмельницького. Адже за даними деяких джерел

невдоволення рішенням Переяславської ради висловлювала не лише частина міщан Переяслава, Києва та Чорнобиля, але й старшин та козаків Уманського, Брацлавського, Полтавського й Кропивницького полків¹²². За таких обставин дана акція польської сторони могла призвести до загострення внутрішньополітичної обстановки в Українській державі. Тому гетьман у листі до царя від 31 березня звертав його увагу на факт поширення згадуваних нами універсалів Я. Радзивілла й можливість у зв'язку з цим непередбачених ексцесів, якщо не будуть прийняті запропоновані ним умови договору¹²³. Наказав він також своїм послам у Москві С. Богдановичу та П. Тетері, щоб вони «якнайкраще все вчинили» і якомога швидше поверталися назад з одержаними «привілеями», які повинні запобігти переходу частини населення на бік польського короля, котрий пообіцяв послільству всілякі «вільності»¹²⁴. Одночасно Б. Хмельницький розіслав в усі полки і міста відозви до різних прошарків населення, закликаючи їх не виступати проти укладеної угоди з Московією, за якою вони одержать вдвічі більше «вільностей», ніж це обіцяє їм Ян Казимір¹²⁵.

Серйозні надії польська верхівка покладала на можливість відриву від гетьмана групи впливових старшин, тим паче що надходили відомості про існування опозиції серед козацьких кіл з приводу укладення договору з Московією. У березні до польного гетьмана С. Потоцького з'явився сотник, котрий зумів переконати його надати «глейт» для тих козаків, які захочуть разом з ним повернутися у підданство Речі Посполитої¹²⁶. Однак, особлива увага у цей час приділялася залученню на свій бік одного з найталановитіших і найпопулярніших серед козацтва соратників Б. Хмельницького полковника І. Богуна. Від агентів польське командування дізналося, що він не брав участі у роботі Переяславської ради и розцінили

це як незгоду полковника із зовнішньополітичним курсом гетьмана. Заручившись підтримкою Варшави, С. Потоцький «через шпигунів» вступив у стосунки з брацлавським полковником, аби у такий спосіб з'ясувати його політичні плани. Зі свого боку, І. Богун вирішив схитрувати, щоб розгадати наміри польного гетьмана, тому поводить себе двозначно, натякаючи на можливість порозуміння¹²⁷. За даними С. Величка, він «удав, що діється начебто щось супротивне його думкам і начебто потай від Хмельницького звернувся до польського гетьмана з проханням, щоб той здобув йому королівську ласку й прощення, обіцяючи начебто, як і давніше, лишатися з більшою частиною козацького війська під королівською владою»¹²⁸. Свідчення подібного змісту знаходимо і в літописі Г. Граб'янки: «А на вкраїні полковник Богун вирішив піддурити поляків і послав гінця до польного гетьмана, наказавши сказати, ніби з своїм військом хоче до ляхів перекинутися. Все це він діяв для того, щоб ляхи з невеликою силою прийшли до нього, а він, скориставшись цим, перебе'є їх і дасть змогу Хмельницькому зібрати до купи свої та московські сили»¹²⁹.

Про хід цих переговорів незабаром довідався і сам король, який виявив готовність вручити брацлавському полковникові гетьманство за умови його переходу на бік Корони. І 16 березня український шляхтич П. Олекшич звернувся з листом до І. Богуна, повідомляючи, що Ян Казимір доручив йому вступити з ним в особисті переговори. Від імені короля засвідчив готовність Речі Посполитої надати «гетьманство запорозьке, шляхетство і староство, яке твоїй милості полюбитися в Україні», якщо відступиться від Б. Хмельницького, котрий «став нині вашим паном» (у розумінні володарем – В. С.) і віддав вас «чужому цареві». Коли ж Військо Запорозьке залишиться вірним Речі Посполитій, уряд обіцяв пробачити йому вчинені провини і «зберегти всі вольності». У розпорядженні П. Олек-

шича були королівські універсали, які проголошували «ласку» І. Богуну та його товаришам, котрі залишать Б. Хмельницького. Надіслав свого листа до брацлавського полковника також С. Потоцький¹³⁰.

Одержавши їх, І. Богун переслав листи до гетьмана. Що він відповів П. Олекшичу та С. Потоцькому, через відсутність джерел встановити важко. Знаходимо лише натяки, що полковник пообіцяв приєднатися зі своїми козаками до польського війська, коли воно вступить на територію козацької України. При цьому начебто попрохав польного гетьмана затримати наступ, оскільки йому необхідно порозумітися з частиною козаків. А сам розпочав збір полку до Кальника¹³¹.

Проте цим сподіванням правлячих кіл Речі Посполитої не судилося сповнитися. І. Богун не лише не перейшов на бік С. Потоцького, а й спромігся завчасно відвести основні сили полку до Умані. Очоливши залогу в Умані, вдало організував захист міста й змусив 12-тисячне вороже військо відступити¹³². Не мали успіху й розіслані до населення універсали короля та керівників польської армії. Нам не вдалося виявити жодного свідчення джерел про перехід селян, міщан чи козаків на бік ворога. У переважній більшості вони зі зброєю в руках виступили на захист політичних і соціально-економічних завоювань революції.

Незважаючи на ці невдачі, правлячі кола Польщі не залишали надій реалізувати згадані раніше плани. У травні 1654 р. С. Потоцький у листі до канцлера знову поставив питання про необхідність підкупу кримської верхівки з метою її залучення на свій бік. Виходячи з цього, радив дати Іслам-Гірею 1 млн. злотих, візиру Сефер-Казі-азі – 100 тис. злотих, а менші суми – іншим представникам знаті¹³³. Не припиняються спроби домогтися повернення Війська Запорозького у підданство короля. У червні Ян Казимір звернувся до нього з

новим універсалом, в якому підкреслював «зраду» Б. Хмельницького і переконував козаків у необхідності порвати з ним¹³⁴. 28 червня було видано Яном Казиміром похвального листа разом з привілеєм на посаду наддністрянського полковника уже згадуваному раніше Ф. Дименку. 10 вересня з урядової канцелярії виходить універсал, що доручав йому набирати на службу Речі Посполитій козаків, котрим за це проголошувалася амністія за участь у попередніх «бунтах». С. Потоцький зі свого боку пообіцяв протекцію усім тим, хто приєднається до Ф. Дименка¹³⁵. У джерелах є згадка про якогось козацького осавула Зимка, котрий через посланця хана повідомив польський уряд про свою згоду на чолі 5 тис. козаків влитися до лав коронного війська, коли воно прибуде в Україну¹³⁶.

Однак, як показали події осінньо-зимової кампанії 1654–1655 рр., правлячим колам Речі Посполитої не вдалося ні розколоти національно-патріотичні сили, ні заручитися підтримкою з боку козацтва й поспільства. Відомо, що 29 листопада 1654 р. С. Потоцький зробив спробу схилити до «підданства» міщан, опришків і козаків м. Буші, котрі воліли ліпше прийняти смерть зі зброєю в руках¹³⁷. Зайнявши Тульчин, він постійно розсилав універсали до мешканців Брацлавщини, намагаючись переконати їх у необхідності визнати владу короля і панів. Князь Д. Вишневецький погрожував селянам і міщанам Бершадської волості, що коли не виявляють послуху, то не буде помилювання ні їм, ні їхнім дітям і немовлятам, бо їх усіх заберуть татари, котрі мають ось-ось з'явитися¹³⁸. Всупереч сподіванням польського командування й шляхти, абсолютна більшість українців відмовилася визнати своє підданство Короні й повела відчайдушну боротьбу за збереження незалежності від Речі Посполитої створеної держави. Навіть, якщо в окремих випадках міщанам і козакам доводилося засвідчувати визнання влади Яна Казиміра (Тиманівка, Чечельник, Він-

ниця, Іллінці)¹³⁹, все ж вони не поспішали вливатися до лав польського війська. Маємо лише дані про прибуття до нього разом з татарами всього-навсього 80 козаків з Чечельника, Саврані та Рахова¹⁴⁰.

Скупа інформація джерел свідчить, що Б. Хмельницький продовжував приділяти величезну увагу збереженню у таємниці військових планів. Так, київський воєвода у листі до короля (січень 1655 р.) не приховував невдоволення тим фактом, що навіть «добрі язики» не можуть про українського гетьмана «дати певної відомості»¹⁴¹.

Маємо підстави висловити міркування, що в Українській державі існували елементи контролю з боку уряду за діяльністю дипломатів. Відомо, що протягом 1655–1657 рр. у взаєминах із Швецією Б. Хмельницький вдавався до послуг грецького ченця Д. Калугера. Але цей, за визнанням одного з угорських дипломатів, «найбільший хитрун», ведучи подвійну гру, захищав часто не стільки інтереси України, скільки Швеції¹⁴². Невідомо, у який спосіб український уряд одержав про це певні відомості, але уже у першій половині 1657 р. гетьман йому не довіряв. Як повідомляв наприкінці червня з Чигирини шведський посол Г. Лілієнкрона королю Карлу X Густаву, «ця особа не користується тут особливою повагою»¹⁴³.

Таким чином, аналіз виявлених джерел дозволяє стверджувати, що уряд Б. Хмельницького вчасно вживав необхідних заходів у сфері захисту інтересів молодого Української держави від ворожих дій польської розвідки. Внаслідок цього вдавалося зберігати у таємниці військові плани найголовніших кампаній, розкривати змови, організовані ворожою агентурою, протидіяти спробам правлячих кіл Речі Посполитої спровокувати міжусобну боротьбу в українському суспільстві, внести розкол у лави національно-патріотичних сил.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи викладений матеріал, зробимо кілька загальних висновків й звернемо увагу на деякі аспекти історичного досвіду, які, гадаємо, не втратили свого позитивного значення й сьогодні.

Основні висновки такі:

1. Виникнення й становлення розвідки та контррозвідки було закономірним результатом розвитку Української революції й стало складовою частиною розбудови національної держави.
2. Потреба в їх організації обумовлювалася необхідністю створення сприятливих умов для розбудови Української держави та виборення нею незалежності.
3. Діяльність спецслужб в 1648–1657 рр. спрямовувалася виключно на захист національних інтересів України, а не на здійснення агресивних планів щодо її сусідів чи інших країн.
4. Пріоритетні напрямки роботи зосереджувалися насамперед у сфері протидії спробам противника ліквідувати Українську державу; забезпечення обороноздатності країни та боєздатності її збройних сил; постачання уряду необхідної стратегічно важливої інформації.
5. В умовах перманентної агресії зовні й ведення воєнних дій найвищого розвитку набули розвідка й закордонні мережі спецслужб.
6. У середині XVII ст. організаційна розбудова спецслужб відбувалася за функціонально-територіальною ознакою.
7. Ефективність діяльності розвідки позитивно позначалася на спроможності молодій державі успішно розв'язувати складні проблеми боротьби за незалежність не лише на театрі воєнних дій, але і в сфері міжнародних відносин.

8. Для успішного функціонування спецслужб держави виняткове значення має підбір кадрів, що володіють особливими якостями, і є патріотами Вітчизни, готовими віддати за неї своє життя.

Гадаємо, що окремі аспекти історичного досвіду діяльності розвідки й контррозвідки можуть бути враховані і в процесі розбудови сучасних спецслужб України. Насамперед, вони повинні інтенсивно працювати, рішуче захищати її незалежність, соборність й територіальну цілісність, бо держава неминуче зустрінеться (і вже зустрілася) з потужними, добре скоординованими зусиллями її противників (зовнішніх і внутрішніх), котрі намагатимуться реанімувати бездержавність України, позбавити її незалежності, розколоти, провокувати міжусобиці й антидержавні виступи.

ПРИМІТКИ НАРИС ПЕРШИЙ

Розділ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

1. Ковальський М. Проблеми джерелознавства історії українського козацтва // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. - К., 1993. - Вип. 1. - С. 13.
2. Гісцова Л.З. Документи ЦДДА УРСР про Визвольну війну українського народу 1648-1654 рр. та возз'єднання України з Росією // Архіви України. - 1979. - № 2. - С. 46; Ковальський М. Проблеми джерелознавства... - С. 19; Мыцьк Ю.А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. - Днепропетровск, 1983. - С. 53; Його ж. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. - Дніпропетровськ, 1996. - С. 217-218.
3. Мицьк Ю.А. Проблема самостійності України у політичній концепції Богдана Хмельницького // Богдан Хмельницький та його доба (Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана), - К., 1996 - С. 41-42.
4. Мыцьк Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. - Днепропетровск, 1988. - С. 65-68. Його ж. Джерела... - С. 59-190.
5. Документи Богдана Хмельницького(1648-1657) (далі - ДБХ). - К., 1961. - С. 626, 629 - 630, 645 - 652.
6. Мыцьк Ю.А. Анализ источников... - С. 24, 25.
7. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі - ЦДАУ). - Ф. 1230, - Оп. 1. - Спр. 185. - Арк. 24 - 25; Документи об Освободительной войне украинского народа 1648 - 1654 гг. (далі - ДОВ). - К., 1965. - С. 269.
8. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі - ЛНБ). ВР. - Ф. 5. - Спр. Осолінських № 5768/1. - Т. III.

- Арк. 335; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі - Акти ЮОЗР). - СПб., 1878. - Т. X. - С. 551-552.
9. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах (далі - ВУР). - М., 1953. - Т. 2. - С. 70-71.
10. Мицьк Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська старовина (далі - КС). - 1995. - №4. - С. 19-21.
11. Pod sztandarem bratniej przyjazni. - Warszawa, 1954. - S. 27-28; Czapliński W. Ruchy ludowe w roku 1651 // Przegląd Historyczny. - Warszawa, 1953. - Т. 44. - S. 82-86.
12. Kazimierski J. Nowe materiały do ruchu ludowego w Wielkopolsce w 1651 roku // Przegląd Historyczny. - Warszawa, 1959. - Т. 59 - № 2. - S. 322-337.
13. Oświęcim S. Dyaryusz 1643-1651. - Kraków, 1907. - S. 321-324.
14. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського (далі - НБУ). ІР. - Ф. II. - Спр. №13700. - Арк. 47-48; Мицьк Ю. Визвольна війна очима... - С. 25-26, 28-32.
15. Бібліотека Польської Академії Наук (далі - ПАН) (Краків). ВР. - № 1062. - Арк. 276 зв.; Національна бібліотека (далі - НБ) (Варшава). ВМФ. - № 41744.
16. Бібліотека Чарторийських (далі - БЧ) (Краків). ВР. - № 143. - Арк. 329; НБ. ВМФ. - № 6691.
17. ДОВ. - С. 411.
18. Там же. - С. 431-432.
19. Жерела до історії України - Руси (далі - Жерела). - Львів, 1898. - Т. 4. - С. 204.
20. Архив Юго-Западной России (далі - Архив ЮОЗР). - К., 1914. - Т. IV. - Ч. 3. - С. 281-283, 565.
21. Там же. - С. 47-51, 483.
22. Жерела. - Т. 4. - С. 227.
23. ВУР. - Т. 2. - С. 252.
24. Там же, - С. 41, 54.
25. Там же. - С. 125.

26. Там же, - С. 360.
27. Там же. - Т. 3. - С. 112.
28. Там же - С. 199.
29. Ковальський Н. П. Істочники по історії України XVI - першої половини XVII в.: Автореф. дис. ...д-ра. ист. наук. - М., 1984. - С. 24.
30. ДБХ. - С. 65.
31. Там же. - С. 110.
32. Там же, - С. 111.
33. Там же. - С. 119.
34. Мыцык Ю. А. До видання українського дипломарію XVI-XVIII ст. / Листи Б. Хмельницького та його сподвижників часів Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Проблеми історіографії та джерелознавства історії України. Міжвуз. зб. наук. пр. - Дніпропетровськ, 1991. - С. 127-128.
35. ЛНБ. ВР. - Ф. 5, - Спр. Оссолінських № 225/11, - Арк. 99-99 зв.
36. Там же. - № 5768/1. - Т. 1. - С. 673-674.
37. Архів Інституту історії НАН України (далі - Архів). - Оп. 3. - Спр. 7. - Арк. 111-113; Сергійчук В. Розвідка Богдана Хмельницького // Дніпро. - 1982. - № 8. - С. 122.
38. Жерела, - Т. 4. - С. 9.
39. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолінських № 189/11. - Арк. 398; № 2286/11. - Арк. 115.
40. ДБХ. - С. 137.
41. Там же. - С. 126.
42. ВУР. - Т. 2. - С. 204.
43. ДОВ. - С. 379-380.
44. Акты ЮиЗР. - Т. 10. - С. 77; ВУР. - Т. 3. - С. 307.
45. ДБХ. - С. 621.
46. Мыцык Ю. А. Істочники по історії Освободительной війни українського народу 1648-1654 гг.: Автореф. дис. ...д-ра ист. наук. - К., 1988. - С. 24.
47. Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по

- истории Украины / вторая половина XVI - середина XVII в.). - Днепропетровск, 1981; Его же. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. - Днепропетровск, 1985; Його ж. Джерела з історії... - С. 191-195; Наливайко Д. Козацька християнська республіка /Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках/. - К., 1992.
48. Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Методические указания к изучению курса «Источниковедение истории СССР». - Днепропетровск, 1984. - С. 47; Мицик Ю.А. Джерела з історії... - С. 197-198.
49. ВУР. - Т. 2. - С. 121.
50. Библиотека ПАН (Краков). ВР. - № 2253. - Арк. 56: БН. ВМФ. - № 31187.
51. Oświęcim S. Op. cit. - S. 295, 317, 321-329, 331, 363.
52. Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647-1656. - Warszawa, 1980. - Т. 3. - S. 157, 270, 273, 291, 293-294, 301, 345, 392.
53. Величко С. Літопис - К., 1991. - Т. 1. - С. 54, 60, 66, 70, 78, 83, 88-96.
54. Думи та пісні про Богдана Хмельницького. - К., 1970. - С. 34, 55.
55. Потульницький В.А. Історія української політології / Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці/. - К., 1992. - С 18.
56. Історія Русів. - К., 1991. - С. 102-103, 108, 110, 116, 120, 134, 152; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. - К., 1993. - С. 131, 135, 139, 151, 167.
57. Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. - СПб., 1884. - Изд. четвертое, испр. и доп. - Т. 1. - С. 292-307, 358; Т. 2. - С. 4, 89, 139-140, 312-313, 370, 439-440.
58. Каховский В. Опыт изучения войн Богдана Хмельницкого. - Б/м., 1862; Кулиш П. А. История воссоединения Руси. - СПб.,

1874. - Т. 1-3; Его же. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654 pp.). - М., 1888-1889. - Т. 2-3.
597. Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). - СПб., 1906. - Вып. 3. - С. 168-170.
60. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. - К., 1990. - Т. 1. - С. 179, 315-318, 386.
61. Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych 1646, 1648. - Lwów, 1869. - Т. 2. - S. 68.
62. Грушевський М. Історія України - Руси. - К., 1995-1997. - Т. VIII. - ч. 1-3; Т. IX. - ч. 1-2.
63. Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.) - Львів, 1914.
64. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). - Львів, 1992. - Вид. 4-те, змінене і доповнене; Сотник О. Переяславський. Лоїв. - Каліш, 1935.
65. Осипов К. Богдан Хмельницький. - М., 1939; Петровський М.М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654). - К., 1940.
66. Іванцов І.О. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635-1638 pp. - К., 2002. - С. 100-275.
67. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. - Kraków, 1912. - Т. 11; Kubala L. Wyprawa Żwanięcka // Szkice historyczne. - Kraków., 1896. - Ser. 2; Tegoż. Bitwa pod Beresteczkiem. - Warszawa, 1909; Tegoż. Jerzy Ossoliński. - Lwów, 1883. - Т. 2; Rawita-Gawronski F. Bohdan Chmielnicki - Lwów., 1906, 1909. - Т. 1-2; Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612-1651). - Warszawa, 1933; Tretiak J. Historia wojny Chocimskiej (1621). - Kraków, 1921; Frasz L. Bitwa pod Zborowem w r. 1649 // Kwartalnik Historyczny. - 1932. - Т. 46. - № 1.
68. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. - Львів, 1990. - Вид. друге, випр. і доп. - С. 79-121.
69. Апанович Е. М. Победы украинского народа над польско-

- шляхетскими войсками на начальном этапе Освободительной войны (1648 г.) // Воссоединение Украины с Россией. Сб. ст. - М., 1954. - С. 145-177; Легкий В.И. О военных действиях загонов Максима Кривоноса летом 1648 г. (от Корсунской до Пилявецкой битвы) // Уч. зап. Ленингр. университета. - Л., 1956. - Вып. 24. - С. 194-218; Лола О.П. Данило Нечай, - К., 1956; Його ж. Максим Кривоніс. - К., 1957; Мишко Д.І. Іван Богун. - К., 1956; Полухін Л.К. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун - народні герої визвольної війни 1648-1654 pp. - К., 1954; Разин Е.А. История военного искусства. - М. 1961. - Т. 3. - С. 288-338; Строков А.А. История военного искусства. - М., 1955. - Т. 1. - С. 407-422; Его же. Выдающийся полководец украинского народа (Богдан Хмельницкий) // Военный вестник. - 1954. - № 1. - С. 10-16; Тисс В. До питання про полководське мистецтво Богдана Хмельницького // 300 років возз'єднання України з Росією. Наук. зб. Львів, ун-ту. - Львів, 1954. - С. 102-114.
70. Грабовецький В.В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 pp. - К., 1972; Компан О. Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648-1654 pp. - К., 1954; Легкий В.И. Крестьянство Украины в начальний период освободительной войны 1648-1654 гг. - Л., 1959; Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654). - К., 1975.
71. Компан. О. Вплив визвольної війни українського народу на розвиток антифеодального руху в Польщі. - К., 1954; Ее же. Значение освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. для антифеодальных движений в Польше. Крат. сообщ. Ин-та Славяноведения. - М., 1954. - Вып. 13. - С. 17-27; Миллер И. С. Крестьянское движение в Подгалье в 1651 г. // Уч. зап. Ин-та Славяноведения. - М., 1950. - Т. 2. - С. 155-215; Его же. Освободительная война 1648-1654 гг. и польский народ // Вопросы истории. - 1954, - № 1. - С. 96-116.

72. Алекберли М.А. Хотинская война. - Черновцы, 1957; Его же. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI- первой половине XVII веков. - Саратов, 1961; Василенко Г.А. Хотинська війна. - К., 1960; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. - К., 1994.
73. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. - К., 1969. - С. 151-156.
74. Кучернюк М. Підпільний фронт Богдана Хмельницького // Жовтень. - 1978. - № 10. - С. 137-142.
75. Османская империя в первой четверти XVII века. Сб. док. и мат. - М., 1984. - С. 32-38; Podhorodecki L., Raszba N. Wojna Chocimska 1621 roku. - Kraków, 1979. - S. 109-137.
76. Мицик Ю. Розвідники Богдана Хмельницького // Прапор юності. - 1989. - №5. - С. 155-161.
77. Апанович О. Козацтво - збройні сили України // Голос України. - 1991. - 15 березня.
78. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI - середини XVII століття. - К., 1991. - С. 70-93; Його ж. Українське козацьке військо в другій половині XVI - середині XVII століття: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. - К., 1991. - С. 52.
79. Сергійчук В. Розвідка Богдана Хмельницького // Дніпро. - 1982. - № 8. - С. 119-122.
80. Веденєєв Д. З історії розвідки і військової дипломатії України // Розбудова держави. - 1993, - № 9, - С. 17-20.
81. Василик А. Українська розвідка // Поріг. - 1993. - № 1. - С. 29-32; № 2. - С. 31-33.
82. Джеджула Ю. Таємна дипломатія Богдана Хмельницького // Політика і час. - 1993. - № 10-12; 1994. - № 1-6, 8.
83. Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648-1654 рр. - К., 1989. - С. 31-32, 60-61, 72.
84. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної

- війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). - Львів, 1991. - С. 23, 27-29, 63, 67, 96.
85. Замлинский В. Богдан Хмельницкий. - М., 1989. - С. 65-77, 109-110, 117, 205, 247, 262-264.
86. Мицик Ю.А. та інші. «Тії слави козацької повік не забудем». - Дніпропетровськ, 1989. - С. 64-98; Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали. - Дніпропетровськ, 1990. - С. 110, 121-122; Мицик Ю.А., Стороженко І.С. Засвіт встали козаченьки. - Дніпропетровськ, 1990. - С. 33-90; Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С. Сполохи козацької звитяги. - Дніпропетровськ, 1991. - С. 65-148; Стороженко І.С. Воєнне мистецтво Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. - Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 1994. - С. 11-19.
87. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. - К., 1993. - С. 60-67, 80, 85-86, 99-100, 107, 114-115, 126-127, 130, 162, 177, 186-187, 248-250, 280, 305-309, 345.
88. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. - Львів, 1992. - С. 96-98.
89. Веденєєв Д. Організація розвідувально-дозорної служби українського козацтва. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. - Київ-Черкаси, 1995. - С. 208-210.
90. Джеджула Ю. Таємна війна Богдана Хмельницького: Іст.-докум. оповідь. - К., 1995.
91. Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. - К. 1996. - С. 199-210; Степанков В. Розвідувальна служба Української держави в роки Хмельниччини (1648-1657 рр.) // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження Великого гетьмана): Зб. наук. пр. - К., 1995. - С. 40-61; Його ж. Козацька розвідка наближала перемогу. // КС. - 1995. - №4 - С. 115 - 122; Його ж. Роля Богдана Хмельницького у

- становленні спецслужб Української держави (1648-1657 рр.) // Шлях Перемоги. - 1996. - 13, 20, 27 січня; Його ж. Розвідка і контррозвідка гетьмана Богдана Хмельницького // Україна - козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. - К., 2004. - С. 263-265.
92. Чухліб Т. Батько "психологічних війн" // Незнайоме Кліо. Українська історія в таємницях і курйозах XV-XVIII століття. - К., 2002. - С. 121-124; Його ж. Воєнне мистецтво. // Історія української культури. У п'яти томах. - К., - 2003. - Т. 3. - С. 310-311.
93. Лепн'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернігів, 1996; Його ж. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591 рр.). - Чернігів, 1999.
94. Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. - К., 2004; Комарницький С. Хотинська епопея. - Чернівці, 2000; Комарницький С., Сагайдак Д. Козацький полководець. - Чернівці-Київ, 2005; Сас П.М. Петро Конашевич - Сагайдачний: молоді роки. - К., 2006.
95. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. - Дніпропетровськ, 1996. - Кн. I.
96. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-психологічний портрет. - К., 1995. - 2-ге вид., доп. перер.; Вони ж. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.): Україна кризь віки. - К., 1999. - Т. 7; Вони ж. Богдан Хмельницький. - К., 2003.
97. Wisłocki J. O. Działalności emisariuszy Chmielnickiego w Wielkopolsce 1651 roku // Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza. - Poznań, 1955. - Т. I. - з. 1. - С. 35-49. Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. - Warszawa, 1968. - Wyd. 3. - С. 186-188; Kazimierski J. Op. cit. - С. 322-337; Czapliński W. Op. cit. - С. 64-90; Szczotka S. Powstanie chłopskie pod wodzą Kostki Napierskiego. - Warszawa., 1951.

98. Kersten A. Na tropach Napierskiego. W kręgu mitów i faktów. - Warszawa., 1970. - С. 125, 201-202.
99. Kersten A. Hieronim Radzejowski. Studium władzy i opozycji. - Warszawa., 1988. - С. 211.
100. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. - Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1988. - С. 167-169, 181.
101. Widacki J. Książ Jarema. - Katowice, 1984. - С. 121, 140-145.
102. Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648-1649. - Zabrze, 2006; Cawęda M. Powstanie kozackie 1637. - Zabrze, 2007; Długołęcki W.J. Batoh 1652. - Warszawa, 1995; Romański R. Beresteczko 1651. - Warszawa, 1994; Tegoż. Kozaczyzna. - Warszawa, 1999; Serczyk W.A. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. - Kraków-Wrocław, 1984; Tegoż. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651. - Warszawa, 1999; Śledziński K. Zbaraż 1649. - Warszawa, 2005; Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI-XVII wieku. Ćeneza i charakter. - Toruń, 2002; Tegoż. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI-XVII wieku. - Toruń, 2006.

Розділ 2. ФОРМУВАННЯ СТОРОЖОВО-РОЗВІДУВАЛЬНОЇ СЛУЖБИ У КОЗАЦЬКІЙ УКРАЇНІ (кінець XVI - перша половина XVII ст.)

1. Винар Л. Початки і ранній розвиток української козащини: вибрані питання типології козацької організації та періодизації козацької доби (Деякі гіпотези і висновки) // Його ж. Козацька Україна. Вибрані праці. - Київ, 2003. - С. 282-292. Леп'явко С.А. Про природу станових

- привілеїв українського козацтва // Проблеми української історичної медієвістики. - К. - 1990. - С. 89-98; Його ж. Козацькі повстання 1591-1596 років в Україні: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 1991. - С. 10; Його ж. Козацькі війни... - С. 27-195; Його ж. Українське козацтво... - С. 177-200; Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI - середини XVII століть. Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі. - Дніпродзержинськ, 2007. - С. 89-198.
2. Голобуцький В.А. Запорожская Сечь // Вопросы истории. - 1970. - № 12. - С. 96-100; Рознер И.Г. Антифеодальные государственные образования в России и на Украине в XVI-XVIII вв. // Вопросы истории. - 1970. - № 8. - С. 47-49; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV ст. - середина XVII ст. - К., 2000. - С. 114-160.
 3. Компан О. Кипень у «казані історії» // Вітчизна. - 1986. - № 9. - С. 184.
 4. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка. - С. 36.
 5. Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загально-історичному контексті // Український історичний журнал (далі - УІЖ). - 1991. - № 5. - С. 68.
 6. Брехуненко В. Типологія Степового Кордону Європи і перспективи дослідження історії східноєвропейських козацтв. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVII ст.) - К., 2006. - С. 453-482; Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка (далі - ЗНТШ). - Львів, 1991. - Т. 222. - С. 37; Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ... С. 72-111.
 7. Дневник Эриха Ляссоты // Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. - К., 1890. - Вып. 1, - С. 153.
 8. Апанович О. Козацтво...// Голос України. - 1991. - 28 лютого.
 9. Там же; Бойко І. Д. До питання про державність українського

- народу в період феодалізму // УІЖ. - 1968. - № 8. - С. 29-30; Наливайко Д. Козацька християнська республіка. - С. 85-86; Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для виучування західньоруського та українського права, - К., 1927. - Вип. 3. - С. 213, 251-253, 298; Смолій В.А. Феномен українського козацтва... - С. 66.
10. Веденєєв Д. З історії розвідки... - С. 17.
 11. Яворницький Д.І. Назв. пр. - Т. 1. - С. 315.
 12. Слабченко М. Паланкова організація запорозьких вольностей // Праці комісії для виучування історії західньоруського та українського права. - К., 1929. - Вип. 6. - С. 170-171.
 13. Апанович О. Козацтво...// Голос України. - 1991. - 15 березня; Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали. - С. 103.
 14. Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали. - С. 104; Яворницький Д.І. Назв. пр. - Т. 1. - С. 318.
 15. Яворницький Д.І. Назв. пр. Т. 1. - С. 318.
 16. Апанович О. Козацтво...// Голос України. - 1991. - 15 березня.
 17. Яворницький Д.І. Назв. пр. - Т. 1. - С. 316-317.
 18. Дневник Эриха Ляссоты. - С. 175.
 19. Веденєєв Д. Організація... - С. 210.
 20. Volumina legum. - Petersburg, 1859. - Т. 2, - S. 310.
 21. Piśma Stanisława Żółkiewskiego. - Lwów, 1861. - S. 150.
 22. Грабовецький В. Нові документи про визвольні походи Наливайка в Галичину // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. - 1963. - № 1. - С. 68-70.
 23. Там же. - С. 70.
 24. Цит. за Леп'явко С. Козацькі війни... - С. 178.
 25. Там само. - С. 178-179.
 26. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолінських № 4048/П. - Арк. 113; Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. VII. - С. 209-212, 305-309; Леп'явко С.А. Козацькі повстання... - С. 10-15; Його

- ж. Козацтво і Річ Посполита наприкінці XVI ст.: чи була можливість порозуміння? // Польща - Україна: історична спадщина і суспільна свідомість. Міжн. наук. конф. - К., 1992. - С. 56-58; Його ж. Козацькі війни... - С. 71-72, 78-79, 131-185, 226-231; Наливайко Д. Козацька християнська республіка, - С. 145-146; 151. Сергійчук В.І. Іменем... - С. 51-54; Його ж. Українське козацьке військо... - С. 30-32.
27. Жерела... - Львів, 1908. - Т. 8. - С. 103, 105, 110-113, 119; Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. VII. - С. 329-330.
28. Volumina legum. - Т. 3. - S. 95.
29. Марочкін В. П. Антифеодальний визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. - К., 1989. - С. 26.
30. Кулиш П.А. Історія... - Т. 2, - С. 247; Мемуари... - Вып. 2. - К., 1896. - С. 90.
31. Смолій В.А. Феномен українського козацтва... - С. 68.
32. Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини // В 300-ліття Хмельниччини (1648-1948): Збірник за ред. Б. Крупницького. - Мюнхен, 1948. - С. 20; Щербак В. Джерела формування українського козацтва // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. - К., 2006. - Т. I. - С. 71-72; Jabłonowski A. Piśma. - Warszawa, 1910. - Т. 2. - S. 193-194; Źródła dziejowe. - Warszawa, 1877. - Т. 5. - S. 108-116, 130-141.
33. Мицик Ю. Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво // Український археографічний щорічник. - Київ, Нью-Йорк, 2004. - Вип. 8/9. Т. 11/12. - С. 457; Брехуненко В., Нагельський М. Двадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI - першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. Вип. 8/9. - Т. 11/12. - С. 426; Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.). - К., 1998. - С. 171-172; Смолій В., Степанков В. Політична система українського суспільства у роки національної революції XVII століття. - К., 2008. - С. 6.

34. ВУР. - Т. 1. - С. 64.
35. Сергійчук В.І. Іменем... - С. 51, 54.
36. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. - С. 277-278; Крип'якевич І.П. Історія України. - Львів, 1990. - С. 167; Сергійчук В.І. Українське козацьке військо... - С. 33-35.
37. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна. - 1992. - 2 липня.
38. Яворницький Д.І. Назв. пр. - Т. 1. - С. 386.
39. Алекберли М.А. Борьба... - С. 145—165; Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. - К., 1993. - С. 16-18; Гуржій О.І. Корнієнко В.В. Назв. пр. - С. 94-106; Жукович П. Указ, соч. - СПб., 1903. - Вып. 1. - С. 129-135; Комарницький С. Назв. пр. - С. 11-26; Комарницький С., Сагайдак Д. Назв. пр. - С. 11-40; Мыцык Ю.А. Новые данные о Черноморских походах запорожского казачества против Османской империи и Крымского ханства в конце XVI - первой половине XVII в. (на материалах архивохранилищ ПНР) // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Межвуз. сб. ст. - Ростов-на-Дону, 1986. - С. 126-137; Наливайко Д. Козацька християнська республіка. - С. 105-115; Панашенко В.В. Чорноморські походи запорізьких козаків у першій половині XVII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. - К., 1989. - Вип. 15. - С. 35-39; Сергійчук В.І. Іменем... - С. 82-92; Сокульський А. Назв. пр. - С. 33-97; Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. - Дніпропетровськ, 1991. - С. 28-33; Romański R. Kozaczyzna. - S. 60-66; Franz M. Wojskowość... - S. 144-154; Tegoź. Idea... - S. 153-158.
40. Мицик Ю. А. Повстання слов'янських невільників-веслярів на козацьких галерах у XVII ст. // Україна і Польща в період феодалізму. Зб. наук. пр. - К, 1990. - С. 106-109.
41. Сергійчук В.І. Іменем... - С. 77.
42. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолінських № 240/11. - Арк. 227 зв.

43. Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski. Ok. 1592-1646. - Warszawa, 1978. - S. 88.
44. Сас П.М. Петро Конашевич-Сагайдачний... - С. 237.
45. ЛНБ. ВР, - Ф. 5, - Спр. Оссолинських № 5768/1. - Т. 1. - Арк. 40.
46. Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. - С. 460.
47. Собеский Я. История Хотинского похода 1621 г. // Мемуары... - Вып. 2. - С. 91.
48. Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. VII. - С. 460.
49. Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Назв. пр. - С. 70.
50. Жукович П. Указ, соч. - Вып. 3. - С. 169-174; Османская империя... - С. 33-34; Podhorodecki L., Raszba N. Op. cit. - S. 126-129.
51. Pauli Z. Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej 1621 r. - Kraków., 1859. - S. 72
52. Sękowski J. Collectanea z dziejopisów tureckich. - Warszawa, 1824. - Т. 1. - S. 154-157; Podhorodecki L., Raszba N. Op. cit. - S. 128-131; Tretiak J. Op. cit. - S. 121-123.
53. Османская империя... - С. 35.
54. «Каменецкая хроника» // Османская империя... - С. 60-64; Алекберли М.А. Хотинская война. - С. 85-102; Гуржій О.І. Корнієнко В.В. Назв. пр. - С. 74-78; Комарницький С. Назв. пр. - С. 48-66; Комарницький С., Сагайдак Д. Назв. пр. - С. 72-88; Podhorodecki L., Raszba N. Op. cit. - S. 185-235; Tretiak J. Op. cit. - S. 144-188.
55. Цит. за: Podhorodecki L., Raszba N. Op. cit. - S. 135.
56. Podhorodecki L. Op. cit. - S. 297-298.
57. Цит. за: Василик А. Назв. пр. // Поріг. - 1993. - № 1. - С. 31.
58. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 475/11. - Арк. 89-99, 125; Podhorodecki L. Op. cit. - S. 137-140.
59. Цит. за: Жукович П. Указ, соч. - СПб., 1912. - Вып. 6. - С. 69.
60. Цит. за: Щербак В.О. Антифеодальні рухи... - С. 31.
61. Мицик Ю. До історії повстання 1630 р. // Пам'ять століть. - 1997. - №4. - С. 29.

62. Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. - К., 1971. - Вып. 2. - С. 106; Жукович П. Указ, соч. - Вып. 6. - С. 69.
63. НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. №13402. - Арк. 327.
64. Там же. - Арк. 350.
65. Там же. - Арк. 372.
66. Цит. за: Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce // Dzieje narodu i państwa polskiego. - Kraków, 1989. - S. 57.
67. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. - К., 1864, - Т. 4. - С. 139-142; Щербак В.О. Антифеодальні рухи... - С. 72.
68. НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. - №13402. - Арк. 460.
69. Дневник Симеона Окольского // Мемуары... - Вып. 2. - С. 218-219.
70. НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. - №13402. - Арк. 219.
71. Марченко М.І. Історія української культури з найдавніших часів до середини XVII ст. - К., 1961. - С. 191; Щербак В.О. Антифеодальні рухи... - С. 72.
72. Дневник Симеона Окольского // Мемуары... - Вып. 2. - С. 195.
73. НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. №13402. - Арк. 361.
74. Іванцов І.О. Назв. пр. - С.149.
75. НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. №13402 - Арк. 377; Дневник Симеона Окольского // Мемуары... - Вып. 2. - С. 198-199; Іванцов І.О. Назв. пр. - С. 150; Śawęda M. Op. cit. - S. 148.
76. Щербак В.О. Антифеодальні рухи... - С. 64.
77. Дневник Симеона Окольского // Мемуары... - Вып. 2. - С. 198.
78. НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. №13402. - Арк. 377.
79. Дневник Симеона Окольского // Мемуары... - Вып. 2. - С. 203; Іванцов І.О. Назв. пр. - С. 150-153; Śawęda M. Op. cit. - S. 150-185.

**Розділ 3. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. ОРГАНІЗАЦІЯ
РОЗВІДКИ Й КОНТРРОЗВІДКИ: ОБ'ЄКТИ, ЦІЛІ,
ФОРМИ Й МЕТОДИ ДІЯЛЬНОСТІ**

1. Сидоренко О.Ф. До питання про соціально-економічні підвалини козацької держави // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Республіканських історичних читань). - К., 1991. - С. 150-155; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. ... - С. 65-68; Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи "домової війни" в Речі Посполитій? // Україна в Центрально-Східній Європі... - К., 2003. - Вип. 3. - С. 383-389.
2. Степанков В.С. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648-1657 роки): Автореф. дис. ...д-ра іст. наук, - К., 1993. - С. 30-31; Його ж. Політична роль Запорозжя в розвитку Національної революції 1648-1676 рр. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. матеріалу міжн. наук. конф. Київ-Запоріжжя, 1997. - С. 4-5.
3. Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення. - К., 1993. - С. 6-9; Вони ж. Політична система... - С. 13-20.
4. Franz M. Idea państwa... - S. 270-271.
5. Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська Угода 1654 року // Український історик. - 1965. - №1-2. С. 5-13; № 3-4. - С. 11-16.
6. Державний архів у Гданську. - Рецеси станів західнопруських. - Спр. №300. 29/129. - Арк. 111; ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолінських № 225/11. - Арк. 57, 61-61 зв.; Бібліотека ПАН (Краків). ВР. - № 1062, - Арк. 261 зв.; НБ. ВМФ. - № 41744; БЧ. ВР. - № 142. - Арк. 169; НБ. ВМФ. - № 6713; № 143. - Арк. 610, 744, 752-753; НБ. ВМФ. - № 6691.

7. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. - Відень, 1920. - С. 20-22.
8. Смолій В.А., Степанков В.С. Державна ідея за козацької доби. // Історія українського козацтва. - Т. I. - С. 241-242; Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // УІЖ. - 1991. - № 9. - С. 121-122; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648- серпень 1649 рр.). - Львів, 1993. - С. 32-42.
9. ВУР. - Т. 2. - С. 116-118, 152, 154; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна. - 1992. - 2 липня; Смолій В.А. Степанов А.А. Державна ідея... - С. 243-244.
10. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба... - С. 24-25, 29-41; Його ж. Селянська війна 1648 - першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки // Україна в Центрально-Східній Європі... - К., 2005. - Вип. 5. - С. 266-272.
11. Смолій В.А., Степанков В.С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648-1657 рр.) // Нариси з історії дипломатії України. - К., 2001. - С. 113-117.
12. Державний архів у Кракові (далі - ДАК). - ф. 452. - Спр. №363. - Арк. 395.
13. Феденко П. Тріумф і катастрофа. Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького // Культура і життя. - 1990. - 12 серпня; Смолій В.А., Степанков В.С. Становлення української дипломатичної служби... - С. 117-119.
14. БЧ. ВР. - № 142. - Арк. 58; ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолінських № 189/11. - Арк. 285-286.
15. Степанков В.С. Антифеодальная борьба крестьянства и казацких низов в годы Освободительной войны (1648-1654): Автореф. дис. ...канд. ист. наук. - Днепропетровск,

1980. - С. 18-20; Його ж. Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки Визвольної війни (1648-1654) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. - К., 1989. - Вип. 15. - С. 46-47; Його ж. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648-1657) // Феодалізм на Україні. 36. наук. пр. - К., 1990. - С. 55-59.
16. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: територіальні межі та населення // Історичні зошити. - К., 1993. - № 9. - С. 12-24; Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. - Львів, 1931. - Т. 151. - С. 136-141; Його ж. Богдан Хмельницький. - С. 230-231, 239.
17. Крип'якевич І.П. Студії... - Т. 151. - С. 136; Сергійчук В.І. Українське козацьке військо... - С. 36; Смолій В., Степанков В. Політична система... - С. 20-22; Терлецький О. Історія Української держави. - Львів, 1924, - Т. 2. - С. 36.
18. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна. - 1992. - 2 липня.
19. Архів Головної актів давніх (далі - АГАД) (Варшава). - Ф. 553. - Від. 11. - Кн. 18. - Арк. 44.
20. ДАК. - Ф. 452. - Спр. №363. - Арк. 533; Ф. 465. - Спр. №31. - Арк. 76-77, 249.
21. Свешніков І.К. Битва... - С. 66-104; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. - К., 2003. - С. 243-246.
22. Бібліотека ПАН (Краків). ВР. - № 2253. - Арк. 77 - 78: - БН. ВМФ. - № 31187.
23. ДБХ, - С. 252.
24. Кримський С.Б. Феномен українського бароко. // Історія української культури. У п'яти томах. - К., 2003. - Т. 3. - С. 80.
25. АГАД. - Ф. 553. - Від. VI. - Спр. №36. - Арк. 42.
26. БЧ. ВР. - № 146. - Арк. 241-243; БН. ВМФ. - № 6706.
27. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна. - 1992. - 9 липня.

28. Бібліотека ПАН (Курник). ВР. - № 353, - Арк. 20 - 26; БН. ВМФ. - № 2641; БЧ. ВР. - № 147. - Арк. 184-188, 295-297; БН. ВМФ. - № 6525; Степанков В.С. Жванецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень-грудень 1653 року) // Наукові праці історичного факультету. Кам'янець-Подільський, 1996. - Т. 2. - С. 8-20; Ciesielski T. Kampania Żwaniowska 1653 r. // Studia i materiały do historii wojkowości. - Białystok, 2004. - Т. XLI. - S. 40-59.
29. Санін Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. - М., 1987. - С. 74-130; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. 2-ге вид., доп., перер. - С. 462-488.
30. ЛНБ. ВР. - Ф. 5, - Спр. Оссолинських № 189/11. - Арк. 737-739; БЧ. ВР. - № 148, - Арк. 17-22, 57-64, 71-81, 979-988; НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. №15558. - Арк. 98.
31. АГАД. - Ф. 3. - Козацький відділ. - Картон № 42. - № 60. - Арк. 2; НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. №15425-15487. - Арк. 146-147.
32. Архів Інституту історії. - Оп. 3, - Спр. 19. - Арк. 25-37; БЧ. ВР. - № 148. - Арк. 847; БН. ВМФ № 6680; Санін Г.А. Указ, соч. - С. 109-113; Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії... - К., 1994. - С. 218.
33. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції) // Україна. - 1991. - № 17. - С. 33.
34. Архів ЮЗР. - К., 1908. - Т. VI. - Ч. 3, - С. 202-206; Грушевський М. Історія України-Руси. - К., 1997, - Т. 9. - Ч. 2. - С. 1328-1329.
35. Архів ЮЗР. - Т. VI. - Ч. 3. - С. 294-297; Грушевський М. Історія України - Руси. - Т. 9. - Ч. 2. - С. 1432-1436.
36. Липинський В. Назв, пр. - С. 117-120.
37. ДАК. - Ф. 465. - Спр. №31. - Арк. 129.
38. Michałowski J. Księga pamiętnicza. - Kraków, 1864. - S. 93.
39. Бібліотека ПАН (Краків). ВР. - № 1062. - Арк. 276; ВУР. - Т. 2. - С. 70-71.

40. Czapliński W. Op. cit. - S. 82-86; Oświęcim S. Op. cit. - S. 324-325.
41. Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников... - С. 58.
42. Oświęcim S. Op. cit. - S. 324.
43. Wiślocki J. Op. cit. - S. 44-48.
44. Oświęcim S. Op. cit. - S. 322-323.
45. Ibidem. - S. 325.
46. ВУР. - Т. 2. - С. 70.
47. Библиотека ПАН (Краков). ВР. - № 1062. - Арк. 268 зв.
48. Там же. - Арк. 276 зв.; ВУР. - Т. 2. - С. 70.
49. Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень. - 1980. - №4. - С. 121.
50. Wiślocki J. Op. cit. - S. 48.
51. Oświęcim S. Op. cit. - S. 295.
52. ДБХ. - С. 56-57.
53. ДАК. - ф. 465 - Спр №41 - Арк 29; Мыцык Ю.А. Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины. Сб. науч. труд. - Днепропетровск, 1980. - С. 184.
54. ДБХ. - С. 182.
55. Джеджула Ю. Назв. пр. - 1993. - № 10. - С. 80.
56. ДБХ. - С. 110.
57. Архів Інституту історії. - Оп. 3. - Спр. 7. - Арк. 111-113; Сергійчук В. Розвідка Богдана Хмельницького. - С. 122.
58. Кушевич С. Назв. пр. // Жовтень. - 1980. - № 3, - С. 105.
59. НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. №13700. - Арк. 47-48.
60. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 13 - Арк. 6-7.
61. Библиотека Вроцлавського університету (м. Вроцлав) ВР. - Спр. № Акц, 1949/440. - Арк. 321.
62. БЧ. ВР. - № 1657. - Арк. 383-384; БН. ВМФ. - № 9163.

63. Величко С. Літопис. - Т. 1. - С. 83.
64. ВУР. - Т. 2. - С. 70-71.
65. ДОВ. - С. 108-109.
66. Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников... - С. 33.
67. ДОВ. - С. 149.
68. Z dziejów Ukrainy. - Kraków, 1912, - S. 228.
69. ЛНБ. ВР. - Ф. 5, - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 224 зв.
70. Kazimierski J. Op. cit. - S. 337.
71. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11, - Арк. 146 зв.
72. Там же. - Ф. 103, - Спр. Саперів № XI. - № 30.
73. Там же. - ФМФ № 55. - Арк. 263 зв.
74. Цит. за: Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. Sejm Rzeczypospolitey za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo-doktryna-praktyka. - Wrocław, 2000. - Т. I. - S. 131.
75. Там же. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 189/11. - Арк. 398, 444; № 2286/11. - Арк. 115.
76. АГАД. - Ф. 559. - № 3036. - Арк. 180.
77. Czapliński W. Op. cit. - S. 82-89; Kazimierski J. Op. cit. - S. 334-335.
78. ВУР. - Т. 2. - С. 70-71.
79. ДОВ. - С. 246-247.
80. Архів Інституту історії. - Оп. 3. - Спр. 59. - Арк. 89; ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 2286/11. - Арк. 147; Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников... - С. 33; Nagielski M. Obleżenie Kamieńca Podolskiego przez siły kozacko-tatarskie w maju 1651 roku // Barok. Historia. Literatura. Sztuka. - Warszawa. - 2001. - R. VIII. - 1(15). - S. 193.
81. Czapliński W. Op. cit. - S. 83, 89; Oświęcim S. Op. cit. - S. 324-325.
82. ВУР. - Т. 2. - С. 70.
83. Библиотека ПАН (Краков). ВР. - № 2253. - Арк. 56; БН. ВМФ № 31187.
84. Там же. - Арк. 74 зв.

85. Мыщык Ю.А. Анализ архивных источников... - С. 33.
86. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - С. 254-255.
87. Мыщык Ю.А. Анализ архивных источников... - С. 33.
88. Меріме П. Богдан Хмельницький. - Львів, 1990. - С. 165.
89. НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. №13700, - Арк. 48.
90. Czapliński W. Op. cit. - S. 89; Oświęcim S. Op. cit. - S. 324.
91. Wisłocki J. Op. cit. - S. 48.
92. Oświęcim S. Op. cit. - S. 322.
93. ВУР. - Т. 2. - С. 70.
94. Oświęcim S. Op. cit. - S. 324-325.
95. Мищик Ю.А., Цибульський В.І. Волинь в роки визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. - Рівне, 1999. - С. 44.
96. Цит. за: Мыщык Ю.А. Анализ архивных источников... - С. 32-33.
97. ДОВ, - С. 514.
98. Там же. - С. 432.
99. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 2286/11. - Арк. 5; Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (Wiek XVII). - Wrocław, 1961. - S. 243-244.
100. БЧ. ВР. - № 142. - Арк. 598.
101. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 189/11. - Арк. 511; Radziwiłł A.S. Op. cit. - T. 3. - S. 393.
102. Василик А. Назв. пр. // Поріг. - 1993, - № 2. - С. 31.
103. Архив ЮЗР. - К., 1914. - Т. IV. - Ч. 3. - С. 317-319.
104. НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. №13699. - Арк. 7.
105. Джеджула Ю. Назв. пр. - 1993. - № 11. - С. 82.
106. Цит. за: Свешніков І.К. Битва... - С. 83.
107. ДОВ. - С. 332.
108. Джеджула Ю. Назв. пр. - 1993. - № 11. - С. 84.
109. Веденеев Д. Назв. пр. - С. 20.
110. БЧ. ВР. - № 143. - Арк. 659.
111. Библиотека Национального Інституту ім. Оссолинських

- (далі - БО) (Вроцлав). ВР. - Спр. № 3564/11. - Арк. 480: ЛНБ. ВР. - ФМФ. - № 55. - Арк. 480.
112. Джеджула Ю. Назв. пр. - 1993. - № 11. - С. 83.
113. ВУР - Т. 3. - С. 117, 221-223, 302-303.
114. Наріжний С. "Московська служба" Івана Виговського // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі - ЗНТШ). - Львів, 1928. - Т. CXLIX. - С. 117-139.
115. ЛНБ ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 165.
116. АГАД. - Ф. 559. - № 3036. - Арк. 137.
117. ДОВ. - С. 490.
118. Там же. - С. 504.,
119. БЧ. ВР. - № 114: - Арк. 640: БН. ВМФ. - № 6719.
120. Грушевський М. Історія України - Руси. - К., 1997, - Т. 9. - Ч. 1. - С. 199.
121. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 355 зв.
122. Мыщык Ю.А. Анализ архивных источников... - С. 33; Його ж. Визвольна війна очима полонених повстанців // КС. - 1995. - №4. - С. 19.
123. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1 - Спр. 44. - Арк. 3.
124. Grabowski A. Ojczyście spominki. - Kraków, 1845. - Т. 2. - S. 26-27.
125. Жерела. - Львів, 1901 - Т. 5. - С. 116-117; ДОВ. - С. 269.

Розділ 4. ДІЯЛЬНІСТЬ РОЗВІДКИ У СФЕРІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОВСТАНЬ І ПРОВЕДЕННІ ДИВЕРСІЙНИХ АКТИВ

1. Grondski S. Historia belli cosacico-polonici. - Pestini, 1789. - P. 49-50.
2. ДБХ, - С. 31.
3. Z dziejów Ukrainy. - S. 498.
4. ДБХ. - С. 31.
5. Rawita-Gawroński F. Sprawy i rzeczy Ukraińskie. - Lwów, 1914, -

- S. 20.
6. Rudawski J. *Historia Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego*. - Petersburg, Mohylem, 1855. - Т. 1. - S. 12.
 7. ВУР. - Т. 2. - С. 17.
 8. Мицик Ю.А., Брехуненко В.А. Джерела з історії Жовтоводської битви 1648 р. - Запоріжжя, 1999. - С. 13.
 9. ВУР. - Т. 2. - С. 17.
 10. Rudawski J. *Op. cit.* - Т. 1. - S. 12.
 11. ДОВ. - С. 18-19.
 12. ВУР. - Т. 2. - С. 17; Tomkiewicz W. *Op. cit.* - S. 182.
 13. Петровський М.Н. *Визвольна війна...* - С. 42.
 14. *Акты Московского государства (далі - АМГ)*. - Спб., 1894 - Т. II. - С. 211; Michałowski J. *Op. cit.* - S. 10.
 15. Величко С. *Літопис* - Т. 1. - С. 46.
 16. АМГ. - Т. II. - С. 212.
 17. *Архів Інституту історії*. - Оп. 3. - Спр. 1. - Арк. 23-24; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - С. 207.
 18. Michałowski J. *Op. cit.* - S. 93.
 19. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 50. - Арк. 27; ДОВ. - С. 30.
 20. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 50. - Арк. 27; ДОВ. - С. 30; Chrząszcz I.E. *Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświetleniu uczestnika wyprawy Żółtowodskiej i naoczego świadka wypadków // Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego*. - Lwów, 1934. - S. 264-265.
 21. Кордуба М. *Нові причинки до початків Хмельниччини // ЗНТШ*. - Львів, 1926. - Т. 144-145, - С. 212; Chrząszcz I.E. *Op. cit.* - S. 265; *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu "Ogniem i Mieczem" (1648-1651)*. Oprac., wstępem i przypisami opatrzył Mirosław Nagielski. - Warszawa, 1999. - S. 104, 112; Biernacki W. *Żółte Wody-Korsuń. 1648*. - Częstochowa, 2000. - S. 74-80; Majewski W. *Krytyczny przegląd źródeł do dziejów powstania Chmielnickiego w okresie początkowym (jesień 1647 - maj*

- 1648) // *Studia Źródłoznawcze*. - Warszawa-Poznań, 1981. - Т. XXVI. - S. 148.
22. АГАД - *Зібрання Браницьких із Сухої №155/181*. - Арк. 229.
23. Смолій В., Степанков В. *Богдан Хмельницький*. - К., 2003. - С. 111.
24. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолінських № 2286/11. - Арк. 5; *Pamiętniki... Maskiewiczów*. - S. 238-244.
25. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолінських № 225/11. - Арк. 83.
26. *Pamiętniki... Maskiewiczów*. - S. 244.
27. ВУР. - Т. 2. - С. 29; *Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношение к России и Польше*, - Спб., 1865. - С. 324.
28. *Исторические песни малорусского народа*. - К, 1875. - Т. 2. - С. 26.
29. Величко С. *Літопис* - Т. 1, - С. 78.
30. АГАД. - Ф. 553. - Від 11. - Кн. 14, - Арк. 381-382; ДБХ, - С. 626.
31. Величко С. *Літопис* - Т. 1. - С. 83.
32. Rudawski J. *Op. cit.* - Т. 1. - S. 16.
33. Мицик Ю. *З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис*. - 1998. - №2. - С. 4-5.
34. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолінських № 189/11. - Арк. 83.
35. Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. *Анализ архивных источников...* - С. 75.
36. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолінських № 189/11. - Арк. 78.
37. Касименко О.К. *Російсько-українські взаємовідносини 1648 - початку 1651 рр.* - К., 1955. - С. 58.
38. ВУР. - Т. 2. - С. 38.
39. Бевзо О.А. *Назва, пр* - С. 121.
40. Величко С. *Літопис* - Т. 1. - С. 83-84.
41. БЧ. ВР. - № 142. - Арк. 260; Rawita-Gawroński F. *Sprawy...* - S. 29.

42. Кушевич С. Назв. пр. // Жовтень. - 1980. - № 1. - С. 120-121.
43. Жерела. - Т. 4. - С. 9.
44. ВУР. - Т. 2. - С. 69-71.
45. БЧ. ВР. - № 142. - Арк. 262.
46. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 1874/1. - Арк. 13.
47. ВУР. - Т. 2. - С. 24.
48. Kojałowicz A.W. De rebus Anno 1648 et 1649 contra Zaporovios cosacos gestis. - Vilno, 1651. - P. 56.
49. Мицик Ю. З нових документів... - С. 6.
50. Легкий В.И. Крестьянство Украины... - С. 51-57; Степанков В.С. Антифеодальна боротьба... - С. 27-28; Пиріг П.В. Чернігівщина у Визвольній війні українського народу 1648-1654 pp. - К., 1993. - С. 17-23.
51. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба... - С. 28-29.
52. Архів Інституту історії. - Оп. 3. - Спр. 27. - Арк. 2-3; ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 189/11. - Арк. 111; Жерела. - Львів, 1913. - Т. 6. - С. 6; ДОВ. - С. 71; Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников... - С. 30; Józefowicz J. Kronika miasta Lwowa (1634-1690). - Lwów, 1854. - S. 96.
53. ЛНБ. ВР. - Ф. 5 - Спр. Оссолинських № 189/11. - Арк. 107; Винар Л. Питання походження полковника Максима Кривоноса // Український історик. - 1971. - №3-4. - С. 23-35; Крип'якевич І.П. Листи Максима Кривоноса // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР - 1965. - № 2. - С. 57-61; Мицик Ю.А. Максим Кривоніс // УІЖ. - 1992. - № 12. - С. 69-71.
54. БЧ. ВР. - № 142. - Арк. 260; Kojałowicz A. W. Op. cit - P. 57-58.
55. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 189/II. - Арк. 107; № 231/11. - Арк. 167 зв.; Kojałowicz A.W. Op. cit. - P. 58; Rawita-Gawroński F. Sprawy... - S. 29-30.
56. Кушевич С. Назв. пр. // Жовтень. - 1980. - № 2, - С. 131; Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського

- народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво (збірник статей). - К., 1998. - С. 285-286, 289-292.
57. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225//11. - Арк. 87 зв. - 88 зв.; Мицик Ю. Буремний 1648 рік... - С.290.
58. Мыцык Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны... - С. 82.
59. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 2286/11. - Арк. 7; №5769/III. - Арк. 167; Кушевич С. Назв. пр. // Жовтень. - 1980. - №2. - 133; Rawita-Gawroński F. Sprawy... - S. 37-38; Sajkowski A. W stronę Wiednia. Dole i niedole wojenne w świetle listów i pamiątek. - Poznań, 1984. - S. 154-164.
60. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. - К., 1995. - С. 139-142; Dec L. Bitwa pod Konstantynowem // TeKa Historyka. - Warszawa, 1998. - Z. 12. - S. 19-69.
61. Мыцык Ю.А. Новые документы... - С. 180-181.
62. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 124, 128-129; №5768/1. - Т. 1. - Арк. 369.
63. Библиотека Ягеллонського університету (далі - БЯ)(Краків). ВР. - № 90. - Арк. 8-81; БН. ВМФ. - № 12475.
64. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 130 зв.
65. Там же. - Арк. 122 зв., 123 зв. -125, 129-130; ДОВ. - С. 108-109.
66. БЧ. ВР. - № 2576. - Арк. 230; ЛНБ. ВР. ФМФ. - №2.
67. Кушевич С. Назв. пр. // Жовтень. - 1980. - № 3. - С. 100.
68. Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. - Днепропетровск, 1986. - С. 75.
69. Там же.
70. Там же. - С. 76.
71. ДОВ. - С. 105; Biernacki W. Op. cit. - S. 18-24.
72. БЧ. ВР. - № 142. - Арк. 598.

73. Tomkiewicz W. Op. cit. - S. 233.
74. БЧ. ВР. - № 2576, - Арк. 258.
75. ДОВ. - С. 113.
76. Там же. - С. 127.
77. Там же. - С. 139.
78. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 189/11. - Арк. 186, № 2098/11. - Арк. 30 зв.; ДБХ. - С. 654; Jemiolowski M. Pamiętnik... - Lwów, 1850. - S. 8.
79. Жерела. - Т. 4. - С. 227.
80. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба... - С. 42-44.
81. Кушевич С. Назв. пр. // Жовтень. - 1980. - № 3. - С. 105.
82. Там же. - №4. - С. 118.
83. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба... - С. 45.
84. Nowak Z. Zapomniane wiersze o wojnie polsko-kozackiej // Libri geganenses, - Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1976. - Т. 5. - S. 241.
85. Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. - К., 1916. - Вып. 2. - С. 124-126.
86. Radziwiłł A.S. Op. cit. - Т. 3. - S. 157.
87. Grabowski A. Op. cit. - Т. 2. - S. 19.
88. Czapliński W. Op. cit. - S. 85-86.
89. АГАД. - Ф. 553. - Від. VI. - Спр. №36. - Арк. 39.
90. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 226 зв.
91. Czapliński W. Op. cit. - S. 70.
92. ДОВ. - С. 212.
93. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських №225/11. - Арк. 229.
94. Там же. - Арк. 226.
95. Там же. - Ф. 103. - Спр. Сапегів № XI. - № 37.
96. Літопис Самовидця. - К., 1971. - С. 57.
97. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 214. - Арк. 23; Serczyk W.A. Na płonącej Ukrainie... - S. 239; Śledziński K. Op. cit. - S. 81.
98. Kersten A. Na tropach Napierskiego... - S. 201-202; Szczotka S.

- Powstanie chłopskie... - S. 77.
99. Тазбир Я. Роль протестантов в политических связях Польши с Трансильванией // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. - М., 1979. - С. 228.
100. Свешніков І. К. Битва... - С. 97-98.
101. ДАК. - Ф. 465. - Спр. №59. - Арк. 99.
102. Oświęcim S. Op. cit. - S. 322.
103. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських №2286/11. - Арк. 156; Oświęcim S. Op. cit. - S. 324.
104. Kazimierski J. Op. cit. - S. 323.
105. БЧ. ВР. - № 146. - Арк. 175; БН. ВМФ. - №6706.
106. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 189/11. - Арк. 501.
107. Там же. - №2286/11. - Арк. 156.
108. Свешніков І.К. Битва... - С. 98.
109. Czapliński W. Op. cit. - S. 84-85; Oświęcim S. Op. cit. - S. 324.
110. Kersten A. Na tropach Napierskiego... - S. 203.
111. НБУ. ІР. - Ф. 11,13699. - Арк. 5.
112. Szczotka S. Z dziejów chłopów polskich. - Warszawa, 1951. - S. 43.
113. Materiały do powstania Kostki Napierskiego w 1651 r. - Warszawa, 1951. - S. 15.
114. Kazimierski J. Op. cit. - S. 331.
115. Ibidem. - S. 333.
116. Ibidem. - S. 337.
117. Цит. за: Свешніков І.К. Битва... - С. 98.
118. Materiały do powstania... - S. 19.
119. Oświęcim S. Op. cit. - S. 327.
120. ДОВ. - С. 493.
121. Grabowski A. Op. cit. - Т. 1 - S. 85.
122. Мыщук Ю.А. Анализ источников по истории... - С. 24-25.
123. ДБХ. - С. 628-629.
124. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських №225/11. - Арк. 384; ДОВ - С. 572-579, 588-590; Oświęcim S. Op. cit. - S. 363.

125. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 2286/11. - Арк. 180.
126. Свешніков І.К. Битва... - С. 96.
127. Кучернюк М. Назв. пр. - С. 141.
128. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 189/11. - Арк. 474.
129. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 333. - Арк. 30-31.
130. Архів Інституту історії. - Оп. 3. - Спр. 59. - Арк. 89; ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 2286/11. - Арк. 147.
131. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 189/11. - Арк. 511.
132. Там же. - № 2286/11. - Арк. 175.
133. Архів Інституту історії. - Оп. 3. - Спр. 19. - Арк. 33.
134. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 33. - Арк. 128.
135. Архів Інституту історії. - Оп. 3. - Спр. 19. - Арк. 33.
136. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. - К., 1993. - С. 168.
137. Архів Інституту історії. - Оп. 3. - Спр. 19. - Арк. 35.
138. Latorisies albo kroniczka Joachima Jerlicza. - Warszawa, 1853. - Т. 1. - С. 123.
139. Шевальє П. Назв. пр. - С. 170.
140. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 33. - Арк. 128.
141. Там же.
142. ДОВ. - С. 588.
143. ЛНБ. ВР. - Ф. 4. - Спр. Баворовських № 235/11. - Арк. 81; Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 418 зв.; № 2286/11. - Арк. 178.
144. ЛНБ. ВР. - Ф. 4. - Спр. Баворовських № 235/11. - Арк. 82 зв.; Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 2286/11. - Арк. 178-178 зв.; ДОВ. - С. 597.
145. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 2286/11. - Арк. 178-178 зв. 180.
146. Там же. - Ф. 4. - Спр. Баворовських № 235/11. - Арк. 81.
147. Мицик Ю.А., Стороженко І.С. За світ встали козаченьки. - С. 107.
148. ЛНБ. ВР. - Ф. 103. - Спр. Сапегів № XI. - № 96; НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. № 13699. - Арк. 20; ДОВ. - С. 616.

149. ДОВ. - С. 615.
150. НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. № 13699. - Арк. 17.
151. Архів Інституту історії. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 449.
152. АГАД. - Ф. 553. - Від. V. - № 4151. - Арк. 20.
153. Там же. - Ф. 559. - № 3036. - Арк. 142.
154. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. I. - Спр. 62. - Арк. 6.
155. Мыцык Ю.А. Анализ источников по истории Освободительной войны... - С. 24-25.
156. ДБХ. - С. 630.
157. Архів Інституту історії. - Оп. 3. - Спр. 10. - Арк. 277-278.
158. Бібліотека ПАН (Краків). ВР. - № 1275. - Арк. 431-44; БН. ВМФ. - № 22883.
159. АГАД. - Ф. 553. - Від. V. - № 4151. - Арк. 43.
160. Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников... - С. 34.
161. Radziwiłł A. S. Op. cit. - Т. 3. - С. 392.

Розділ 5. ЗАХОДИ ПО ЗБОРУ РОЗВІДУВАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ДЕЗІНФОРМАЦІЇ КОМАНДУВАННЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

1. ДБХ. - С. 30; Z dziejów Ukrainy. - S. 497.
2. ДБХ. - С. 26-27, 30-31.
3. Величко С. Літопис. - Т. 1. - С. 46.
4. Там же. - С. 54.
5. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. - К., 2003. - С. 100-102; Мицик Ю.А. та інші. «Тії слави козацької...» - С. 68-73.
6. БМЧ. ВР. - Спр. № 2576. - Арк. 91.
7. Мицик Ю.А. та інші. «Тії слави козацької...» - С. 75.
8. Величко С. Літопис. - Т. 1. - С. 60.
9. Літопис Самовидця. - С. 49.

10. БЧ. ВР. - № 2576. - Арк. 91.
11. Кордуба М. Нові причинки... - С. 211.
12. БЧ. ВР. - № 2576. - Арк. 92-93; ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 189/11. - Арк. 51.
13. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 189/11. - Арк. 51.
14. Śledziński K. *Cecora 1620*. - Warszawa, 2007. - S. 161-181.
15. ДОВ. - С. 31.
16. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 231/11. - Арк. 145 зв.; Кордуба М. Нові причинки... - С. 213; Петровський М.Н. Визвольна війна... - С. 49.
17. Мицик Ю.А., Стороженко І.С. За світ встали... - С. 47-48.
18. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 253. - Арк. 5; Петрів В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648-1649 років (Історично-психологічний нарис) // Військо України. - 1993. - №7. - С. 74-75.
19. Мицик Ю.А., Стороженко І.С. За світ встали... - С. 54; Стороженко І.С. Богдан Хмельницький... - С. 147-148.
20. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 60; ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 253. - Арк. 5-7; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. - К., 2003. - С. 119-121.
21. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 253. - Арк. 7.
22. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. - К, 1992. - С. 42.
23. Twardowski S. *Wojna domowa z kozaki, tatari, moskwą, szwedami i węgry*. - Calissu, 1681. - Cz. 1. - S. 8-9.
24. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 60; ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 253. - Арк. 7-8; Стороженко І.С. Богдан Хмельницький... - С. 157-158.
25. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 194. - Арк. 1; Pamiętniki... Maskiewiczów. - S. 240.
26. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 194. - Арк. 1-2; Спр. 254. - Арк. 5.
27. Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора

- древних актов (далі - ПКК). - К, 1898. - Т. 1. - С. 177; Костомаров Н. Указ. соч. - Т. 1. - С. 292-296.
28. Величко С. Літопис. - Т. 1. - С. 89.
29. Бібліотека ПАН (Краків). ВР. - № 1062. - Арк. 268 зв.
30. ВУР. - Т. 2. - С. 70-71.
31. Бібліотека ПАН (Краків). ВР. - № 1062. - Арк. 276 зв.
32. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 88.
33. Кушевич С. Назв. пр. // Жовтень. - 1980. - № 3. - С. 105.
34. Michałowski J. *Op. cit.* - S. 147.
35. Ibidem.
36. Ibidem.
37. Ковальський Н.П., Мыщук Ю.А. Анализ отечественных источников... - С. 74.
38. Там же. - С. 75.
39. ДБХ. - С. 53.
40. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 146 зв.
41. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. - С. 126-127.
42. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 646/1. - Арк. 58.
43. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 163 зв. - 164; Kochowski V. *Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV*. - Kraków, 1683. - Т. 1. - P. 531.
44. ДОВ. - С. 113.
45. ПКК - Т. 1. - С. 13-115.
46. Там же. - С. 301.
47. ДОВ. - С. 115.
48. Там же. - С. 115, 123; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. - К, 1916. - Вып. 2. - С. 117.
49. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 169 зв.
50. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 19. - Арк. 1; ДОВ. - С. 120, 135.
51. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 5768/1. - Т. 1. - Арк. 543; № 5769/111. - Арк. 307.

52. ДОВ. - С. 148; Twardowski S. Op. Cit. - Cz. I. - S. 29.
53. БЧ. ВР. - № 143. - Арк. 266.
54. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 189/11. - Арк. 149; ДОВ. - С. 139.
55. Twardowski S. Op. cit. - Cz. I. - S. 30.
56. Kubala L. Jerzy Ossoliński. - T. 2. - S. 226.
57. Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ отечественных источников... - С. 77.
58. Кушевич С. Назв. пр. // Жовтень. - 1980. - № 3. - С. 105.
59. Там же. - № 4. - С. 121.
60. ВУР. - Т. 2. - С. 121.
61. Там же. - С. 204.
62. АГАД. - Ф. 553. - Від. VI. - Спр. № 36 і 37/1. - Арк. 103; Мицик Ю. Полковник Ілля Голота і битва під Загалем 1649 р. // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. - Київ, Нью-Йорк, Торонто, Париж, Львів, 2000. - С. 179-180.
63. Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников... - С. 76-77.
64. Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников... - С. 30.
65. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 224 зв.
66. АГАД. - Ф. 553. - Від. VI. - Спр. № 36. - Арк. 223.
67. Там само. - Арк. 57.
68. Там же. - Арк. 242; Kotłubaj E. Życie Janusza Radziwiłła. - Wilno, Witebsk, 1859. - S. 357-358; Z dziejów Ukrainy. - S. 426-427.
69. Kotłubaj E. Op. cit. - S. 148-151.
70. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 214. - Арк. 14-15; ДОВ. - С. 255.
71. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 89. - Арк. 2.
72. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 2286/11. - Арк. 46.
73. Там же. - Арк. 461-47.

74. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 278. - Арк. 3-4.
75. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - С. 102; Hadży Mehmed Senai. Historia chana Islam Gereja III. - Warszawa, 1971. - S. 124-127.
76. Библиотека ПАН (Краків). ВР. - № 2253. - Арк. 56.
77. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 5769/111. - Арк. 399; ДОВ. - С. 247.
78. ДОВ. - С. 247.
79. Grabowski A. Op. cit. - T. 2. - S. 54.
80. НБУ. ІР. - Ф. I. - Спр. № 4128. - Арк. 172.
81. ДОВ. - С. 247.
82. АГАД. - Ф. 553. - Від. 11. - Кн. 14. - Арк. 311; Библиотека ПАН (Краків). ВР. - № 2253. - Арк. 56; ДОВ. - С. 264, 284.
83. БЧ. ВР. - Арк. 355.
84. Там же. - Арк. 356; АГАД. - ф. 553. - Від. VI. - Спр. № 36 і 37/1. - Арк. 113.
85. ДАК. - Ф. 465. - Арк. 59.
86. Michałowski J. Op. cit. - S. 425.
87. ЦДІАУ. Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 214. - Арк. 24, 26.
88. Библиотека ПАН (Краків). - ВР. - № 2253. - Арк. 56; БО. ВР. - № 3564/11. - Арк. 238.
89. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 283. - Арк. 2.
90. ДБХ. - С. 164.
91. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 306 зв.
92. ВУР - Т 2. - С 389.
93. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 139. - Арк. 3; Спр. 161. - Арк. 3.
94. Kotłubaj E. Op. cit. - S. 361.
95. Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А. Методические указания... - С. 38.
96. ЛНБ. ВР. - Ф. 4. - Спр. Баворовських № 280/II - Арк. 25.
97. Там же. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 307.
98. Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А. Методические указания... - С. 37.

99. ЛНБ. ВР. - Ф. 4. - Спр. Баворовських № 280/11. - Арк. 251.
100. Архів Інституту історії. - Оп. 3. - Спр. 8. - Арк. 338; Kotłubaj E. Op. cit. - S. 361.
101. Kotłubaj E. Op. cit. - S. 361.
102. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. - С. 386.
103. Radziwiłł A.S. Op. cit. - T. 3. - S. 273.
104. Twardowski S. Op. cit. - Cz. 2. - S. 10.
105. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолінських № 189/11. - Арк. 398; № 2286/11. - Арк. 115.
106. Там же. - № 189/11. - Арк. 398; № 2286/11. - Арк. 115.
107. Кучернюк М. Назв. пр. - С. 141.
108. Архів Інституту історії. - Оп. 3. - Спр. 59. - Арк. 74.
109. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолінських № 189/11. - Арк. 444.
110. Кучернюк М. Назв. пр. - С. 141; Джеджула Ю. Назв. пр. - 1993. - № 11. - С. 86.
111. ДОВ. - С. 363, 369.
112. БЧ. ВР. - № 145. - Арк. 55; БН. ВМФ. - № 6698.
113. ПКС. - К, 1898. - Т. 2. - С. 582.
114. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 30. - Арк. 8.
115. ВУР. - Т. 2. - С. 487.
116. АГАД. - Ф. 553. - Від. VI. - Спр. №36 і 37/1. - Арк. 590.
117. Там само. - Ф. 559. - Спр. №449. - Арк. 41.
118. Грушевський М. Історія України - Руси. - Т. 9. - Ч. 1. - С. 177-188; Nagielski V. Kampania zimowo-wiosenna 1651 roku hetmana polnego koronnego Marcina Kalinowskiego przeciwko kozakom // Przegląd Wschodni. - 1998. - T. V. - Z. 3(19) - S. 416-417; Romański R. Beresteczko 1651. - S. 57-66.
119. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолінських № 225/11. - Арк. 348 зв.; Oświęcim S. Op. cit. - S. 269; Nagielski V. Kampania... - S. 420; Romański R. Beresteczko 1651. - S. 74-77.
120. ДАК. - ф. 465. - Спр. №41. - Арк. 235-236; Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. IX. - Ч.1. - С. 196.
121. ДОВ. - С. 413.
122. Там же. - С. 484.
123. Там же. - С. 432.
124. Там же. - С. 463, 467-468, 475-476.
125. Там же. - С. 481.
126. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолінських № 225/11. - Арк. 383 зв.
127. Rudawski J. Op. cit. - T. 1. - S. 131.
128. Бібліотека ПАН (Краків). ВР. - № 2253. - Арк. 74 зв.
129. Там же.
130. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолінських № 189/11. - Арк. 501-502.
131. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 334. - Арк. 58.
132. ДОВ. - С. 432.
133. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолінських № 225/11. - Арк. 353.
134. Свешніков І.К. Битва... - С. 82; Romański R. Beresteczko 1651. - S. 118-119.
135. ДОВ. - С. 420.
136. Свешніков І.К. Битва... - С. 82-83.
137. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолінських № 225/11. - Арк. 354 зв.; ДОВ. - С. 438.
138. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 32. - Арк. 27.
139. ДОВ. - С. 450, 459; Oświęcim S. Op. cit. - S. 331.
140. Там же. - С. 504.
141. Oświęcim S. Op. cit. - S. 303.
142. ДОВ. - С. 490.
143. Там же. - С. 507.
144. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 33. - Арк. 59.
145. ДАК. - Ф. 452. - Спр. №363. - Арк. 560.
146. Свешніков І.К. Битва... - С. 104-105; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. - К., 2003. - С. 246; Romański R. Beresteczko 1651. - S. 146-151; Serczyk W.A. Na płonącej Ukrainie... - S. 335-336.
147. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолінських № 189/11. - Арк. 504.
148. Цит. за: Свешніков І.К. Битва... - С. 83.
149. Архів Інституту історії. - Оп. 3. - Спр. 55. - Арк. 84.

150. Radziwiłł A.S. Op. cit. - Т. 3. - S. 293.
151. Ibidem. - S. 294; ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 33. - Арк. 22.
152. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 334. - Арк. 8-9; Radziwiłł A.S. Op. cit. - Т. 3. - S. 294.
153. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 33. - Арк. 22; Спр. 334. - Арк. 8-9; ДОВ. - С. 447.
154. НБУ. IP. - Ф. II. - Спр. №13699. - Арк. 7.
155. Oświęcim S. Op. cit. - S. 295.
156. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 33. - Арк. 104; Спр. 334. - Арк. 29; БО. ВР. - № 3564/11. - Арк. 258-258 зв.; Oświęcim S. Op. cit. - S. 351.
157. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 33. - Арк. 92.
158. Свешніков І.К. Битва... - С. 119.
159. Архів Інституту історії. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 459.
160. ДОВ. - С. 607.
161. БЧ. ВР. - № 145. - Арк. 280.
162. Там же.
163. ДБХ. - С. 257-258.
164. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 44. - Арк. 2.
165. Жерела. - Т. 12. - С. 173.
166. ВУР. - Т. 3. - С. 199.
167. Величко С. Літопис. - Т. 1. - С. 94-95; Jemiołowski M. Op. cit. - S. 34; Długoński W.J. Op. cit. - S. 121, 124-126.
168. Величко С. Літопис - Т. 1. - С. 94-95.
169. Там же. - С. 95-96.
170. Там же. - С. 110.
171. Історія України в документах і матеріалах. - К., 1941. - Т. 3. - С. 240.
172. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 646/1. - Арк. 226; Історія України... - Т. 3. - С. 240; Грушевський М. Історія України - Руси. - Т. 9. - Ч. 1. - С. 493; Ciesielski T. Sejm brzeski 1653 r. Studium z dziejów Rzeczypospolitej w latach 1652-1653. - Toruń, 2004. - S. 68-69.

173. НБУ. IP. - Ф. II. - Спр. №15425-15487. - Арк. 127.
174. Там же. - Ф. II. - Спр. №13700. - Арк. 47-48.
175. Величко С. Літопис. - Т. 1. - С. 115; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. - К., 2003 - С. 296-297.
176. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 136. - Арк. 8.
177. Бібліотека ПАН (Курнік). ВР. - № 353. - Арк. 14-19 зв., 24 зв.; БН. ВМФ. - № 2641; БЧ. ВР. - № 147. - Арк. 168-175; БН. ВМФ. - № 6525; ДОВ - С. 732-733; Акты ЮиЗР. - Т. X. - С. 66; Jemiołowski M. Op. cit. - S. 42; Milewski D. Kryzys wojskowości polskiej na przykładzie kampanii żwanieckiej Jana Kazimierza // Barok. Historia-Literatura-Sztuka-Warszawa, 2001. - R. VIII 1(15) - S. 102-107; Ciesielski T. Kampania żwaniecka 1653 r. // Studia i materialy... - Białystok, 2004. - S. 40-52.
178. АГАД. - Ф. 559. - № 3036. - Арк. 180.
179. ДБХ. - С. 332.
180. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. - К., 2003. - С. 324.
181. ДБХ. - С. 341.
182. Там же. - С. 375.
183. Там же. - С. 383.
184. Там же. - С. 391.
185. Там же. - С. 382.
186. Там же. - С. 385.
187. Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников... - С. 66.
188. Там же. - С. 67.
189. Там же.
190. Акты ЮиЗР. - СПб, 1889. - Т. XIV. - С. 93-94; ДБХ. - С. 393, 395.
191. ДБХ. - С. 386, 391, 393, 395, 400.
192. Kochowski W. Historya panowania Jana Kazimierza. - Poznań, 1859. - Т. I. - S. 202.
193. НБУ. IP. - Ф. II. - Спр. №15564-15570. - Арк. 45; ДБХ. - С. 404; Michałowski J. Op. cit. - S. 734.

194. Michałowski J. Op. cit. - S. 737.
195. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 189/11. - Арк. 738; № 5769/111. - Арк. 1076; Шерер Ж.-Б. Назв. пр. - С 217.
196. Там же. - № 189/11. - Арк. 738; № 5769/111. - Арк. 1077; НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. № 15558. - Арк. 96; Kubala L. Zaprzepaszczona kraina // Kwartalnik Historyczny. - 1907. - R. XXI. - Z. 4. - S. 643-647.
197. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 5769/111. - Арк. 1090-1091; НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. № 15558. - Арк. 98.
198. ДБХ. - С 410.
199. Там же. - С 414.
200. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 5769/III. - Арк. 1103; НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. № 13702. - Арк. 27-28.
201. НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. № 13702. - Арк. 42.
202. ДБХ. - С 442.
203. Архів Інституту історії. - Оп. 3. - Спр. 19. - Арк. 31-33.
204. Woźecki J. Obłężenia drugiego miasta Lwowa od wojsk kozackich i moskowskich w roku 1655 // Жерела. - Львів, 1913. - Т. 6. - С. 149.
205. Архів Інституту історії. - Оп. 3. - Спр. 19. - Арк. 34-35.
206. Архив ЮЗР. - К., 1908. - Т. VI. - Ч. 3. - С 96; Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654-1655 // Szkice historyczne. - Kraków, 1910. - Ser. 3. - S. 323.
207. ДБХ. - С 497, 498-499, 501, 503, 510-511, 519.
208. Там же. - С. 498.
209. Там же. - С. 549.
210. Там же. - С. 552.
211. НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. № 15540. - Арк. 1-2; Акты ЮиЗР. - Т. III. - С. 558; СПб., 1879. - Т. XI. - С. 702-703.

Розділ 6. СТАНОВЛЕННЯ КОНТРРОЗВІДКИ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЇЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1. Краткая летопись о войнах поляков с казаками // ПКК - Т. 1. - С. 174-175; Chrząszsz I.E. Op. cit. - S. 262.
2. Величко С. Літопис. - Т. 1. - С. 54.
3. Там же. - С. 60.
4. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 253. - Арк. 2,5.
5. ДОВ. - С. 31.
6. БО. ВР. - № 3564/11. - Арк. 28 зв.
7. Michałowski J. Op. cit. - S. 21.
8. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 581.
9. БЧ. ВР. - № 143. - Арк. 659.
10. ВУР. - Т. 2. - С. 47.
11. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - С. 86.
12. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 2346/11. - Арк. 10.
13. Там же. - № 225/11. - Арк. 126.
14. Там же. - Ф. 103. - Спр. Сапегів № X. - № 137.
15. Библиотека ПАН (Краків). ВР. - № 1062. - Арк. 277.
16. ВУР. - Т. 2. - С. 41.
17. ДБХ. - С. 54.
18. Там же. - С. 57.
19. Там же. - С 64.
20. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 126; Michałowski J. Op. cit. - S. 172.
21. ДОВ. - С. 46.
22. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 336. - Арк. 34.
23. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 165 зв.
24. БЧ. ВР. - № 143. - Арк. 480.
25. ВУР. - Т. 2. - С. 125.
26. Там же. - С. 115; ДОВ. - С. 202-203.
27. ДОВ. - С. 202.
28. ВУР. - Т. 2. - С. 120.

29. *Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora.* - Poznań, 1840. - Т. 1. - С. 48.
30. ДАК. - Ф. 452. - Спр. №363. - Арк. 279; Grabowski A. *Op. cit.* - Т. 1. - С. 142; Т. 2. - С. 14.
31. Michałowski J. *Op. cit.* - С. 406.
32. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. Спр. 25. - Арк. 5; ДБХ. - С. 126; Grabowski A. *Op. cit.* - Т. 1. - С. 141-142.
33. БЧ. ВР. - № 1657. - Арк. 377; Sysyn F.E. *Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil 1600-1653.* - Harvard, 1985. - P. 169.
34. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 25. - Арк. 5.
35. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 231.
36. ДАК. - Ф. 452. - Спр. №363. - Арк. 329-331; Grabowski A. *Op. cit.* - Т. 2. - С. 26-27.
37. ДАК. - Ф. 465. - Спр. №41. - Арк. 105.
38. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 13. - Арк. 5.
39. ЛНБ ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 226.
40. ЦДІАУ. Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 194. - Арк. 28.
41. Там же. - Спр. 185. - Арк. 15.
42. ДАК. - Ф. 465. - Спр. №41. - Арк. 105.
43. АГАД. - Ф. 553. - Від II. - Кн. 14. - Арк. 248.
44. Там же. - Ф. 559. - № 3036. - Арк. 137.
45. ДОВ. - С 300.
46. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 279. - Арк. 3.
47. Там же. - Спр. 89. - Арк. 1.
48. ДОВ. - С 266.
49. АГАД. - Ф. 553. - Від II. - Кн. 14. - Арк. 259.
50. Библиотека ПАН (Краків) ВР. - Спр. №2254. - Арк. 191 зв.
51. Там же. - Арк. 268-269.
52. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 278. - Арк. 4.
53. Мыцык Ю.А. *Анализ архивных источников...* - С. 27; Його ж. *Визвольна війна очима полонених повстанців.* - С. 20.
54. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 185. - Арк. 24-25.

55. ДОВ. - С. 269.
56. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 189/11. - Арк. 264.
57. *Сборник статей и материалов...* - Вып. 2. - С. 157-158.
58. Rudawski J. *Op. cit.* - Т. 1. - С. 83.
59. БО. ВР. - № 3564/11. - Арк. 238.
60. ДОВ. - С. 301.
61. ВУР. - Т. 2. - С. 252.
62. Архів Інституту історії. - Оп. 3. - Спр. 19. - Арк. 2.
63. ВУР. - Т. 2. - С 360.
64. Там же. - С 508. - Прим. 176.
65. ЛНБ. ВР. - Ф. 4. - Спр. Баворовських № 280/11. - Арк. 25.
66. Там же. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 321.
67. *Думи та пісні...* - С. 55.
68. Архів Інституту історії. - Оп. 3. - Спр. 19. - Арк. 40.
69. ВУР. - Т. 3. - С 116-117, 221-223, 302-303, 310, 354.
70. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 2286/11. - Арк. 156 зв.; ДОВ. - С 450.
71. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 2286/11. - Арк. 151 зв.
72. Смолій В.А., Степанков В.С. *Богдан Хмельницький.* - К., 2003. - С. 233.
73. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 334. - Арк. 11.
74. ДОВ. - С. 504.
75. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 33. - Арк. 64; Спр. 334. - Арк. 5-9; ДОВ. - С. 406.
76. Архів Інституту історії. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 256.
77. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11 - Арк. 394 зв.; ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 334. - Арк. 57.
78. Radziwiłł A.S. *Op. cit.* - Т. 3. - С. 295.
79. Oświęcim S. *Op. cit.* - С. 317.
80. Грушевський М. *Історія України - Руси.* - Т. 9. - Ч. 1. - С. 199.
81. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 355 зв.

82. Там же. - № 2286/11. - Арк. 152зв.
83. Костомаров Н. Указ. соч. - Т. 2. - С. 312-313.
84. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 225/11. - Арк. 355 зв.; ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 333. - Арк. 29; НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. №13699. - Арк. 8; Oświęcim S. Op. cit. - S. 298; Radziwiłł A.S. Op. cit. - T. 3. - S. 292.
85. ВУР. - Т. 3. - С. 67.
86. ДОВ. - С. 464.
87. Там же. - С. 468.
88. ВУР. - Т. 3. - С. 67.
89. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 334. - Арк. 58.
90. Архів Інституту історії. - Оп. 3. - Спр. 19. - Арк. 35, 43.
91. Там же. - Арк. 35.
92. Свешніков І.К. Битва... - С. 112.
93. БМУ. ВР. - Спр. №402. - Арк. 7.
94. Бібліотека ПАН (Краків). ВР. - № 2253. - Арк. 77 зв.; БН. ВМФ. - № 31187; Степанков В.С. Українська держава у середині XVII століття... - С. 43.
95. ВУР. - Т. 3. - С. 104-105.
96. Там же. - С. 112.
97. ДОВ. - С. 569.
98. ДАК. - Ф. 452. - Спр. 363. - Арк. 565.
99. Костомаров Н. Указ соч. - Т. 2. - С. 439-440.
100. ЦДІАУ. - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 44. - Арк. 3.
101. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. - К., 1992. - С. 231.
102. Kochowski W. Op. cit. - T. 1. - S. 164.
103. Radziwiłł A.S. Op. cit. - T. 3. - S. 345.
104. Мышык Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны... - С. 55-56.
105. Бібліотека ПАН (Краків). - ВР. - № 1275. - Арк. 40; БН. ВМФ. - № 22883.
106. Грушевський М. Історія України - Руси. - Т. 9. - Ч. 2. - С. 948.

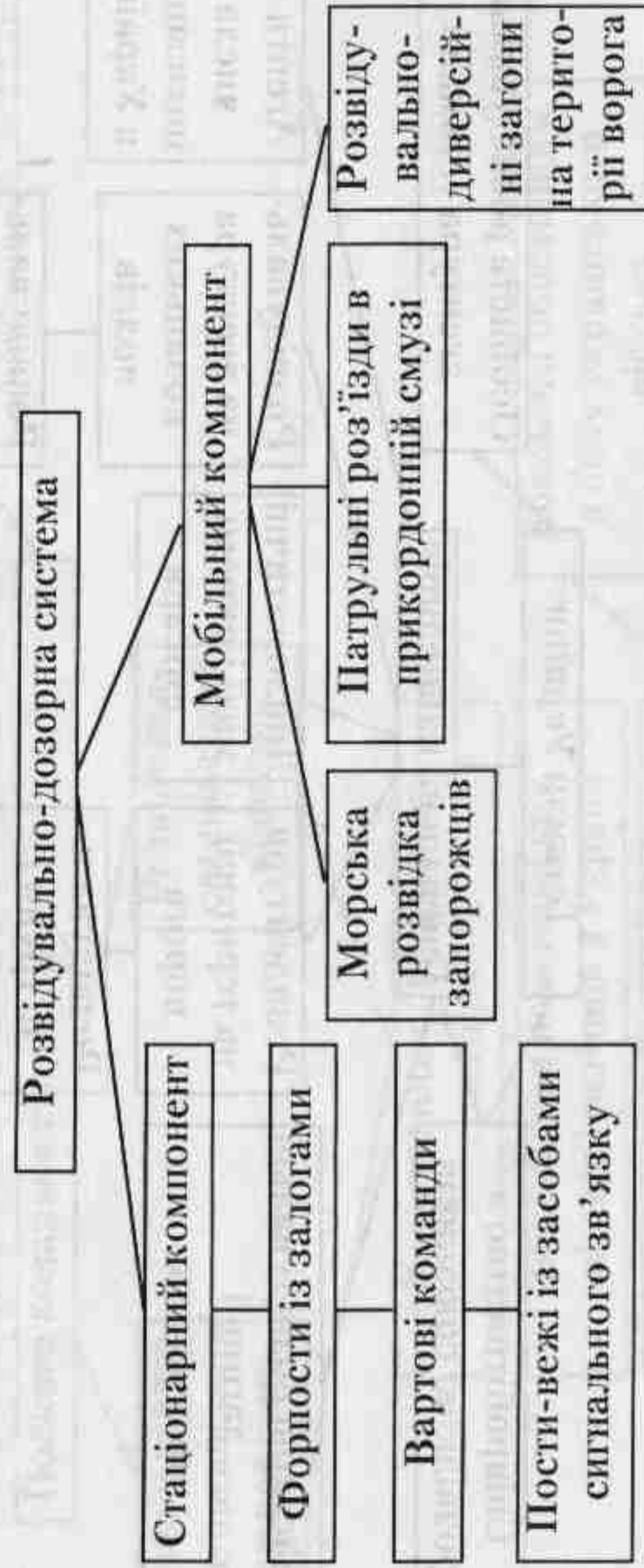
107. ВУР. - Т. 3. - С. 307.
108. Томашівський С. До історії перелому Хмельниччини. Листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р. // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія. - К., 1927. - С. 573.
109. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 189/11. - Арк. 649; Томашівський С. До історії перелому... - С. 560.
110. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 189/11. - Арк. 649; НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. №13700. - Арк. 58.
111. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 189/11. - Арк. 649.
112. Акты ЮиЗР. - Т. X. - С. 77.
113. НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. №13700. - Арк. 59; Грушевський М. Історія України - Руси. - Т. 9. - Ч. 2. - С. 884.
114. Акты ЮиЗР. - Т. X. - С. 77.
115. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 5768/1. - Т. 3. - Арк. 387-389; Акты ЮиЗР. - Т. X. - С. 77.
116. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 5768/1. - Т. 3. - Арк. 387-389; Грушевський М. Історія України - Руси. - Т. 9. - Ч. 2. - С. 884-885; Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu // Kwartalnik Historyczny. - Warszawa, 1954. - R. 61. - №. 3. - S. 89-90.
117. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 5768/1. - Т. 3. - Арк. 313.
118. Акты ЮиЗР. - Т. X. - С. 551-552.
119. Там же. - С. 552-553.
120. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 5768/1. - Т. 3. - Арк. 335.
121. Там же. - Арк. 346.
122. Мицик Ю. Нові документи до історії Переяславської ради 1654 р. // Розбудова держави. - 1997. - №2. - С. 39-42; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. - К., 1995. - С. 442.
123. ДБХ. - С. 332.
124. Там же. - С. 334.

125. Там же.
126. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 5768/1. - Т. 3. - Арк. 340.
127. Там же. - № 646/1. - Арк. 265.
128. Величко С. Літопис. - Т. 1. - С. 139.
129. Літопис гадяцького полковника... - С. 98.
130. Акты ЮиЗР. - Т. X. - С. 555-558.
131. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 646/1. - Арк. 265; № 5768/1. - Т. 3. - Арк. 348; Ф. 103. - Спр. Сапегів № XI - № 143.
132. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 5769/II. - Арк. 861-862; Ф. 103. - Спр. Сапегів № XI-№ 143; НБУ. ІР-Ф. II. - Спр. №13701. - Арк. 18-19.
133. АГАД. - Ф. 3. - Картон 42. - № 52. - Арк. 4.
134. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. - М., 1858. - Т. 1. - С. 83-84.
135. Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. 9. - Ч. 2. - С. 949.
136. БЧ. ВР. - № 147. - Арк. 711; БН. ВМФ - № 6525.
137. ЛНБ. ВР. - Ф. 5. - Спр. Оссолинських № 646/1. - Арк. 266-267; Буша. Історико-краєзнавчі нариси. - Хмельницький, 1991. - С. 54-57.
138. НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. №13702. - Арк. 61-62; Грушевський М. Історія України - Руси. - Т. 9. - Ч. 2. - С. 1018.
139. НБУ. ІР. - Ф. II. - Спр. №13702. - Арк. 61-62. Michałowski J. Op. cit. - S. 732.
140. Michałowski J. Op. cit. - S. 741.
141. БЧ. ВР. - № 148. - Арк. 997; БН. ВМФ. - № 6680.
142. Архив ЮЗР. - Т. VI. - Ч. 3. - С. 116; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - С. 255.
143. Архив ЮЗР. - Т. VI. - Ч. 3. - С. 317.

ДОДАТКИ

Додаток 1
(до 2 розділу)

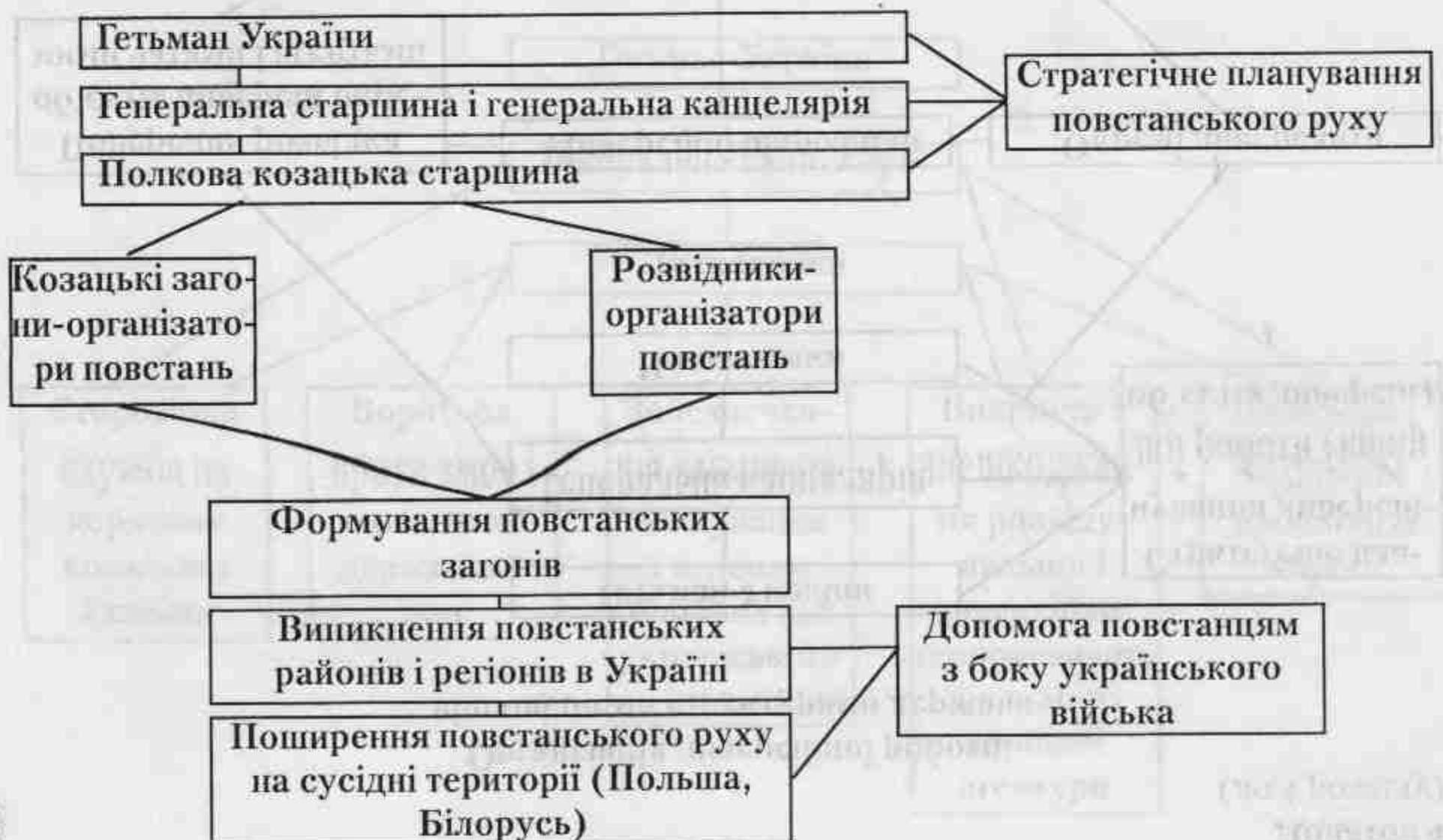
Козацька розвідувально-дозорна служба (кінець XVI – перша половина XVII ст.) Військо Запорозьке

Організація розвідки в Українській державі

Організація повстанського руху розвідкою Б. Хмельницького

Організація диверсійної роботи
відповідними структурами держави

Функціонування контррозвідки в ході національно-визвольної
боротьби українського народу у 1648–1657 рр.

Наукове видання

Степанков Валерій Степанович

РОЗВІДКА І КОНТРРОЗВІДКА БОГДАНА ВЕЛИКОГО

Монографія

Оригінал-макет Васильєв А.Г.
Дизайн обкладинки Негода Б.М., Ксьондз В.В.
Коректор Федірко А.Г.
Інформаційна допомога Полятинчук В.В.

Підп. до друку 16.05.2008. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Petersburg. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15,4.
Обл. вид. арк. 27,72. Наклад 1000 прим. Зам. №467.

Видавництво ПП «Медобори 2006»
32343, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н,
с. Довжок, пров. Радянський, 6а. Тел./факс: (03849) 2-20-79.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3025 від 09.11.2007 р.

Надруковано в друкарні ПП Мошака М.І.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2. тел. (03849) 9-09-45, 2-42-76,
тел./факс: (03849) 2-72-01.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 867 від 22.03.2002 р.

СТЕПАНКОВ

Валерій Сімеанович

Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, Заслужений працівник народної освіти України, доктор історичних наук, професор кафедри всевітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету.

народився 1947 р. у с. Слобідка-Рихнівська Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. 1969 р. закінчив з відзнакою історичний факультет Кам'янець-Подільського університету. З 1970 р. працює на кафедрі всевітньої історії. 1980 р. захистив кандидатську дисертацію „Антифеодална боротьба селянства і козацьких низів у роки Визвольної війни (1648–1654)“, а в 1993 р. – докторську „Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 рр.)“. Займається дослідженням проблем Української революції 1648–1676 рр., становлення й функціонування Української держави другої половини XVII–XVIII ст., формування української державної ідеї XVII–XVIII ст., політичної еліти другої половини XVII ст. У творчому доробку вченого понад 330 праць, написаних індивідуально і у співавторстві, у т.ч. 55 монографій, брошур, посібників і підручників.

